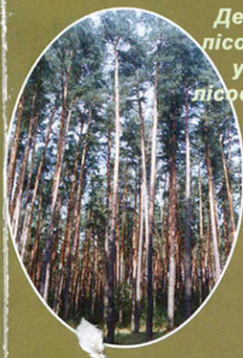

ЗЕЛЕНА

БУКОВИНА

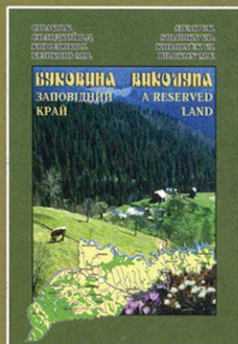
НАУКОВИЙ І НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ • №1-2, 2005 • СЕРІЯ "ЕКОЛОГІЯ ТА КРАЄЗНАВСТВО"

Державний
лісовий фонд
у світлі
лісового права

Нові видання
"Зеленої Буковини"

Хотинська війна 1621 року
і Хотинська битва 1673 року
з погляду істориків та митців

51 МИНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНИ
51 ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ЮРИЯ ФЕДЬКОВИЧА
51 ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ СПІЛКИ ЮРИСТІВ УКРАЇНИ
51 ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ЕКОРЕСУРСІВ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ
51 ЧЕРНІВЕЦЬКЕ ОБЛАСНЕ УПРАВЛІННЯ ЮСТИЦІЇ
51 БУКОВИНСЬКА ФІЛІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЕКОЦЕНТРУ «ЕКОМА»

ЗБІРНИК

ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ
УКРАЇНИ ПРО ОХОРОНУ
НАВКОЛИШНЬОГО
ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

СПЕЦІАЛЬНИЙ ВИПУСК

10
ТОМ

ЧЕРНІВЦІ: ЗЕЛЕНА БУКОВИНА, 2004

**Вийшов з друку 10-й том Збірника
законодавчих актів України
про охорону навколишнього природного середовища.**

**Він містить повні тексти 51-го закону і витяги 24-х
законів України, а також 9 кодексів з питань охорони
довкілля. Це своєрідна "екологічна біблія", що
цікава для всіх, хто займається природоохоронними
проблемами, але особливо корисна фахівцям,
які придбали попередні томи Збірника.**

З приводу придбання звертатися за тел. (0372) 58-48-59

№ 1-2, 2005

Серія «Екологія та краєзнавство»

РЕДКОЛЕГІЯ:

Ботушанський В.М.
Васюта С.І.
Квасецький А.Т. (*гол. редактор*)
Коржик В.П. (*заст. гол. редактора*)
Макар Ю.І.
Масан О.М.
Осачук С.Д.
Піддубний І.А.
Руденко В.П.
Сівак В.К.
Скільський І.В.
Федорук А.В.
Чернявський О.А.
Чорней І.І.
Чучко М.К.

ВИДАВЦІ:

Науково-дослідний центр
буковинознавства
при Чернівецькому
національному університеті

Чернівецька
обласна Рада

Державне управління
екології
та природних ресурсів
у Чернівецькій області

ПАРТНЕРИ:

Чернівецька обласна дирекція
АКБ "Укрсоцбанк"

Чернівецький обласний
краєзнавчий музей

З М І С Т

ЮВІЛЕЇ

Чернівецькому національному університету імені Юрія Федьковича - 130 років 5
www.chnu.cv.ua

Національному природному парку "Вижницький" – 10 років 14
В.П. Коржик

МИ І ДОВКІЛЛЯ

Сталий розвиток Буковини: передумови і перспективи 26
К.Т. Волошин

Впровадження природозберігаючих технологій у Буковинських Карпатах 31
В.Д. Солодкий

Природа Буковинських Карпат як оздоровче середовище 35
В.П. Пішак, О.І. Волошин

Деградованим орним землям — відновлюване землеробство 39
О.А. Чернявський, В.К. Сівак

Державний лісовий фонд у світлі лісового права	44
<i>А.Й. Швиденко, К.Ю. Житецька</i>	

Водойми урбанізованих ландшафтів як рефугіуми для забезпечення біорізноманіття тварин	49
<i>Л.М. Хлус, І.В. Скільський</i>	

Щодо питання вивчення кліматичних особливостей Чернівців	54
<i>В.С. Антонов, Т.М. Негадайлова</i>	

ЧЕРВОНА КНИГА БУКОВИНИ

Гніздівка звичайна	58
<i>І.І. Чорней, Т.Д. Никурса, А.І. Токарюк</i>	

Вусач великий дубовий західний	65
<i>Л.М. Хлус, О.М. Клітін, І.В. Скільський</i>	

ПРИРОДНІ ЦІЛИТЕЛІ

Лавр благородний — його застосування в офіційній та нетрадиційній медицині	69
<i>О.І. Склавський, Б.М. Горшинський, О.В. Гіндич</i>	

Фейхоа (<i>Feijoa sellowiana</i>) — винна ягода: перспективи застосування в оздоровчому харчуванні	74
<i>О.В. Гіндич</i>	

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 РОКУ

Українське козацтво: проблема загальних витоків і ролі в антиосманських війнах наприкінці XVI ст.	78
<i>Богдан Боднарюк</i>	

Хотинська битва 1621 року — визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії	92
<i>Василь Ботушанський</i>	

Хотинська битва 2 вересня - 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців	108
<i>Веслав Лах, Стефан Хойнецький</i>	

Історичне значення участі українців у польсько-турецькій війні 1620-1621 років	125
<i>Валерій Степанков</i>	

Хотинська війна 1621 р. в контексті боротьби народів Європи з турецько-татарською експансією	132
<i>Павло Михайлина, Олекса Романець</i>	
Міжнародне значення Хотинської епопеї 1621 року	145
<i>Сергій Комарницький</i>	
Історіографія Хотинської війни 1621 року	156
<i>Юрій Макар</i>	
Хотинська війна у записках Якуба Собеського	165
<i>Іван Гриценко, Ганна Скорейко</i>	
«Коротка реляція» — маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року	171
<i>Василь Карпо, Олександр Масан</i>	
Петро Конашевич Сагайдачний в народній творчості й художній літературі	185
<i>Іван Фостій</i>	
Хотин в історичних романах М.Г.Івасюка	196
<i>Юрій Мусієнко</i>	
Хотинська битва 1621 року у творах майстрів пензля та різця	201
<i>Аксентій Яківчук</i>	
Морські походи запорожців: до причин козацьких війн 20—30-х років XVII ст. в Україні	208
<i>Олег Суровцев</i>	
Конфесійний фактор у становленні козацтва як суспільного стану (кінець XVI – перша половина XVII ст.)	216
<i>Віктор Демочко</i>	
ДОСЛІДЖЕННЯ, ПОШУКИ, ЗНАХІДКИ	
Хотинська битва 1673 року	228
<i>Тадеуш Кшонстек, Єжи Томчик</i>	
Чи була друга Хотинська війна?	237
<i>Олександр Масан</i>	
Дослідження старожитностей Хотина у 2002 році	245
<i>Сергій Пивоваров</i>	

РЕЦЕНЗІЇ

Документи російських архівів про запорізьке козацтво	254
<i>А. Коцур</i>	
Дослідження, повернуте із забуття	257
<i>Б. Білецький, А. Федорук</i>	
Хотинщина на перехресті тисячоліть	261
<i>І. Піддубний</i>	
Історико-краєзнавче видання про визначні місця Буковини	266
<i>М. Чучко</i>	

*Чернівецькому
національному
університету
імені Юрія
Федьковича -
130 років*

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ УНІВЕРСИТЕТУ

Чернівецький національний університет заснований 4 жовтня 1875 р. указом імператора Австро-Угорщини Франца Йосифа I у складі теологічного, філософського та юридичного факультетів. Першим ректором став відомий учений і громадський діяч К.Томащук. Тут викладали і вели дослідницьку роботу вчені європейського та світового рівня: економіст Й.Шум-

Приміщення, в якому 1875 року був відкритий Чернівецький університет. Нині тут розміщені факультети прикладної математики і комп'ютерних наук.

(Поштівка початку XX ст.)

петер, юрист Г.Гросс, історик Р.Кайндль, славіст О.Калужняцький, українціст С.Смаль-Стоцький, композитор і письменник С.Воробкевич та інші.

Після розпаду Австро-Угорської імперії у 1918 р. і прилучення Північної Буковини до Румунського королівства університет до 1940 р. вважався румунським вищим навчальним закладом.

У 1940 р. після возз'єднання Північної Буковини з Україною університет реорганізовано у державний вищий навчальний заклад з українською мовою навчання. У 1989 році Чернівецькому університетові присвоєно ім'я визначного українського письменника Буковини, провісника українського національного відродження в краї Юрія Федьковича.

Сьогодні в університеті функціонує 16 факультетів: фізичний, інженерно-технічний, прикладної математики, комп'ютерних наук, хімічний, біологічний, філологічний, іноземних мов, історичний, географічний, економічний, педагогічний, юридичний, філософсько-геологічний, довузівської підготовки, образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва. На 71 кафедрі навчається понад 16 тисяч студентів, здійснюється підготовка фахівців з 67 спеціальностей. Навчально-наукову роботу забезпечують понад 900 викладачів, у т.ч. майже 100 докторів наук, професорів, близько 500 кандидатів наук, доцентів; діє 6 спеціалізованих наукових рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій. Основні напрямки наукових досліджень: теоретичні та прикладні дослідження напівпровідникового матеріалознавства; розробка нових технологій, матеріалів, мікросхем і приладів для опти-, радіо- та мікроелектроніки, напівпровідникового приладобудування; статична оптика, голографія; технології модульного навчання; інноваційні технології в бізнесі та освіті, проблеми творчої самореалізації особистості; охорона навколишнього середовища; екологія; географія; історія України, проблеми мови та літератури. Понад 5 наукових шкіл з цих напрямків сьогодні продовжують плідно працювати. При університеті діє науково-дослідний Центр Буковиназнавства, який підтримує зв'язки з науковими і культурними осередками діаспори. З метою широкого залучення вчених університету і наукових установ України та інших держав до вивчення проблем гуманітарних і суспільних наук створений Всеукраїнський науково-дослідний центр «Біблія і культура».

ЧНУ має 14 навчальних корпусів, ботанічний сад, зоологічний та геологічний музеї, видавництво, бібліотеку з книжковим фондом у 2,5 млн. примірників. При університеті функціонує кафедра військової підготовки.

Викладачі і студенти університету мають нагоду брати участь у спільних наукових програмах, які здійснюються згідно з угодами про творчу співпрацю з провідними навчальними закладами та науковими центрами США, Канади, Австрії, Німеччини, Польщі, Румунії, Китаю, Югославії, Ізраїлю та інших країн.

*Перший ректор
Чернівецького
університету
Костянтин
ТОМАЩУК.*

*Донедавна ректор ЧНУ,
а з лютого 2005 року
Голова Чернівецької
облдержадміністрації
Микола ТКАЧ.*

*Ректор Чернівецького
національного
університету ім. Юрія
Федьковича Степан
МЕЛЬНИЧУК.*

У жовтні 1999 року Чернівецький університет прийнято в почесні члени Міжнародної організації університетів «Phi Beta Delta» (США).

Враховуючи загальне державне і міжнародне визнання результатів діяльності та вагомий внесок у розвиток національної вищої освіти і науки, Указом Президента України від 11 вересня 2000 року №1059/200 Чернівецькому державному університету імені Юрія Федьковича надано статус національного.

Рішенням Державної акредитаційної комісії від 8 квітня 2003 року університет визнано акредитованим за статусом вищого закладу освіти IV рівня акредитації.

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Науковою роботою ЧНУ безпосередньо керує проректор з наукової роботи через апарат науково-дослідної частини (НДЧ).

НДЧ складається з відділів:

- науково-організаційного, на який покладено організаційний супровід науково-технічних досліджень, що здійснюються за кошти Держбюджету або на договірних засадах;
- відділу метрології, стандартизації і патентних досліджень, функціями якого є сприяння і контроль дотримання вимог чинного законодавства та інструкцій у галузі метрологічного нагляду і дотримання існуючих стандартів, захист авторських інтересів у процесі виконання науково-технічних досліджень підрозділами університету;
- сектор комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності, на який покладено функції здійснення пошуку замовників на науково-технічну

продукцію, нагляд за дотриманням законодавства у галузі інтелектуальної власності, захист інтересів університету у процесах відчуження об'єктів інтелектуальної власності.

До сфери діяльності проректора з наукової роботи належить безпосереднє керівництво процесом науково-дослідницької діяльності університету, координація роботи НДЧ та наукових підрозділів університету - Головного інформаційно-телекомунікаційного центру (ГІТЦ), наукової бібліотеки, видавництва «Рута», НДЦ Буковинознавства, геофізичної обсерваторії, ботанічного саду, кафедр і наукових лабораторій. До складу НДЧ входить також наукова лабораторія фізико-хімічного аналізу, створена на базі хімічного факультету ЧНУ.

Основні напрямки наукових досліджень: теоретичні та прикладні дослідження напівпровідникового матеріалознавства; розробка нових технологій, матеріалів, мікросхем і приладів для опто-, радіо- та мікроелектроніки, напівпровідникового приладобудування; статична оптика, голографія; технології модульного навчання; екологія, географія; інноваційні технології в бізнесі та освіті, проблеми творчої самореалізації особистості; історія України; проблеми мови та літератури. Понад 5 наукових шкіл з цих напрямків сьогодні продовжують плідно працювати в університеті. Ці роботи виконується колективом понад 1000 науково-педагогічних працівників, серед яких 100 докторів та близько 500 кандидатів наук. В університеті діє 6 спеціалізованих наукових рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій.

Відзначається зростання кількості публікацій, що свідчить про зростання інтенсивності наукової роботи, чому значно посприяло виділення коштів з спецфонду університету для поїздок на наукові форуми, роботи у провідних вітчизняних наукових бібліотеках, архівах, виконання наукових досліджень на унікальному обладнанні провідних наукових лабораторій України.

Активізується робота у напрямку захисту пріоритетів і просування на ринок об'єктів інтелектуальної власності. У 2004 році від університету подано 2 заявки на винаходи та 2 заявки на корисні моделі, отримано 8 деклараційних патентів на винаходи. Крім того, науковці ЧНУ у співдружності із заявниками з інших організацій отримали 5 деклараційних патентів на винаходи та 4 деклараційних патенти на корисні моделі. Основною тематикою, що подається для захисту як інтелектуальна власність, є оптимізація технології одержання напівпровідникових матеріалів та створення високоєфективних приладів на їх основі.

Науковці університету брали участь у виставках високих і новітніх технологій, присвячених Дням української науки і техніки в КНР (червень 2004 р., м. Цзинань; вересень 2004 р. м. Чанчунь), Дням науки і

техніки України в Республіці Індія (грудень 2004 р.) та у сьомій міжнародній спеціалізованій виставці «Паливо. Ресурси. Енергетика - 2004» в Експоцентрі України (жовтень 2004 р.). Виставлялись експонати з матеріалознавства напівпровідникових сполук і твердих розчинів на їх основі та лабораторні макети електронних пристроїв, у тому числі в галузі сонячної енергетики. Між університетом і китайськими науковими інститутами, навчальними закладами та фірмами підписано загалом 17 протоколів про наміри та угод про співробітництво, між ЧНУ та індійськими партнерами - 18.

Щорічно університет виступає організатором проведення наукових заходів: з'їздів, конференцій, семінарів. У 2004 році проведено 16 наукових конференцій, 12 з яких - міжнародні. Найбільш чисельними та плідними були II Українська наукова конференція з фізики напівпровідників та IX з'їзд Українського географічного товариства.

З метою широкого залучення вчених університету і наукових установ України та інших держав до вивчення проблем гуманітарних і суспільних наук створений Всеукраїнський науково-дослідний центр «Біблія і культура».

Чотири наукових об'єкти (дендрарій ботанічного саду; фонд рукописів, стародруків, рідкісних видань та фонд «Буковинензія» наукової бібліотеки ЧНУ; зоологічні колекції ЧНУ; гербарій кафедри ботаніки ЧНУ) мають статус національного надбання.

Кафедральна наукова тематика університету координується проблемними радами установ НАН України (НАНУ). Проводяться спільні наукові дослідження; спільні експедиційні виїзди, конференції, семінари; обмін науковою інформацією, колекційними матеріалами тощо; використовується унікальне обладнання академічних установ; спільно готуються кадри вищої кваліфікації, наукові публікації; ряд професорів університету є членами спеціалізованих рад академічних інститутів, членами редколегій академічних видань.

Університет тісно співпрацює з галузевими інститутами НАНУ - фізики, математики, прикладних проблем механіки і математики, фізики напівпровідників, геофізики ім. С.І. Субботіна, хімії поверхні, історії України, археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, світової економіки та міжнародних відносин, українознавства ім. І. Крип'якевича, а також з Інститутами проблем виховання та педагогіки АПН України. Розвивається співпраця з науковими фірмами і організаціями інших відомств, зокрема, з ВАТ «ЦКБ Ритм», ДП «Буковинастандартметрологія», «Дісайд ЛТД» та ін., де впроваджуються наукові розробки у галузі напівпровідникового матеріалознавства, приладобудування, метрології, екології.

Університет плідно співпрацює з Чернівецькою обласною державною адміністрацією, Чернівецькою міською Радою. За сприяння Чернівецької

ОДА і Чернівецької міської Ради проведено Міжнародні наукові конференції «Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні взаємини в контексті сучасних європейських процесів», «Підготовка соціальних педагогів у вищій школі до здійснення соціального супроводу кризових категорій населення», «Збереження та використання культурної спадщини України: Чернівці на шляху до «ЮНЕСКО», «Творчість Юрія Федьковича в контексті української та світової літератури», «Буковинська полікультурна мозаїка: історичні традиції і реалії сьогодення». На замовлення місцевої влади розроблені «Концепція соціально-економічного розвитку Чернівецької області на період до 2011 року», «Концепція розвитку сільського зеленого туризму в Чернівецькій області на 2004 рік», проведено комплексне наукове дослідження «Політичне управління регіональним розвитком», а також виконуються науково-дослідні роботи, що стосуються вивчення рівня забруднення поверхневого шару ґрунтів, водоймищ, повітря та змін біоти під впливом антропогенних факторів на території області; дослідження закономірностей розвитку та розміщення мінерального, водного, земельного, лісового, фауністичного, природно-рекреаційних потенціалів для забезпечення оптимізації природокористування; обґрунтування заходів по збереженню рідкісних і зникаючих видів на території Заставнянського карстового природного району і Рухотинського лісництва Хотинського держлісгоспу. Розроблені комплексні наукові пропозиції для органів виконавчої та представницької влади щодо ефективного управління ризиками регіонального розвитку та належного позитивного використання можливостей, що з'являються перед областю та Україною внаслідок процесів розширення ЄС і НАТО, а також здійснення зовнішньої політики Румунії та Молдови щодо України.

ПОЧЕСНІ ДОКТОРИ ЧНУ

Рамон Джон Гнатишин

Генерал-губернатор Канади, Почесний доктор Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Звання Почесного доктора Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича присвоєно за активну громадсько-політичну діяльність на благо миру та налагодження співробітництва між Канадою та Україною.

Протокол засідання Вченої ради Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича № 6 від 28 вересня 1992 року

Суховерський Целестин Микола

Юрист, випускник Чернівецького університету 1937 року, громадянин Канади. Почесний доктор Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Звання Почесного доктора Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича присвоєно за подвижницьку працю на благо рідного народу і активну боротьбу за незалежність та соборність України.

Протокол засідання Вченої ради Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича № 6 від 4 червня 1993 року.

Рой Романів

Прем'єр-міністр провінції Саскачеван, Канада. Почесний доктор Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Звання Почесного доктора Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича присвоєно за вагомий внесок у розвиток партнерських стосунків між провінцією Саскачеван та Буковиною, Чернівецьким та Саскачеванським університетами.

Протокол засідання Вченої ради Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича № 6 від 2 жовтня 1995 року.

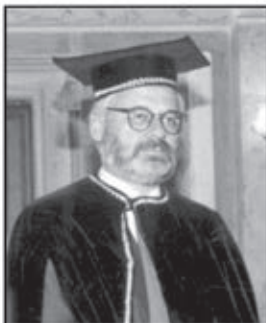

Едгар Бусек

Екс-віце-канцлер Австрії, Почесний доктор Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Звання Почесного доктора Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича присвоєно за заснування в Чернівецькому державному університеті австрійської бібліотеки, сприяння у стажуванні викладачів та студентів у австрійських вузах.

Протокол засідання Вченої ради Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича № 6 від 2 жовтня 1995 року.

Джордж Айвені

Президент Саскачеванського університету, Почесний доктор Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Звання Почесного доктора Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича присвоєно за активну участь у реалізації Угоди про співробітництво між Чернівецьким та Саскачеванським університетами.

Протокол засідання Вченої ради Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича № 6 від 2 жовтня 1995 року.

Віктор Скопенко

Ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Почесний доктор Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Звання Почесного доктора Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича присвоєно за активну допомогу Чернівецькому державному університету у підготовці науково-педагогічних кадрів.

Протокол засідання Вченої ради Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича № 6 від 2 жовтня 1995 року.

Хайнц Фішер

Голова Національної Ради Австрії, Почесний доктор Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Звання Почесного доктора Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича присвоєно за активну громадсько-політичну діяльність у розвитку європейського партнерства та підтримку України на міжнародній арені.

Протокол засідання Вченої ради Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича № 6 від 2 жовтня 1995 року.

Аркадій Жуковський

Історик, громадсько-політичний діяч, українець, громадянин Франції, Почесний доктор Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Звання Почесного доктора Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича присвоєно за вагомий внесок у розвиток української історичної науки, дослідження історії Буковини та у зв'язку із 75-річчям від дня народження.

Протокол засідання Вченої ради Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича № 1 від 16 січня 1997 року.

Рудольф Вагнер

Історик та громадсько-політичний діяч, Почесний доктор Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича, громадянин Німеччини.

Звання Почесного доктора Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича присвоєно за фундаментальний внесок у вивчення історії Буковини та Чернівецького університету, гуманістичну громадсько-політичну діяльність під час другої світової війни.

Протокол засідання Вченої ради Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича № 6 від 3 липня 1997 року.

Леонід Каденюк

Космонавт України, Почесний доктор Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Звання Почесного доктора Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича присвоєно за проявлену мужність та вагомий внесок у розвиток космічної науки.

Протокол засідання Вченої ради Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича № 6 від 3 липня 1997 року.

Детальніше про Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича можна дізнатися на веб-сайті www.chnu.cv.ua.

Національному природному парку “Вижницький” — 10 років

В.П. Коржик

*Заступник директора
НПП „Вижницький”, кандидат
географічних наук*

ЗДАЄТЬСЯ, ще зовсім недавно вирували пристрасті щодо доцільності та можливості створення національного природного парку на терені Буковини. Дослідження і обґрунтування його меж, боротьба за вилучення і передачу лісів і земель. Указ Президента України від 30 серпня 1995 року № 810/95. І ось вже перший круглий ювілей, час підведення проміжних підсумків, аналіз ситуації, прогнози і плани на майбутнє.

Основний висновок: національний парк відбувся. Відбувся, незважаючи на численні труднощі, скрити чи явну протидію з боку деяких посадовців та навіть окремих органів. Пройшов кризь економічні негаразди та тернії фінансових нестач, особливо на перших кроках свого становлення.

У спадщину від Берегометського лісокомбінату парку дістались два лісництва – Берегометське та Вижицьке, напівзотлілий будиночок лісництва у Вижиці, який, напевне, пам'ятав часи цесаря Франца-Йосипа, та декілька стареньких коней-меринів, „з'амортизованих”, за документами, на 100 відсотків, але ще живих. Перші шість років вся адміністрація парку розміщувалась у трьох не дуже світлих кімнатах другого поверху орендованого у колгоспу „Промінь” в селищі Берегомет будинку, який також пам'ятав часи старенького цесаря і колишнього головного лісничого династії графів Василько Сіретських. По братськи, деколи й по справедливості, ділили й меблі. Зокрема, науковий відділ у своєму розпорядженні мав половину письмового стола і один стілець на 4 науковців, другою половиною стола опікувався відділ економіки. Бухгалтерії, на задрість іншим, дісталась ціла внутрішня кімната з трьома столами і напівзруйнованою пічкою; щодо цих апартаментів гарно б пасувала фраза Чарльза Діккенса з „Олівера Твіста”: „Кімната своїм виглядом нагадувала льох, але освітлювалась гірше”.

Розбудова парку якраз співпала з початком економічного обвалу середини 90-х років. Траплялось, наші працівники по 2 - 3 місяці не отримували зарплату, а доїжджати на роботу необхідно ж було щодня. Не було коштів навіть на спецодяг, каски та рукавиці для працівників лісу, які в будь-яку погоду мусили виконувати свій професійний обов'язок при неухильному дотриманні правил техніки безпеки. Катастрофічно не ставало транспорту: офіс то в Берегометі? а найближча межа території парку - в 4 кілометрах. Що ж казати про причеремоську частину парку, до якої необхідно долати якихось 20-30 км! На наукову тематику перші кошти надійшли з міністерства аж в 2000 році, хоча за своїм статусом національний природний парк є природоохоронно-науково-рекреаційно-освітньою установою загальнодержавного значення і мусив би фінансуватись принаймні на 20% від запланованого і затвердженого.

Вкрай важкою і делікатною виявилась справа комплектування наукового відділу необхідними фахівцями. Потрібні були кваліфіковані географи, ботаніки, зоологи, кліматологи, гідрологи, лісознавчі і туризмознавці. І тут наша молода установа вперше стикнулася з суворими і реальними нормативами: виявляється, кількісний штат наукового відділу і їх ставки визначається не спектром напрямків досліджень, їх державною важливістю чи народногосподарським ефектом, а площею території парку. Щось на кшталт сільськогосподарських норм - стільки-то голів науковців на 100 га угідь. Отже, при площі парку 7928.4 га чотирьох дарованих нам ставок виходило ще забагато. Другою несподіваною проблемою виявились труднощі з пошуком на місці спеціалістів хоча б функціонально прийнятого рівня. Людей в Берегометі, Вижниці і найближчому доквіллі буцім-то багато, а комплектувати практично нема з кого. Доїжджати з Чернівців щодня за 60 км на таку зарплату охочих не знайшлося. Самому же заступнику директора з наукової роботи, автору цих рядків, корінному мешканцю обласного центру, під час перебування на робочому посту у Берегометі протягом 6 років доводилось ночувати у власному спальному мішку на вузькій канапі в літній кухні одного із співробітників. Останні ж 4 роки - на софі у робочому кабінеті. Благо, що бувалий турист!

Дошкуляла і ще дошкуляє суто радянська практика економії електроенергії, яка в районах області, здається, доведена до завершеності. Спробуй-но щось путне зробити, особливо за комп'ютером у сірій і короткий зимовий день, якщо ледь не тричі в робочий час і по декілька годин вимикається електроосвітлення! А якщо це важлива екскурсія по еколого-просвітницькому центру, конференція або „палаючий” звіт?

І ще невеличкий, але суттєвий нюанс: святая святих установи - пропаганда здорового екологічного способу суспільно-економічного життя. Тобто на прикладі національного парку треба показувати науково-грамотні, ощадливі і раціонально-виважені кроки та методи природокористування, демонструвати перспективність цієї всенародно важливої і значущої спра-

ви, формувати екологічний менталітет, розхвалювати і підносити високе призначення еколога. Проте важко дбати про престиж установи і агітувати за збільшення природно-заповідного фонду, якщо працівники природоохоронно-науково-рекреаційно-освітньої установи загальнодержавного значення отримують на третину, в-половину, а то й вдвічі менше, ніж у сусідніх неприродоохоронно-ненауково-нерекреаційно-неосвітніх установах місцевого значення. Народ це відчуває на власній шкірі без всякої агітації, а

Офіс НПП "Вижницький"/

тому висока плінність кадрів лісників та працівників лісу, водіїв автомашин є головним боєм керівництва парку.

10 років – це відповідальний термін, це не 100 перших тестових днів президента чи уряду. Що ж не вдалось вирішити за цей короткий і водночас довгий час?

Не вдалось витримати науковий басейновий принцип формування території національного парку. Адміністративний кордон між Вижицьким та Путильським районами по живому перетинає єдину геосистему р. Виженка, а путильчани згоду на включення верхньої, своєї частини басейну цієї річки, не зважаючи на наполегливі зусилля парківців та держуправління екоресурсів, досі так і не дали. Не вдалось створити нормальну „промбазу” парку, тобто ввести у експлуатацію цех по переробці деревини. А без цього неможливо будувати власні туристські притулки, облаштовувати місця стаціонарного відпочинку відвідувачів, розвивати все те, що зветься господарсько-туристичною інфраструктурою національного парку і повинно приносити, як у всьому цивілізованому світі, дохід та

певні кошти на своє ж утримання. Не вдалось стати провідною у регіоні туристсько-рекреаційною установою, оскільки чинне законодавство та фінансові правила гри для бюджетної установи, якою є національний парк, не дають навіть можливості отримати ліцензію на право заняття туристичною діяльністю. Не вдалось, на жаль, переломити стійку недовіру, а деколи й відверту недоброзичливість місцевих жителів до національного парку, як державної природоохоронної установи.

Що вдалось зробити навіть при тому мізерному фінансуванні та куцї матеріально-технічній базі?

На прикладі національного природного парку „Вижницький” створений і відпрацьований механізм плідної взаємодії державної установи з громадськістю, який дав чудові наслідки і послугував прикладом для інших національних природних парків, принаймні Карпатського регіону та Поділля. В 1996 році ініціативна група любителів природи і ентузіастів створила у селищі Берегомет громадську екологічну організацію „Друзі парку” (ГЕО ДП), найголовнішою метою якої була всебічна підтримка розвитку молодого парку. Громадським організаціям довіряють не тільки зарубіжні інституції та фонди, а, що найголовніше, населення. Державні ж установи, як правило, авторитетом і любов'ю у народі не користуються, їм попросту не довіряють. І це цілком об'єктивно. Тож, ГЕО ДП вирішила відстоювати і „пробивати” ті питання та проекти, які з різних причин не під силу дирекції установи.

Що головне для природоохоронно-науково-рекреаційно-освітньої установи? – Забезпечити охорону території і належний режим відвідування та рекреаційного використання ресурсів з одночасним вихованням належного менталітету у тих же самих відвідувачів. Хто конкретно у парку це може виконувати в межах юридично наділених повноважень? – Відомча служба лісової охорони на правах лише інспекторів охорони навколишнього природного середовища. І ні кроку вбік. Але ж не всі відвідувачі грубо чи не зовсім порушують природоохоронні правила і плюндрують довкілля. За усталеним народним звичаєм, всі виїзди на лоно природи супроводжуються пікніками, і не всі відвідувачі свято дотримуються правил тверезості та охайності. А там, дивись, і з'ясування взаємостосунків із собі подібними та представниками інших людських прайдів, які чомусь невчасно потрапляють під руку, відлякування законослухняних потенційних клієнтів. Складається цікава ситуація, коли агресивних порушників громадянського спокою треба у будь-який спосіб вгамувувати, а повноважень та відповідних узаконених знарядь підтримання авторитету у лісової охорони на це нема. І будь-який адвокат, як двічі два, це доведе на суді, і отримає лісовий охоронець за перевищення повноважень по відповідній статті і по повній програмі.

А хто проведе групу туристів по облаштованій екопросвітницькій стежині з правами биття по шкідливих рученьках (для дидактичного закріп-

лення в голівках) тих потенційних порушників, яким постулати бережливого поводження з ньєюкою-природою та казенним просвітницьким майном не можливо довести іншими, гуманними методами? А хто візьме на себе відповідальність за організацію і проведення пошуково-рятувальних робіт з оперативним наданням на місці пригоди невідкладної долікарняної (Боже борони!) допомоги, якщо у Положенні про національний природний парк аварійні ситуації з відвідувачами просто не мисляться, а відповідно у штатному розкладі рятувальники та лікарі не передбачені?

Рекреаційна ділянка НПП "Вижницький".

Саме тому в 1997 році ГЕО ДП виграла грант Фонду Розвитку Карпатського Євrorегіону на реалізацію проекту розробки основ створення служби рейнджерів для НППВ. В світі існує асоціація рейнджерів – спеціальних формувань при національних парках, які в одній особі суміщають функції інспекторів охорони природи, громадського порядку (поліції), гідів та рятувальників. Це грамотно, логічно, ефективно і економічно вигідно при обмежених можливостях штатного розкладу. Друзі парку вивчили досвід функціонування такої служби в національних парках Угорщини та Словаччини, розробили адаптоване до умов України Положення про громадську (та державну) рейнджерську службу і подали на розгляд Міністерства охорони навколишнього природного середовища. Там це було сприйнято позитивно, але, на превеликий жаль, на стадії погодження повноважень рейнджерів функції інспекторів громадського порядку, контрольно-рятувальної служби двічі (!) були викреслені відповідними „зацікавленими” міністерствами та відомствами. І залишився потенційний рейнджер тим самим інспектором охорони природи в особі працівника лісової охорони. Звідки почали танцювати, до того і пританцювали.

В 1997-1998 роках "Друзями парку" проведена науково-пошукова експедиція, за підсумками якої підготовлені документи і створений Черемоський регіональний ландшафтний парк площею 6565 га, який планувалось з часом включити до національного парку як заповідну зону. В 1997-1998 роках разом з чернівецькими спелеологами реалізований проект „Чистоту карстовим водам!” (Грант Дунайської програми). Результатом стало прийняття розпорядження голови Чернівецької облдержадміністрації 410-р від 16 червня 1998 р. „Про наведення екологічного порядку в місцях поширення карстових явищ Чернівецької області”. Це було стратегічним завданням, оскільки вже тоді розроблявся і реалізовувався передовий кластерний принцип розширення національного парку, і багато об’єктів, які передбачалось включити до нього, належали до категорії спелеокарстових. Так само, в 1998 році за завданням облдержадміністрації здійснене обстеження велетенського карстового провалу в с. Данківці Хотинського район і розроблені рекомендації по оптимізації природокористування в зоні його впливу. Нині ж ГЕО ДП підготувала документи погодження на оголошення провалу з суміжними ділянками геологічною пам’яткою природи. В 1998 році друзі парку надали допомогу Чернівецькому спелеоклубу „Троглодит” у облаштуванні нового входу до печери „Попелюшка” з території України – найціннішого об’єкту, який передбачено включити до складу національного парку.

Але найбільшим досягненням стала ініціатива коаліції ГЕО ДП та Чернівецької філії Національного Екоцентру України „Крона” щодо створення на базі національного парку навчально-просвітницького центру, що за допомогою тодішнього заступника міністра охорони природи та ядерної безпеки Ярослава Мовчана матеріалізувалась у проект ТАСІС „Транскордонна екологічна мережа Карпат” (1999-2001 рр.). Завдяки цьому проекту національний парк після капітального ремонту старого шкільного будинку отримав пристойне (і найкрасивіше нині у Берегометі) двоповерхове офісне приміщення, а область – внутрішні гарно оздоблені експозиції регіонального еколого-просвітницького центру.

2001-2002 роки. ГЕО ДП реалізують проект „Екологічні знання – молодим і дорослим!”. Виданий довідник з екологічних проблем Буковини, плакат, при національному парку розпочато створення натурального макету „Буковина у мініатюрі” як важливої складової з надвірних експозицій еколого-просвітницького центру.

2001 рік. Науковим відділом НППВ підготовлене рішення XIV сесії Чернівецької обласної ради ХХІІІ скликання від 02 лютого 2001 р. № 32-14/01 „Про проведення Року заповідних об’єктів Буковини”. Звернута увага органів місцевого самоврядування та установ-гарантів заповідного режиму на необхідність активізації роботи по збереженню і розширенню природно-заповідного фонду. Створений прецедент: вперше в Україні з обласного фонду виділені кошти на гранти для громадських організацій – переможців проекту та органів місцевого самоврядування.

2003 рік. Підготовлене рішення VII сесії Чернівецької обласної ради ХХІІІ скликання від 11 березня 2003 р. № 26-7/03 „Про проведення Року екологічного порядку в карстових регіонах Буковини”. GEO ДП як переможець конкурсу виграла грант і підготувала документи на оголошення 14 цінних геологічних та карстово-спелеологічних утворень пам'ятками природи. В 2004 році GEO ДП разом з Берегометською селищною радою реалізували проект „Вуличним комітетам – зелену вулицю!” по відтворен-

В еколого-просвітницькому центрі.

ню вуличних комітетів як основи місцевого самоврядування і організаційної структури реалізації екологічних завдань (в буферній зоні національного парку). Відомо, що для затвердження кожного документу необхідні ноги, а для наведення екологічного порядку – чийсь зацікавлені руки, діючий механізм. І практику створення вуличних комітетів слід поширювати у всіх населених пунктах Буковини, бо без обов'язкової і сумлінної участі 99,99% населення у екологічних потугах всі гарні проекти залишаться прожектами та благами намірами.

Потроху, але НПП „Вижницький” перетворюється на науково-дослідну установу. В 2004 році нарешті парк обзавівся власним метеопостом, за допомогою якого отримується цінна синоптично-метеорологічна інформація у цьому проміжному регіоні нашого краю. Для Буковини це вкрай важливо, адже єдина в області метеостанція у Чернівцях дає показники, характерні для рівнинної частини, а єдиний метеопост у с. Селятин Путильського району – лише для гірської улоговини, які не характерні для Буковинських Карпат в цілому. З часом планується включити наш метеопост у загальнодержавну систему моніторингу атмосфери.

Вперше в області на науково-дослідній трансекті через пасмо Афеник у межиріччі потоків Стебник та Сухий на терені парку розпочалось проведення фенологічних досліджень, тобто моніторинг загального природного фону і відслідковування щорічних коливань природних річних фаз у динаміці та еволюції природного середовища. Також вперше в області на полігоні р. Стебник розпочатий басейновий гідрохімічний моніторинг ландшафтної ситуації, адже річковий стік у своїх параметрах є інтегральним показником природо-екологічного стану. Вже перші показники дали настільки цікаву інформацію, що на базі цього полігону доцільно залучати до написання дисертацій декількох вартих того пошукачів.

Багато зроблено парком і у розбудові мережі природно-заповідного фонду нашого краю. Здається, науковці національного парку „залізають” не у свою парафію, але факт є фактом: за час існування нашої установи з її ініціативи і подання на терені Буковини з’явилося понад 20 нових заповідних об’єктів.

Національний парк з власної ініціативи взяв на себе (і де-факто отримав) повноваження провідної установи по дослідженню і наукового обґрунтування природоохоронних заходів в карстових регіонах області. Це поширене і дошкульне явище свого часу „випало” з поля зору, а тому і функціональної сфери дії та обов’язків, інших державних установ і інституцій. Але ж від того, що заплющити очі чи не забажаєш його признавати, справа не поліпшиться: карст рано чи пізно нагадає про себе і не з кращого боку. Тому за поданням парку XVIII сесія Чернівецької обласної ради IV скликання прийняла рішення № 166-18/04 від 30 грудня 2004 р. „Про впровадження спелеокарстового моніторингу в Чернівецькій області”, де парку доручена організація і ведення цього специфічного виду моніторингу.

Досить суттєвим є і науковий доробок парку у його публікаціях. У різних вітчизняних та зарубіжних наукових виданнях вміщено 55 статей, прийнята участь у 31 наукових конференціях, з’їздах та симпозіумах. Спільно з ГЕО ДП за кошти грантів видано 2 науково-популярні книги на природоохоронну тематику, 3 науково-меморіальні, 6 туристично-краєзнавчих довідників-путівників, 6 навчальних посібників та методичних вказівок, 4 плакати.

Важливою функцією національного парку є екологічне виховання громадян. У системі екологічної освіти області парк мусить зайняти важливе місце, хоча багато хто з відповідальних чиновників-освітян за всі роки існування парку цього так і не захотів (чи не побажав) усвідомити. Але ж заняття у шкільних класах чи вузівських аудиторіях не замінять безпосереднього спілкування з природними об’єктами. У розвинутих європейських країнах масова екологічна освіта набула характеру епідемії і базується на регіональних еколого-просвітницьких центрах, гарно обладнаних і включених у державні програми загальної освіти. У Фінляндії, зокрема,

де делегація нашого парку вивчала досвід роботи парків та екоосвіти, в таких обласних, за нашими мірками, центрах у плановому порядку проходять навчання всі категорії громадян – від дітей-дошколяриків і школярів до державних службовців та власників корпорацій. І ефект можна спостерігати своїми очима.

Національний парк неодноразово намагався знайти спільну мову з обласним управлінням освіти і налагодити систему планового відвідування еколого-просвітницького центру усіма класами усіх шкіл краю, розробити і затвердити адаптовані до наявної матеріальної бази програми. Поки що без відчутних результатів. А матеріально-природнича база у парку може задовольнити більшість з природничих тем. Це існуючі внутрішні експозиції: загально-ознайомча „Екологічна стежина – пори року” із звуковими ефектами, музей історії парку, аудиторний зал з відповідним технічним оснащенням. У стадії розгортання геологічна та дендрологічна експозиції, великий гербарій парку. На прилеглий до офісу земельній ділянці продовжується створення наземного макету „Буковина у мініатюрі” та „Геологічний розріз Карпат”, де відвідувачі знайомляться з територією самої Буковини та вивчають теми „Загальна топографія Буковини”, „Рельєф Буковини”, „Гідрографічна мережа Буковини”, „Геологічна будова краю”. А метеопост виконуватиме не лише свою пряму функцію, але й слугуватиме наочним об’єктом з теми „Синоптичні спостереження”.

На території самого селища вартими вивчення є Берегометський парк – пам’ятка садово-паркового мистецтва XIX ст., а на річці Сірет гарно демонструється тема „Руслові процеси” та „Протипаводкові заходи”. Навколо селища на території парку і безпосередньо біля його кордонів наочними учбовими об’єктами є полігон фенологічних досліджень в урочищі Стебник, скелі та печери у пісковиках, карстові джерела (тема „Карстові процеси”), величезні брили та конуси виносу пролювію-колювію у долині Стебника (тема „Схилкові процеси”), водоспади, рештки залізоплавильної домни першої половини XIX століття біля с.Мигове. Дійсно, краще один раз побачити, ніж нудно студіювати підручники.

У професійній підготовці майбутніх екологів та природоохоронців національний парк тісно співпрацює з Чернівецьким національним університетом ім. Ю.Федьковича (який до того ж є і науковим куратором парку), кафедрою „Екології і права” Чернівецького факультету Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут”, студенти яких проходять навчально-виробничу практику, а науковці – стажування.

Майже з першого року свого існування парк спільно з ентузіастом і подвижником Олегом Васильовичем Гиндичем, директором малого державного підприємства „Фонд відродження флори Карпат – Стародуб”, проводить експерименти по вирощуванню цінних лікарських та тих рослин, що занесені до Червоної книги України. На терені парку успішно

зростають ехінацея пурпурова (екстракт з якої є важливим компонентом багатьох популярних нині ліків), родіола рожева, гадючник, що дає підстави оптимістично дивитись на можливості їх масової інтродукції у природні фітоценози.

Важливим напрямком діяльності національного парку є встановлення продуктивних зв'язків із зарубіжними колегами методом так званої народної дипломатії. У 1997 – 1998 роках наші фахівці вивчали досвід діяльності національного парку „Бюкк” в Угорщині, „Словацький рай” у Словаччині, в 1999 році – об'єднання парків крайобразових Катовицького воєводства Польщі та народного парку „Русенський Лом” у Болгарії. В 2004 році укладена офіційна угода про співпрацю з об'єднанням парків крайобразових Свентокшиського воєводства, яка передбачає досить широкий спектр напрямків взаємодії і обміном спеціалістами.

Що треба зробити?

Найголовніша стратегічна мета національного парку „Вижницький” – розширення його території до науково прийнятих і обґрунтованих нормативів, з додержанням вимог, що висуваються до природоохоронної території такого високого рангу. Зважаючи на високий ступінь антропогенної змінності ландшафтів Чернівецької області та надзвичайно мозаїчний характер угідь і їх меж, робота ведеться по двох напрямках: змоніторингу основної (метропольної) території та вибіркове включення цінних об'єктів за кластерним принципом.

Щодо першого напрямку, то вже є деякі здобутки. Рішенням XX сесії Чернівецької обласної ради IV скликання від 28 квітня 2005 року до парку нарешті прилучено 3479.88 га, в т.ч. 3478.4 га земель лісового фонду, з них Берегометського державного лісомисливського господарства 3261.5 га та Державного спеціального лісового господарства агропромислового комплексу Вижницького району 216.9 га. Це дозволило дещо спрямити південно-східні та східні кордони, більше наблизитись до басейнового принципу формування території. Наразі проблемним питанням залишається включення до складу нашого парку путильських територій - верхів'їв басейну р. Виженка та басейну долини потоку Смугарів, де знаходиться система цінних скельних утворень відомої пам'ятки природи „Протяте каміння”, а також мальовничий ландшафтний заказник „Буковинські водоспади”. Потерпає від безгосподарності і відома печера Довбуша на пасмі Березка. Ці об'єкти вимагають не лише дієвої охорони, але й збереження в якості привабливих для туристів природних чудес.

Кластерний принцип переслідує подвійну мету. Перша – це покращення державного контролю і управління найбільш цінними природними утвореннями. Декларований захист державою заповідних об'єктів в реальності означає передання функцій охорони конкретній юридичній особі чи органу самоврядування населення – місцевим радам. Добре, коли господар може реально оберігати та використовувати передані йому під охорон-

не зобов'язання творіння, як – от держлісгоспи, на худий кінець – держспецлісгоспи агропромислового комплексу. Більшість же гарантів не має таких можливостей з причин відсутності фахівців, контролерів, належного фінансування та просто бажання. Тож національний парк може взяти на себе функцію принаймні методичного та наукового радника, регулярного контролера-інспектора, ініціатора грамотного використання, врешті-решт координатора багатьох гарних намірів і справ.

*Обкладинка путівника
"Національний природний парк "Вижицький".*

Друга – збільшення природничої представницької репрезентативності парку, отже і його привабливості, притягальності, відомості, популярності. Чим більше різноманіття, тим більше якісних послуг будь-якого гатунку може надати національний парк. Хто б там не виступав проти кластерного принципу розбудови парку, але це єдиний і реальний вихід у розбудові парку в умовах сильної антропогенної перетвореності ландшафтів Буковини. За цим принципом побудовані національні парки Угорщини, об'єднання регіональних ландшафтних парків у Польщі, національні парки багатьох інших країн. За цим принципом функціонує Карпатський біосферний заповідник в Українських Карпатах, і нікому навіть не приходить в голову думка заперечувати переваги цього підходу. Натомість, сусідній до Чернівецької області національний природний парк "Подільські Товт-

ри" є зразком того, до якого абсурду можна довести саму ідею парку – природоохоронної території одного з найвищих щаблів у ряду заповідності. Чи може територія трьох інтенсивно аграрно освоєних адміністративних районів та промислового міста Кам'янець-Подільський з цементним заводом і величезними кар'єрами вважатись такою, коли з 260 тисяч гектарів національного парку лише 3 тисячі гектарів молодих штучних насаджень окремими розірваними ареалами передані парку у постійне користування, а на решту території він не може спричиняти щонайменшого впливу?

Тому у розбудові Вижницького парку ми намагаємось витримувати зважені позиції і нормативи, висунуті класифікацією заповідних об'єктів Міжнародної спілки охорони природи (МСОП). Для національних парків, зокрема, такими є достатньо велика площа (щонайменше 24 – 30 тис.га), високий ступінь заповідної зони парку (не менше 50 відсотків території). Нині ж ці показники становлять відповідно 33% та близько 35%, що недостатньо.

Певний час НПП „Вижницький” покладав основні надії на збільшення заповідної зони за рахунок Черемоського регіонального парку у верхів'ях Білого Черемошу, створеного за ініціативою і завдяки зусиллям НППВ, де припинені всі рубки головного користування і відбувається швидка ренатуралізація середньогірних ландшафтів. У 2000 році вже навіть було прийняте відповідне рішення Чернівецької обласної ради і документи надіслані до Мінекобезпеки. В 2004 році ситуація змінилась, і за ініціативи Путильської районної ради та державної адміністрації обласна рада прийнята інше рішення – про створення Черемоського національного природного парку. Буде цей парк життєздатним, чи недовго протягне в якості самостійної установи з причин відірваності від благ цивілізації і зачаткової інфраструктури – справа інша. Втім, так чи інакше, але збільшувати ступінь заповідності Карпатського регіону треба: цього вимагає позиція України як ініціатора Карпатської конвенції.

Нині основні інтереси НПП „Вижницького” сконцентровані на включенні до його складу цінних природних утворень з числа існуючих

об'єктів природно-заповідного фонду в Прут-Дністровському межиріччі – водно-болотних угідь, печер, геологічних пам'яток природи і ландшафтних заказників. Заради загального внутріобласного регіонального примирення доцільною є заміна назви парку на „Буковина”, більш сприятливу для сприймання і толерантну: спробуйте-но пояснити мешканцям бесарабської частини краю, надто ж путильчанам, про щось спільне з подражняючою назвою „Вижницький”.

На порядку денному розвиток національного парку як науково-дослідної установи, створення власної рекреаційно-туристської інфраструктури. Але це вже завдання наступного десятиліття біографії парку. ■

Сталий розвиток Буковини: передумови і перспективи

К.Т. Волошин

*начальник відділу економіки
природокористування, природоохоронних
програм, інформації, освіти і зв'язків з
громадськістю Державного управління екології та
природних ресурсів у Чернівецькій області*

ПЕРЕХІД ДО СТАЛОГО розвитку, при якому органічно узгоджується економічний та соціальний розвиток із збереженням довкілля нагальна потреба всієї земної цивілізації. Але, на нашу думку, це не означає, що цю проблему не можуть вирішувати і окремо на регіональному рівні. Адже кожен регіон чи територія мають не однаковий рівень соціально-економічного розвитку, антропогенних навантажень на довкілля, стан та ефективність використання природних ресурсів тощо.

Чернівецька область має непогані передумови для забезпечення сталого розвитку, оскільки це один з небагатьох в Україні регіон, де по-справжньому благодатні і унікальні природні умови, особливо в Карпатах. Неоціненним багатством тут є ліси, якими вкрито понад 30 % території області. Багата Буковина водними ресурсами, значні рекреаційні та курортні можливості.

Важливим кроком на шляху сталого розвитку для нас стала Рамкова конвенція про захист та сталий розвиток Карпат, яка була прийнята V Всеєвропейською конференцією Міністрів навколишнього природного середовища "Довкілля для Європи", що проходила в Києві 21-23 травня 2003 року.

Визначаючи перспективи сталого розвитку, ми вважаємо, що одним з головних факторів його забезпечення є збереження біологічного та ландшафтного різноманіття краю.

Тому в діяльності держуправління екоресурсів був і залишається пріоритетним напрямком розвиток заповідної. В останні роки забезпечено динамічне розширення територій природно-заповідного фонду області, з 27,6 тис. га в 1995 році до 82,0 тис. га на цей час, що становить 10% від загальної площі області. Це майже в два з половиною рази більше середнього показника в Україні. Але на сьогоднішній день структура та різноманіття видів природних ландшафтів і рослинних угруповань не повною мірою відповідають міжнародним стандартам. Надмірна розораність

ґрунтів, лісорозробки ускладнюють забезпечення територіальної єдності ділянок з природними ландшафтами. Тай в розрізі районів відсоток заповідності досить строкатий – від майже 30 % (Путильський район) до 1-2 % (Герцаївський, Новоселицький, Хотинський райони). Тому, беручи до уваги, що в області ще збереглися цілісні незаймані природні території, особливо в Карпатському регіоні, які є унікальним середовищем існування та притулком для багатьох видів рослин і тварин, які знаходяться під загрозою зникнення, необхідно довести площу заповідних територій області до оптимальних показників. За нашими підрахунками впродовж наступних 5-ти років цей показник має скласти 15% від загальної території області.

Однією з проблем на шляху сталого розвитку для Карпатського регіону є впровадження природозберігаючих технологій лісозаготівель. Середній запас на 1 га стиглих та перестиглих деревостанів становить 450 м³ і більше проти середнього показника в Україні 237 м³/га. В зв'язку з цим тут проводяться найбільш інтенсивні рубки, заготовляється в межах 80 відсотків всієї деревини області. При заготівлі лісу завдається значна шкода природі - забруднення гірських річок і потоків та ерозія ґрунтів на гірських схилах. Це пов'язано з тим, що в регіоні заготівля значної кількості деревини проводиться шляхом суцільних вирубок із застосуванням гусеничної техніки.

Законом України "Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону" ставиться вимога лісгосподарським підприємствам перейти з 2005 року виключно на природоохоронні технології лісорозробок, зокрема трелювання деревини колісними тракторами та повітряними установками, а також доведення лісовозних доріг з твердим покриттям до 10 кілометрів на 1000 гектарів лісу. Але ця вимога виконується дуже повільно, хоч деякі зрушення вже є. Ми, звичайно, не виступаємо за відмову вирубок лісу, як таких взагалі, бо зрозуміло, що без деревини обійтись не можливо. Але ми домагаємось, щоб в лісах Українських Карпат запроваджувались такі методи господарювання, які б не допускали зміни гірських ландшафтів, забезпечували запровадження стратегії сталого розвитку. В цьому напрямку є показовим досвід гірської Швейцарії, де майже на такій же площі, як Українські Карпати, заготовляється у тричі більше деревини, але цілком збережені лісові ландшафти, немає облисілих, еродованих гірських схилів, зменшився вплив природних катаклізмів. Справа в тому, що вирубки тут ведуться тільки вибіркові або котлованні і малі за площею, із застосуванням повітряно-трелювальних установок і лише у зимовий період. В нас же заготівля лісу продовжується проводитись шляхом суцільних вирубок із застосуванням гусеничної техніки. І чи не це є однією із причин, що ліси Карпат час від часу потерпають від вітровалів. У березні 2002 року на території Путильського району внаслідок буревію

утворилось майже 250 тис. м³ суцільних буреломів та вітровалів на площі біля 830 га. Всі повинні усвідомити, що в сучасних умовах основна вимога до лісокористування полягає не стільки в забезпеченні потреб народного господарства в сировинних ресурсах, як в збереженні лісів і розширення використання їх в напрямі охорони навколишнього природного середовища і формування більш сприятливих умов життя людей. Для того, щоб домогтися сталого і вищого рівня життя людей, необхідно зменшити і виключити ті моделі виробництва та споживання, які не відповідають сталому розвитку. Тому, маючи на увазі, що сталий розвиток означає покращення життя людей, є можливість і необхідно максимально використовувати самобутність нашого краю для розвитку індустрії туризму, відпочинку та оздоровлення людей як вагомого джерела економічного зростання добробуту населення.

Що в цьому напрямку робиться. На теренах області зареєстровано 60 суб'єктів підприємницької діяльності у сфері туризму. Туристичними підприємствами та приватними підприємцями, що працюють у сфері туризму, у 2003 році надано послуг на суму 18,1 млн. грн., що на 11% більше, ніж у 2002 році. Кількість обслугованих туристів – понад 62 тисячі осіб, що на 17% більше 2002 року, з них: іноземних туристів – майже 4 тисячі осіб (+ 12,6%). Зросли платежі до бюджету – 1,5 млн. грн. Розроблена схема розвитку туризму в Чернівецькій області. Обстежені і визначенні інвестиційно-привабливі земельні ділянки під розміщення об'єктів туризму, їх на території 59. В основному це гірські плато та бережжя Дністра. Розроблено ряд проектів щодо будівництва об'єктів туристичної сфери. Це дасть можливість створити та відновити рекреаційні зони з естетичними ландшафтами; створити екологічно чисті туристичні продукти; створити нові робочі місця; відновити відповідну інфраструктуру тощо.

З метою збалансованого соціально – економічного розвитку регіону зобов'язані запровадити технології вторинної переробки деревини та її відходів. Наприклад, з 50 тис. тон відходів деревини(тирси), які щорічно утворюються від розпиловки лісу використовується, як енергетична сировина, лише 12,3 тис. тонн, що складає 24% від утворення. Але її можна використовувати і на інші потреби.

Не поганою передумовою для переходу до сталого розвитку є міжнародне співробітництво в сфері екології. На базі утвореного українсько-молдовсько-румунського Єврорегіону "Верхній Прут" та ЕкоЄврорегіону в його складі, який об'єднує Чернівецьку область України, Сучавський і Боташанський повіти Румунії, Бельцький і Єднінецький повіти Республіки Молдова реалізовано ряд проектів проекту TACIS з прикордонного співробітництва :

– українсько-австрійська Концепція водозабезпечення міста Чернівці, 1996 – 1997 роки;

- українсько-австрійсько-румунський проект “ECOPROFIT”, метою якого було впровадженням австрійського досвіду поводження з відходами на підприємствах деревообробки Буковини, 1998 – 2000 роки;
- “Міжнародна Екологічна Мережа Карпат”. Мета проекту – збереження біологічного різноманіття та екосистем Буковинських Карпат, 1999 – 2001 роки.

Сталий розвиток Буковини, в центрі якого перебуватимуть люди з правом на здорове і якісне життя у гармонії з природою є реальним. Але, щоб забезпечити таку гармонію потрібно також приділяти належну увагу питанням формування екологічної культури і свідомості у населення області.

Управлінням екоресурсів, в міру наданих повноважень та можливостей приділяється належна увага питанням формування екологічної культури і свідомості у населення області. Ці питання регулярно висвітлюються в теле- і радіопередачах, на сторінках місцевої преси. Особлива увага відводиться видавничій діяльності. Замаймося поширенням правових знань. В минулому році випущено 10 том Збірника законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища (спеціальний випуск), в якому вперше в Україні систематизовано основні законодавчі та нормативні акти з питань охорони довкілля. Ми долучаємось до цікавих природоохоронних заходів виховного характеру, які проводяться з боку обласного управління освіти і науки обласної державної адміністрації, зокрема обласного центру еколога-натуралістичної творчості учнівської творчості. Наполегливо проводить просвітницьку роботу в розвитку сільського зеленого туризму на Буковині Чернівецьке обласне громадсько-молодіжне об'єднання “Буквиця”, голова Коняк М. П. З цих питань послідовно проводяться семінари-тренінги для населення Путильського, Вижицького та Сторожинецького районів.

Але попри це, ситуація вимагає забезпечити пріоритетний характер екологічного виховання і навчання всіх верств вдосконалювати їх форми і методи, активно залучаючи до цієї справи заклади освіти, громадські екологічні організації, державні природоохоронні установи. В справі активнішого залучення всіх зацікавлених сторін до екологічної освіти і виховання необхідно вдосконалювати організаційні форми і методи. Основою для цієї роботи повинна стати Концепція екологічної освіти в Україні, яка затверджена рішенням колегії Міністерства освіти і науки України 20 грудня 2001 року. Щоб привернути увагу до цього документу в листопаді 2003 року з ініціативи держуправління та громадської ради при держуправлінні був проведений обласний семінар “Екологічна освіта: проблеми і перспективи”. В обговоренні основних напрямків і тактичних завдань розвитку екологічної освіти активну участь прийняли керівники практично усіх громадських екологічних організацій краю, науковці, фахівці освітніх закладів. Матеріали семінару видані окремою брошурою для використання в практичній роботі.

Займаючись природоохоронними справами, ми з кожним днем переконуємося про важливість переходу від інструментів командно-адміністративних методів управління до еколого-економічних механізмів. Адже посилення природоохоронного контролю, який здійснюється з нашого боку не забезпечує бажаних результатів. Активно ведеться робота з впровадження економічного механізму охорони природи і на цій основі збільшення надходжень до екологічних фондів. Це дає можливість фінансувати виконання цілого ряду актуальних природоохоронних робіт. Відносно фінансування екологічної сфери, намагаємось поліпшувати планування та відбір природоохоронних заходів. Ця робота ведеться з врахуванням пріоритетних напрямків природоохоронних робіт і можливості акумулювати кошти з різних джерел фінансування з перспективою їх завершення.

Ми отримали від природи унікальні багатства як ресурсно-сировинного потенціалу, так і туристсько-рекреаційного та лікувально-оздоровчого характеру. Зберегти і примножити їх, ефективно використати для свого благополуччя і своїх нащадків - наша відповідальна і благородна справа. ■

Впровадження природозберігаючих технологій у Буковинських Карпатах

В.Д.Солодкий

Заступник начальника - начальник держлісінспекції Держуправління екоресурсів у Чернівецькій області, доцент кафедри „Екологія та право” ЧФ НТУ „Харківський політехнічний інститут”

ВИМОГИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ “Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону”, основоположні статті якого введені в дію з 1 січня 2005 року, спонукають природоохоронців Буковини всебічно сприяти впровадженню природозберігаючих технологій на теренах Карпат.

Адже відомо, що внаслідок застосування недосконалих технологій лісозаготівель ерозія гірських лісових ґрунтів Карпат на окремих лісосіках досягла значних розмірів. Вона завдає великих збитків народному господарству, порушує, а часто й знищує історично складені природні взаємозв'язки, ускладнюючи або унеможливаючи використання природних ресурсів в рекреаційних цілях. На таких ділянках збитки від збільшеного поверхневого стоку і виносу ґрунту ерозійними процесами в два рази перевищують собівартість деревини. Саме тому оптимізація ведення лісового господарства, перехід до водозбірної технології господарювання та впровадження природозберігаючих технологій є досить актуальними для Карпатського регіону.

Як показали обстеження практиків та громадськості водозборів Карпатських рік, основну роль в боротьбі з паводками і ерозійними явищами відіграють ліси, їх площа, повнота, склад, ярусність і вікова структура. В гірських умовах Карпат ліс має великий регулюючий вплив на формування гідрографічної сітки і ґрунтового покриву.

Величезне значення має збереження під час лісорозробок верхніх горизонтів лісових ґрунтів. Адже вони, маючи добру структуру, високу водостійкість, велику вологомісткість і водопроникність, попереджують поверхневий стік і захищають нижні ґрунтові горизонти і пухкі продукти вивітрювання корінних порід від змиву та розмиву.

В процесі трелювання деревини з гір гусеничними тракторами під час суцільних рубок руйнується і зноситься на 40-60 відсотків лісова підстилка

і верхній шар ґрунту, відкриваються малостійкі нижні горизонти, які легко піддаються водній ерозії. Лісові культури, що створюватимуться на такому безструктурному ґрунті, важко будуть приживатися і досягнуть стадії змикання тільки через 15-20 років, і весь цей період на вирубках будуть продовжуватися ерозійні процеси. Тобто еродований ґрунт гірських схилів не забезпечує створення високопродуктивних деревостанів, які в майбутньому виконуватимуть роль потужних насосів, перекачуючи величезну кількість вологи з ґрунту в атмосферу, відіграючи неоціненну роль в зменшенні поверхневого стоку і перетворенню його в підґрунтовий і, в кінцевому підсумку, попереджуючи розвиток ерозійних процесів.

В результаті досліджень науковців, екологів-практиків та студентів кафедри „Екології та права” Чернівецького факультету Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут” встановлено, що площинний змив і механічне знесення ґрунту на лісосіках характеризуються декількома процесами: частинки ґрунту відокремлюються від субстрату і дрібнозем виноситься за межі лісосіки або ґрунтова маса в цілому переміщується з підвищених місць у понижені. Механічне знесення і переміщення ґрунтових мас спричиняються як стовбурами, що зсуваються вниз так і поверхневим стоком. Механічне знесення ґрунтових мас і їх змив, поєднуючись у період рубки, утворюють складний процес ерозії лісової ділянки. По завершенню лісозаготівлі втрати ґрунту зумовлюються тільки змивом, проте ерозійні процеси можуть набути крупномасштабних розмірів через формування і розвиток сталої ерозійної системи на схилах гір. Переміщення ґрунтової маси в межах лісосіки і утворення наносів проходить головним чином за участю механічних сил, які діють при первинному транспортуванні деревини. Як доказ цього служить те, що в наносах є не тільки елементи скелету ґрунту, але й значна кількість порубкових решток.

Проведений аналіз застосування різних методів трелювання деревини показав, що екологічна безпека лісових формацій значною мірою залежить від технології рубок головного користування. Тому при лісозаготівлях повинна застосовуватися така технологія, яка б звела до мінімуму механічні пошкодження лісової підстилки, ґрунту та підросту.

Ефективним способом транспортування деревини в умовах Буковинських Карпат та Передкарпаття є повітряно-канатний спуск. Він відповідає вимогам раціонального природокористування, оскільки забезпечує збереження природних гірських ландшафтів від руйнівного виливу, що спостерігається при тракторному трелюванні. Впровадження цього екологічного елементу вирішує існуючі протиріччя між з необхідністю збереження екосистеми і забезпеченням народного господарства деревиною.

Слід зазначити, що в 70-80-ті роки в лісах Буковинських Карпат застосовувалися повітряно-трелювальні установки для спуску деревини з гір. В останні десятиріччя кількість повітряно-трелювальних установок в Буковинських Карпатах і Передкарпатті різко зменшилась. Зменшення об'ємів повітряного спуску деревини з гір було викликано декількома при-

чинами - широке впровадження в 80-90-х роках тракторного трельовання, як "високоєфективного" (при практично безкоштовних паливно-мастильних матеріалах та дешевій техніці), технічна недосконалість вітчизняних повітряно-трельовальних установок.

Разом з цим у всіх країнах світу, де є гірські ліси, підвісні канатні установки є основним методом лісозаготівель. В Західній Європі щорічно створюються сотні підвісних канатних установок різної конструкції і вантажопідйомності. Проте вартість однієї такої установки складає від 100 до 250 тисяч доларів США, що є недоступним для лісозаготівельних підприємств України.

Вищенаведені фактори спричинили необхідність пошуку, розробки і впровадження у виробництво технологій лісорозробок в гірських умовах Буковини, що відповідають реаліям сучасних економічних умов і забезпечують максимальне збереження довкілля. Значну допомогу в цьому фахівцям-природоохоронцям надають громадські активісти з охорони довкілля, зокрема, студенти кафедри екології Чернівецького факультету Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут”.

У гірських районах області в переважній більшості лісонасаджень запроєктовано здійснення суцільно-лісосічних рубок. При тракторному трельованні деревини порушувалися умови, необхідні для успішного збереження цінних гірських ландшафтів, значна частина лісосік піддавалася ерозії. Цьому сприяло те, що лісоексплуатація велася переважно в безсніжний період, причому роботи не припинялись і в дощову погоду. При трельованні та підтрельовці стовбури зносили найбільш пухкі і родючі верхні горизонти, руйнували структуру і викликали ущільнення нижніх шарів ґрунту. Значна або цілковита втрата верхнього горизонту і ущільнення нижніх шарів сприяло формуванню стоку і розвитку змиву дрібнозему. Крім того трельовальні волоки, що залишаються на вирубці, стають джерелами розвитку лінійного розмиву ґрунту. В даному випадку змив ґрунту з 1 га вирубки сягає 300-500 м³ тобто на 1 м³ зтрельованої деревини втрати ґрунту становлять 1-1,5 м³, в той час як для створення природного ґрунту товщиною 1см необхідно близько 100 років.

З метою забезпечення збереження довкілля при здійсненні лісозаготівельних робіт спільно з працівниками Усть-Путильського лісництва Путильського держлісгоспу розроблено і впроваджено у виробництво вдосконалену конструкцію канатно-підвісної установки. При розробці установки ми керувалися тим, що згідно діючих "Правил рубок головного користування в лісах України", в першій групі ялинових лісів ширина лісосік не повинна перевищувати 50 м, а площа - 3-5 га в залежності від крутизни схилу, і в лісах другої групи ширина лісосік не повинна перевищувати 50-100 м в залежності від крутизни схилу, а їх площа - не більше 5 га. Згідно Закону України "Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону", площа лісосік в названих лісах першої групи не повинна перевищувати 3 га, а другої групи - 5 га. Тобто навіть при найменшій ширині лісосіки (50 м) її розробку

забезпечує канатно-підвісна установка з довжиною робочого тросу до 1000 м при стаціонарному встановленні робочого агрегату на весь період розробки.

Як основний робочий агрегат нами було вибрано лебідку ТЛ-4В з приводом від тракторного двигуна ЮМЗ. За допомогою спеціального редуктора було синхронізовано роботу двох барабанів лебідки, що забезпечує рівномірний хід тросів - несучого і холостого ходу і попереджує їх замотування (бороду), як це було у більшості застарілих конструкцій повітряно-трельовальних установок з 3-4 тросовими барабанами. Для попередження розриву тросів під час будь-якого блокування їх руху (при запущеному двигуні в стані транспортування деревини або холостого ходу) застосовані спеціальні текстолітові накладки системи зчеплення двигуна, що пробуксовують при блокуванні руху тросів. Швидкість руху тросів при транспортуванні деревини в поєднанні з іншими вказаними параметрами забезпечує дотримання вимог техніки безпеки при розробці лісосік. В цілому наша канатно-підвісна установка дешева за вартістю (24 тис. грн.), проста в експлуатації, надзвичайно легка у монтажі, економічна за споживанням дизельного палива (до 10 літрів за робочу зміну) та високопродуктивна - трос працівників заготовляють близько 50 м³ деревини за зміну.

Але найголовніший результат впровадження запропонованої фахівцями та громадськістю канатно-підвісної установки - її високий ефект збереження природи лісу. На ділянках, де проводилась розробка лісосіки запропонованим методом, ерозією пошкоджено лише 2-6 відсотків її площі - у випадках напівпідвісного транспортування хлестів.

Таким чином, специфічні особливості структури гірських лісів Буковинських Карпат (60 відсотків їх знаходиться на схилах понад 20 градусів), необхідність збереження цінних лісових ландшафтів зумовлюють обов'язкове впровадження при лісозаготівлі природозберігаючих технологій і в першу чергу - повітряно-канатних установок. Запропонована установка забезпечує високу продуктивність механізованої праці, збереження водорегулюючих, ґрунтозахисних та інших корисних властивостей лісу, а також успішне поновлення головних і супутніх порід.

Впровадження даної канатно-підвісної установки в серійне виробництво в гірських і передгірських умовах Карпат дозволить зберегти їх екосистеми, дасть значний не тільки екологічний, але й економічний ефект.

Відродно те, що в Буковинських Карпатах і Передкарпатті активно впроваджується передовий досвід природоохоронців - в горах вже діє десяток канатно-підвісних установок виготовлених за зразком аматорів. А незабаром на базі Путильського держлісгоспу, держспецлісгоспу АПК „Карпатський”, Путильського лісокомбінату відбудеться семінар з досвіду впровадження вимог Закону України “Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону”, на який запрошено працівників лісгосподарської галузі Буковинських Карпат і Передкарпаття, суміжних областей, керівників нашого краю та зацікавлених міністерств та відомств. ■

Природа Буковинських Карпат як оздоровче середовище

В.П. Пішак, О.І. Волошин

*(Буковинський державний медичний
університет, м. Чернівці)*

НЕЛЕГКЕ ЖИТТЯ ГУЦУЛІВ австро-угорського і румунського періодів та викликані цим проблеми із здоров'ям, мудрість нашого народу породжували пошук спасіння в природних скарбах і надрах буковинської землі та її перлини — зелених Карпат. Нечисленними є повідомлення цього минулого про чудодійну цілющу силу природи нашого краю. Як правило, це були відомості історичного чи літературного плану. Зокрема, буковинський соловій — Юрій Федькович писав про цілющу силу гірської природи: «... нема й нема кращого світа понад гуцульські гори. Небо над ними чисте, як дорогий камінь, смєречина зеленіє як в зимі, так і в літі, пташка не втихає, а хрещатий барвінок стелиться по шовкових травах, що цілу Буковину своїми запахами обвіяли. О, панство моє миле! Як у когось серденько заболить, най лиш йде до нас, а коли не подужає (виздоровіє), то вже й нема йому ліку у Господа милосердного». Така гучна слава Буковинської землі була майже 100 років тому.

Відомо, що в кінці XIX століття дідич Василько відкрив у селі Лопушна неподалік від Вижниці санаторій з мінеральними водами типу курорту Гефенберг» (м. Гефенберг в австрійській Селезії). У 1917 році на хуторі Лужки біля Вижниці багач Р. Граблей побудував водолікарню на базі місцевих залізистих мінеральних вод. У 1927 році на березі потоку Ропачівка, протоки річки Сучава, поблизу Селятина землевласник Іван Путря обладнав приміщення на чотири ванни з використанням місцевих гідрокарбонатних вод.

М'який клімат, чудові ландшафти і природні умови біля села Краснольськ на Сторожинеччині використовувалися австрійською знаттю для літнього відпочинку. Суворі умови сніжної морозної зими, прекрасні зимні пейзажі та рельєф околиць Селятина вабили австрійських багатіїв до зимового відпочинку. Однак, не тільки природне середовище Буковини використовувалося для оздоровчих цілей. Окремі території флори Буковини доповнювалися австрійською владою та її знаттю надбаннями європейсь-

кої дендрологічної науки. Так були закладені чудові дендропарки біля Сторожинця, в Берегометі Вижницького району, Ботанічному саду та парку Чернівецького національного університету. В них проростали цінні породи дерев, як гінґо-білопатева, платани, тис карпатський, магнолії, тюльпанове дерево, болотний кипарис, гліцинія китайська, туя канадська, ялиця балканська тощо. А для широкого загалу залишилися лише досить доступні у Карпатах цілющі трави: арніка гірська, тирлич жовтий (джинджура), калган, золотий корінь (радіола рожева), чорниці, брусниці (гогози), гав'яз (живокіст), дивясил, смерекова живиця, молочно-кислі продукти (бринза, гусянка, вурда, будз) тощо. Особливості їх оздоровчого використання передавалися з покоління в покоління, з роду в рід. Здебільшого це були водні відвари, настої, мазі, компреси.

Певним пожавленням у вивченні оздоровчих ресурсів Буковини позначився радянський період. Найбільш значний внесок внесли вчені Чернівецького медичного інституту (нині Буковинського державного медичного університету). З них найвагоміший внесок зробив доцент кафедри медичної хімії Ф.В.Лапшин. Ним досліджено мінеральний склад та класифіковано більше ста джерел мінеральних вод у різних куточках Буковини: від Звенячинського монастиря — до Красношори, від Сокирян — до Селятина. Він узагальнив їх у монографії «Мінеральні води і курорти Буковини» (1965 р.). У співдружності з відомим клініцистом проф. О.І.Самсон та її учнями вивчені клінічні аспекти дії найбільш важливих і перспективних джерел при різних захворюваннях внутрішніх органів. Як наслідок, вдалося організувати на базі Брусницького родовища сірко-водневих, гідрокарбонатно-натрієвих мінеральних вод санаторій, а згодом — лікарню відновного лікування для хворих з ураженнями опорно-рухового апарату, серцево-судинної системи та органів травлення. Плідно працює кліматичний санаторій «Зелені пагорби» біля Вижниці. Кілька десятків років проіснував Щербинецький санаторій для хворих на ревматизм. Нині за межами України добре знають про цілющі властивості Брусницьких мінеральних вод. Колишні наші співвітчизники з Англії і Канади, Ізраїлю, США періодично навідуються для оздоровлення в цей санаторій. Дойбре відомі в Україні та поза її межами розливні мінеральні води «Буковинська» (с. Будинець, Сторожинецький район), «Брусницька» (типу «Єсентуки-17»), «Драчинецька» (типу «Нафтуса»), «Валякузьминська», «Хрепцатицька». Нині продовжується вивчення лікувальних властивостей цих та інших джерел (професори В.О.Калугін, О.І.Волошин та їх учні). Однак економічні негаразди в Україні за останнє десятиріччя певною мірою призупинили розвиток санаторної індустрії та впровадження їх в лікувальну практику мінеральних вод.

Вченими Буковинського медичного університету, враховуючи екологічну ситуацію в краї та погіршення стану здоров'я населення, зміщено акцент на вивчення лікувальних властивостей карпатських лікарських

рослин, які мають широкі перспективи довготривалого застосування у майбутньому. Зокрема, вивчаються нові сторони механізму дії, вносяться вдосконалення в методику і технології застосування при різних захворюваннях внутрішніх органів. Такі дослідження здійснені з арнікою гірською, родіолою рожевою, дев'ясилом високим, перстачом прямостоячим, лавром благородним, карпатським пилком бджолиним та ін. Вищенаведені дослідження узагальнені у монографії «Оздоровчі ресурси Буковини» (О.І. Волошин, В.П. Пішак, 1999). Надається науково-консультативна допомога ініціативним господарствам та їх керівникам, лікарям, які намагаються використати оздоровчі властивості природи нашого краю. Зокрема, санаторію «2000 років Різдва Христового» (с. Красношора Сторожинецького району), Центру народної і нетрадиційної медицини «Горицвіт» (м. Заставна, лікар В.В. Фущей), МДП «Фонд Стародуб» (директор О.В. Гиндич). Останній займається інтродукцією і репродукцією цінних і лікарських рослин та дерев. У 1999 році проведена науково-практична конференція «Оздоровчі ресурси Карпат і прилеглих регіонів» з випуском збірника наукових праць вчених Закарпаття, Івано-Франківщини, Буковини, Тернопілля, Хмельниччини і навіть Полтавщини.

Вчені Буковини не тільки націлені на природо-оздоровчий комплекс краю, особливо Карпат. Наукові контакти з фахівцями подібного профілю у ФРН, Польщі, Канаді, знайомство з науковими програмами та використанням природо-оздоровчих ресурсів у цих країнах породжують нові ідеї розвитку цього спрямування в нашому краї. Наші порівняльні дослідження довели, що Карпатський регіон є особливим за красою та оздоровчою цінністю, яких рідко знайдеш у Європі. Як тонко це відчував і описав Ю. Федькович...

Регіон Українських Карпат нині вважається екологічно найбільш благополучним в Україні, хоча антропогенна діяльність завдала значної шкоди у зв'язку з масивними вирубками лісів. Живописні ландшафти, особливий рослинний світ Карпат, є прекрасною передумовою утворення ефективних рекреаційних комплексів із застосуванням клімато-, водо- і фітотерапії. Проходження через нашу територію міжнародних автомагістралей робить її привабливою для розвитку туризму. Наведене дає підстави вважати розвиток природо-оздоровчої індустрії в цьому регіоні одним з пріоритетних напрямків народного господарства на ближчу та віддалену перспективу. На нашу думку, перспективний план розвитку природо-оздоровчого комплексу повинен здійснюватися у три етапи тривалістю кожного з них в 3-7 років.

На першому етапі необхідно максимально зберегти матеріальну базу і медичні кадри існуючих санаторіїв. При можливості і в межах закону опиратися на бізнесові структури, розвивати меценатство у процвітаючій частині населення. Одночасно треба інтенсивніше розвивати інфраструктуру, рекламно-інформаційну діяльність.

На другому етапі слід збільшувати кількість потребуючих і бажаючих оновити своє здоров'я за короткотривалий (7-12 днів) період, особливо у близьких від міст зонах. Досвід зарубіжних країн свідчить, що до таких належить так званий середній клас, який вже має заощадження, але не має часу для довготривалого оздоровлення. Таким особам більше підходять не традиційні санаторні корпуси, а приватні будиночки, котеджі, мініготелі. Тому доцільно розвивати приватний житловий фонд, модернізувати корпуси у евростилі у Вижицько-Путильському, Косівсько-Яремчанському, Вижицько-Косівському, Сторожинецько-Красноільському, Берегометсько-Лопушнянському напрямках, розвивати турбази на перевалі Німчич, Конятині тощо.

На третьому етапі на підставі досвіду і результатів діяльності на двох попередніх етапах визначити обґрунтовані життям нові інтереси оздоровчих зон Буковини, формувати нові, європейського зразка санаторії і бази відпочинку, в т.ч. для оздоровлення іноземних пацієнтів і туристів. Зрозуміло, що тривалість таких етапів залежатиме від економічно-фінансового стану в державі, області, від ініціативи і передбачуваності ділових людей в цій галузі, їх вміння взаємодіяти з різними державними і приватними структурами, залучення іноземних інвесторів.

Тісна взаємодія державних і приватних структур Чернівецької, Івано-Франківської, Закарпатської, Тернопільської та Львівської областей могла б забезпечити єдиний замкнутий цикл природо-оздоровчого спрямування з широким розмаїттям запитів на всі смаки, центром якого став би Гуцульський край наших областей.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Волошин О.І., Пішак В.П., Руденко С.С. та ін. Флора Буковини в збереженні здоров'я і генофонду населення краю // Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття. — Чернівці-Київ, 1996. — С. 277-279.
2. Волошин О.І., Пішак В.П. Оздоровчі ресурси Буковини. — Чернівці: Прут, 1999. — 238 с.
3. Оздоровчі ресурси Карпат і прилеглих регіонів // Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю. — Чернівці, 5-6 жовтня 1999 р. — 232 с.
4. Пішак В.П., Волошин О.І. Природні ресурси Буковини в оздоровленні населення краю: реалії і перспективи // Буков. мед. вісник. — 1996. — Т. 1, № 1. — С. 3-7.
5. Сучасні проблеми рекреації на курортах Карпатського регіону. // Збірник наукових праць під ред. А.А. Сочки. — Ужгород 1995, — 149 с.

Деградованим орним землям — відновлюване землеробство

О.А. Чернявський, В.К. Сівак

*(Буковинський інститут
агропромислового виробництва
Держуправління екології та природних
ресурсів у Чернівецькій області)*

ТРАДИЦІЙНО в Україні і на Буковині розширення ріллі було, хоч і згубним для майбутнього, але одним із основних засобів збільшення виробництва продукції рослинництва. Розорювались крутосхили, сінокоси і пасовища, освоювались навіть піски, яри, болота, кам'яністі місця, солонці і солончаки, інші неугіддя. Тобто тривалий час практикувалась екстенсивна система використання землі, більше того — екстенсивний тип мислення і життя.

І хоча в 1986-1990 роках застосовувалась всебічна інтенсифікація землеробства, все ж вона мала цілий ряд серйозних недоліків. Зі збільшенням площ розораних земель на крутих схилах і частки просапних культур в структурі посівних площ активізувались ерозійні процеси, збільшились втрати гумусу, добрив та отрутохімікатів, порушувалась агроекологічна рівновага.

Дуже часто обсяги внесення мінеральних добрив наганялись за рахунок азотних, тобто порушувалось правильне співвідношення азоту, фосфору та калію при мінеральному живленні рослин, що призводило до вягання посівів, значного недобору врожаю та зниження його якості, завдавалася шкода довкіллю.

Не завжди обґрунтоване інтенсивне застосування ґрунтообробної техніки призводило до руйнування структури ґрунту, його ущільнення, зайвої мінералізації гумусу, погіршення властивостей ґрунту.

На осушуваних землях рідко застосовувалось подвійне регулювання водного режиму ґрунтів (осушення-зрошення), не регулярно проводилось глибоке розпушення, що теж призводило до недобору врожаїв. Було й ряд інших порушень при інтенсивному землеробстві. Висновок напрашується один — без дотримання вимог наукових розробок інтенсифікація, врешті-решт, зводиться до показників екстенсивного землеробства. Яка ж ситуація в цей час?

За останні 10-12 років продовжувались ерозійні процеси, суттєво зменшився в ґрунтах вміст гумусу, погіршились їх властивості, знизилась потенційна та ефективна родючість ґрунтів. В області великі площі перезвожених і кислих ґрунтів.

Із-за економічної скрути в декілька разів зменшилось внесення органічних та мінеральних добрив, практично не застосовуються вапнування кислих ґрунтів, глибоке розпушення осушених ґрунтів, протиерозійні заходи на змитих землях тощо. Порівняно з 1990 роком суттєво знизилась врожайність сільськогосподарських культур.

Особливістю сучасних умов ведення землеробства є те, що екстенсивні шляхи використання землі вичерпані. Має місце розрив інтересів рослинництва і тваринництва більше як на третині землекористування, оскільки 33-40% господарств не мають худоби, а якщо й мають, то дуже мало. Створилось замкнуте коло: нема тваринництва — нема органічних добрив — нема органіки — нема високої врожайності, в т.ч. кормів; нема кормів — нема тваринництва.

Фахівцям відомо, що за відсутності мінеральних добрив на малогумусних ґрунтах (а таких в області більшість) величина врожаю прямо пропорційна вмісту гумусу в ґрунті. При відсутності органіки годі й мріяти про його підвищення вмісту.

Суттєво погіршилась матеріально-технічна база землеробства, як і всього аграрного виробництва. В області має місце надмірна забур'яненість ґрунтів.

До всього зазначеного, результати економічних досліджень, проведених в системі Української академії аграрних наук, та практика останніх років засвідчують недостатньо обґрунтовану політику організації сільського господарства на подрібнення великих формувань, пріоритетність розвитку дрібних господарських структур. Це суперечить світовим тенденціям розвитку сільського господарства, де за умов жорсткої конкуренції дрібні господарські структури банкрутують. Тому зараз посилюються процеси горизонтальної інтеграції, створення великих аграрних фірм і компаній. В області це наочно видно, як економічно сильні господарства ще додатково орендують великі площі колишніх слабких господарств.

Одним із негативних факторів на сучасному етапі реформування сільськогосподарських підприємств є відсутність необхідної кваліфікації і достатнього досвіду роботи в аграрному секторі економіки у значній частині працівників одноосібних господарств, фермерів та й керівників господарств. В багатьох агроформуваннях області відсутні агрономи.

Виходячи із ситуації, що склалась в землеробстві області, Буковинським інститутом агропромислового виробництва разом з Головним управлінням сільського господарства і продовольства обласної держадміністрації розроблена "Програма охорони, відтворення родючості та ефективного використання земельних ресурсів Чернівецької області на період 2002-2010 років».

В ній для захисту ґрунтів від ерозії пропонується три шляхи: контурно-меліоративне землеробство, ґрунтозахисне землеробство при прямокутно-прямолінійній організації території (внутріпольова організація) та виведення з активного обробітку низькопродуктивних еродованих земель на схилах крутизною понад 7° (і частину на схилах крутизною більше 5° з улоговинним рельєфом) на тимчасову консервацію (15-20 років) шляхом їх залуження сумішками бобово-злакових багаторічних трав.

Враховуючи малоземелля в нашій області (на душу населення припадає лиш 36 соток ріллі), після відтворення родючості вказаних земель останні частинами будуть повертатись в ґрунтозахисні сівозміни і використовуватись на принципах адаптативно-інтенсивного землеробства.

Мінеральні добрива повинні використовуватись під пріоритетні культури, які забезпечують найвищу економічну ефективність. Дози добрив оптимізуються залежно від рівня удобреності полів, насамперед органічними добривами, а також від агрохімічних показників ґрунтів у відповідні фази вегетації культур.

Мінеральні добрива вносяться, в першу чергу, на меліорованих землях (осушені, зрошені, вапновані). Найбільша їхня ефективність досягається на посівах, захищених від бур'янів, шкідників та хвороб. Добрива вносяться в ґрунт найефективнішим способом — локальним.

Відтворення родючості ґрунтів — одна з основних засад економічної стабільності й екологічно безпечного функціонування агроландшафтів. Внаслідок постійного відчуження продукції з поля без дотримання позитивного балансу поживних речовин родючість ґрунтів неминуче деградує. В умовах обмеженого ресурсного забезпечення багатьом виробникам виконувати класичні заходи землеробства стає практично неможливо. Отже, на часі орієнтація на вимушену «біологізацію» землеробства з максимальним використанням місцевих ресурсів та широким залученням атмосферного азоту до мінерального живлення рослин через симбіотичну та асоціативну діяльність мікроорганізмів, розширення посівів бобових культур, що переростає в ідею відновлюваного землеробства.

До відновлюваних ресурсів слід віднести органічну масу, одержану в результат господарської діяльності людини — підстилковий і рідкий гній, пташиний послід, подрібнена солома озимих і ярих колоскових культур, подрібнені стебла кукурудзи і соняшнику, гичка цукрових і кормових буряків, зелені добрива, відходи спиртової промисловості — післяспиртова і післядріжджова барда, відходи цукрової промисловості — дефекат.

До природних органічних ресурсів слід віднести низинний торф та озерні сапропелі. До природних мінеральних ресурсів належать великі поклади вапнякових матеріалів та гіпсу.

Таким чином, концептуально українська модель відновлюваного землеробства — це комплекс організаційних і агротехнічних заходів по екологічно збалансованому і ощадливому веденню господарства з максимальним залученням і оптимальним використанням природних місцевих органічних і мінеральних ресурсів, відходів тваринництва і вторинної про-

дукції рослинництва, атмосферного азоту для мінерального живлення рослин за рахунок симбіотичної і асоціативної дії культивованих штамів мікроорганізмів, використання мінімально оптимальних доз мінеральних добрив, залучення біопрепаратів інсектицидної та фунгіцидної дії замість штучних пестицидів.

Повинен знайти широке застосування інтегрований захист рослин, що в себе включає: агротехнічні, біологічні, генетичні та хімічні методи. Це лиш блок удобрення та захисту рослин.

На практиці ж проблема ширша і її успішніше можна вирішувати в умовах завершеної ефективної земельної реформи, відпрацьованих чітких систем сівозмін, обробітку ґрунту тощо.

На заміну традиційним системам землеробства (екстенсивна, інтенсивна, біологічна) повинна прийти відновлювана система землеробства на основі механізації, хімізації і біологізації з дотриманням екологічної рівноваги в агроландшафтах. Іншими словами — це адаптивно-інтенсивне, багатofакторне землеробство.

В Буковинському інституті АПВ розроблено декілька базових оптимізаційних моделей відтворення родючості ґрунтів, підвищення їх продуктивності та охорони довкілля залежно від рельєфу, стану ґрунтового покриву та економічних можливостей конкретних господарств.

Для економічно слабких господарств пропонується комбінована органічна технологія удобрення сільськогосподарських культур, а також комплекс технологічних заходів, для досягнення бездефіцитного слабкопозитивного балансу гумусу в ґрунті (модель № 5). При даній ресурсозберігаючій технології застосовується посів післяукісних сидеральних культур — редьки олійної, гірчиці білої, озимого та ярого ріпаків, які забезпечують 40-50 т з гектара фітомаси (надземна вегетативна маса + коренева система). Поєднання 40 т сидерату і 30 т на гектар підстилкового гною, а на віддалених від тваринницьких ферм полях — 2 т/га подрібненої соломи + 0,8 ц/га аміачної селітри (для зняття інгібіруючої дії соломи в ґрунті) та 40 т сидерату в чотирирічній ґрунтозахисній (з полем бобових багаторічних трав) сівозміні забезпечує слабкопозитивний баланс гумусу в ґрунті (збільшення на 0,16 % за 10 років) і приріст врожаю польових культур порівняно з мінеральною системою удобрення в середньому по ґрунтозахисній сівозміні 8,5 ц/га (17,6 %) кормових одиниць.

Для економічно міцних господарств пропонується застосовувати комбіновану органічно-мінеральну технологію удобрення і комплекс інших технологічних заходів (модель № 1). Поєднання внесення різних видів органічних добрив (гній, солома, сидерат), що в перерахунку на підстилковий гній в середньому по вказаній ґрунтозахисній сівозміні становить 14,5 т/га + 1,4 т вапна + $N_{90} P_{60} K_{60}$ забезпечує збільшення вмісту гумусу в ґрунті за 10 років на 0,63% (42% у відносних показниках) і приріст врожаю порівняно з мінеральною системою удобрення культур в сівозміні у 19,7 ц/га (40,8%) кормових одиниць, а також стабілізацію агроекологічної рівноваги.

При відсутності державних і приватних коштів на інтенсифікацію землеробства та з метою охорони і відтворення родючості змитих ґрунтів в області намічено до 2010 року вивести з інтенсивного обробітку на консервацію сильно- та середньозмиті ґрунти на площі 32658 га шляхом їх залуження бобово-злаковими багаторічними травами. Це один з напрямків відновлюваного землеробства.

З цього приводу в Буковинському інституті АПВ у 2000 р. закладений і проводиться стаціонарний дослід по розробленню адаптованих до умов регіону технологій залуження низько-продуктивних схилкових орних земель, виведених з активного обробітку на тимчасову (15-20 років) консервацію і вивчається їх вплив на відтворення родючості змитого ґрунту, продуктивність і якість агрофітоценозів.

Як показали результати досліджень, на сірому опідзоленому середньозмитому пилувато-важкосуглинковому, кислому ґрунті (4,9 — 5,0 рН) найефективнішою травосумішю для залуження вказаних земель є лядвенець рогатий (12 кг/га) + тимофіївка лучна (6 кг/га). Вона забезпечує захист ґрунту від ерозії, суттєве покращання його поживного режиму та найвищий врожай сухої речовини (в сумі за 2001-2002 роки — 154,4 — 159,1 ц/га).

В широкому плані для зміни в кращий бік ситуації в агропромисловому комплексі необхідні радикальні, неординарні заходи, в яких головним має бути комплексний підхід до аграрного виробництва з системно-організаційних позицій на базі науково-технічного прогресу, з урахуванням політичних, соціальних, економічних, енергетичних, матеріально-технічних та екологічних умов.

Йдеться про те, щоб агропромислове виробництво перевести на модель сталого, конкурентноспроможного й екологічнобезпечного розвитку. І як першим етапом у цьому напрямку є широке застосування відновлюваного землеробства.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Шилепницький І.О., Чернявський О.А. Відтворення родючості змитих ґрунтів з урахуванням охорони довкілля. — Чернівці: Зелена Буковина, 2000. — 180 с.
2. Чернявський О.А., Сівак В.К. Наукові збутки та перспективи їх застосування в ґрунтозахисному землеробстві Буковини // Зелена Буковина. — 2001, № 1-2. — С. 41-47.
3. Чернявський О.А., Сівак В.К. Ефективне й раціональне використання деградованих земель. — Чернівці: Зелена Буковина, 2003. — 288 с.

Державний лісовий фонд у світлі лісового права

А.Й. Швиденко, К.Ю. Житецька

(м. Чернівці)

ЛІСОВЕ ПРАВО галузі, держави — це сукупність юридичних (правових) актів, що регулюють соціальні відносини, пов'язані з користуванням лісами як об'єктом власності українського народу. Основним серед них є Конституція України. До них відносяться Лісовий кодекс та інші.

Лісове право спрямоване на:

- 1) справедливий розподіл всіх лісових ресурсів;
- 2) забезпечення відновлення лісостанів в процесі головного лісокористування за принципом розширеного виробництва лісових ресурсів;
- 3) створення лісонасаджень на непродуктивних еродованих землях у малолісних степових районах, тобто розведення лісонасаджень і лісових смуг екологічного призначення і користування ними;
- 4) підвищення деревної продуктивності та якості природних, штучних лісостанів, а також загальної продуктивності лісових і нелісових земель;
- 5) організацію раціонального використання всіх лісових ресурсів;
- 6) охорону лісів від браконьєрства, захист від несприятливих природних чинників, пожеж, шкідників і хвороб;
- 7) забезпечення і охорону конституційного права держави і народу України щодо користування державним лісовим фондом та справедливого користування лісовими ресурсами.

Лісове і аграрне право нашої держави належать до питань, недостатньо розроблених вітчизняною наукою. Це несприятливо позначається не тільки на життєдіяльності лісгосподарського виробництва, а й на нормальному функціонуванні державних органів, прийнятті законодавчих рішень тощо.

Серед фахівців-дослідників, які працюють над вивченням положень лісового права України, виділяється професор Василь Костицький. Він першим розробив навчальний посібник з лісового права, але деякі фундаментальні питання, зокрема юридичний статус державного лісового фонду, не розглянув (1999 р.). Але ж ліси — це не звичайне земне явище, а пращур землі, ґрунту як природного ресурсу. Спочатку в абіотичному сере-

довищі Землі виникла рослинність і, зокрема, ліс який породив землю, або ґрунт, як новостворене явище природи.

Кожний народ нашої планети споконвіку має право на об'єкти права власності на своїй території. Ці права закріплені в Конституції. Верховна Рада України, виражаючи суверенну волю народу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями, 28 червня 1996 року прийняла Конституцію України. В ній визначені об'єкти права власності українського народу. Від його імені права власника здійснює Верховна рада України, яка передає їх іншим відповідальним перед нею органам державної влади в межах визначених Конституцією. Безпосереднє господарювання в об'єктах права власності здійснюють визначені владою держави компетентні суб'єкти.

Ліси є одним з об'єктів права власності українського народу. Проте в статті 13 Конституції України вони «потонули» в короткому загальному переліку об'єктів, хоча мають величезне біосферне, життєзабезпечуюче першочергове значення для народу. Ліси повинні використовуватись для блага людини, людської спільноти. Їх використання у кожній державі має узгоджуватись у загальній сукупності лісів, що належать народам Землі, на благо всього людства.

Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України неможливе без охорони і захисту лісів, підвищення їх екологічного потенціалу. Ліси – основний біосферний чинник, що забезпечує формування клімату, життя на планеті, протидіє її опустелюванню. Для життєзабезпечення людини та нормального функціонування лісових екосистем, ліси, як об'єкт права власності Українського народу, повинні знаходитись у єдиній державній лісовій скарбниці, де від імені держави господарює один провідний суб'єкт права власності, штат усіх виробничих структур якого укомплектований фахівцями зі спеціальною лісогосподарською освітою (наприклад, Міністерство лісового господарства, Всеукраїнський державний комітет лісового господарства). Це сприяє розумному, бережливому, економічно вигідному їх використанню і контролю за станом.

В лісах України має господарювати один господар. Верховна Рада, Кабінет міністрів, враховуючи значення лісу як особливо важливого життєзабезпечуючого біосферного чинника, вкрай низьку лісистість і частку лісу на одного мешканця, повинні, нарешті, визначити єдиний відповідальний юридичний орган і передати йому в оперативне управління всі ліси держави. Єдиний лісовий державний орган здатний здійснювати в межах обумовлених Законом правомочність управління лісами, підвищення їх продуктивності, ресурсного потенціалу, охорону і захист, раціональне невичерпане лісове природокористування. Такий орган є не власник і не лісокористувач, а державний організатор лісокористування, відтворення і охорони лісів. Якщо ми хочемо зберегти українські ліси, то повинні ліквідувати розпорошеність їх між відомствами. Необхідність об'єднання всіх лісових земель держави у єдиному відомстві є в основі лісового права.

Ліси в минулому «розпаювали» між «постійними лісокористувачами» без будь-якої легітимної і конституційної основи, без належного обґрунтування. Хто голосніше кричав, що тільки він піклується про державні і народні інтереси, той і привласнював більшу частку лісів держави. Державні ліси в 20-30-х і навіть в 40-50-х роках були роздані лісокористувачам за вольовими рішеннями для зміцнення економіки колгоспів і цьому сприяла безконтрольність з боку владних структур.

Вони розпорошені між величезною кількістю лісокористувачів (більше 50). Це завдає великої шкоди державному лісовому фонду, продуктивності, якісному та санітарному стану лісів, виконанню ними надзвичайно важливих екологічних функцій та раціональному їх використанню. У зв'язку з такою організацією ліси держави поступово на значній площі деградують.

Однак такого порядку у нашій малолісній державі не повинно бути. Необхідно зібрати ліси у єдиному відомстві. Саме тому настав час передати у підпорядкування Держкомлісгоспу України всі держлісгоспи АПК в Карпатах, Поліссі і Лісостепу; визначити їх сучасну продуктивність, порівняти її з продуктивністю п'ятидесятих років, забезпечити різке підвищення продуктивності на типологічній основі.

В степах України доцільно в кожному адміністративному районі утворити аграрні лісництва в системі Міністерства агрополітики, взяти на облік всі позахисні лісові смуги і захисні насадження, передати цим лісництвам всі непродуктивні землі для створення на них закінчених агролісо-меліоративних систем. Такі кроки забезпечать нарощування екологічного і лісоресурсного потенціалу, що також протидіятиме опустелюванню Півдня України.

Для організації і забезпечення сталого управління лісовою галуззю і ефективного її функціонування необхідно зрозуміти біосферну роль лісових екосистем, значення лісів та лісової галузі в житті людини, у розвитку народногосподарського комплексу держави. Таке розуміння сприятиме передачі лісів єдиному лісовому відомству, нарощуванню їх природоохоронного та природно-ресурсного потенціалів і збереження біологічного різноманіття лісових екосистем. Тільки передача всіх лісів держави єдиному лісовому органу забезпечить їх раціональне використання, підвищення продуктивності, розумне ведення лісового господарства, економічно вигідне управління раціональне використання лісових земель, всіх ресурсів багатозальної лісової галузі.

Лісова галузь, на відміну від сільськогосподарської, інших так званих «постійних лісокористувачів» державним лісовим фондом, ніяких лісових ресурсів для своїх потреб не використовує (за винятком мікроскопічної частки дров'яної деревини на топнорму лісової охорони, земельних наділів під присадибними ділянками, наділів сіножатей). Лісове господарство — це галузь, котра завдяки лісівничій діяльності створює лісові ресурси державного і місцевого значення, що потрібні народногосподарському комплексу і народу, а не лісовому господарству. Тому думка, що

викладена у «Земельному кодексі» у статтях: «Визначення земель лісового фонду», а саме: «До земель лісового фонду належать землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства», дилетантська.

Таке тлумачення суті діяльності Держкомлісгоспу спотворює дійсність. Лісовий фонд не використовується для потреб лісового господарства. Діяльність держлісгоспів спрямована на забезпечення українського суспільства біосферними, екологічними, лісовими і нелісовими ресурсами для блага людини. Власне, в цьому й полягає господарювання в лісах Держкомлісгоспу. Укладачі «Земельного кодексу» не розуміють суті земель державного лісового фонду, дають їм своє неправильне визначення. Нелісові і не вкриті лісовою рослинністю землі, які є часткою лісового фонду, існують не для потреб лісового господарства, а об'єктивно використовуються для забезпечення певних екологічних, захисних, лісових функцій. Вони потрібні не лісовому господарству як галузі, а саме лісу, лісовому масиву як природному явищу для нормального функціонування і захисної організації лісових масивів (протипожежні розриви, дороги тощо). На лісових же землях лісівники відтворюють і створюють лісові ресурси не для своїх потреб, а для потреб держави, її народу, майбутніх поколінь.

Земельний кодекс рябіє і іншими помилками, недомислами. Так, до нелісових земель чомусь відносяться тільки «...пасовища, надані для потреб лісового господарства». Виникає питання, а пасовища, які місцеві органи влади передають існуючим лісокористувачам, куди відносяться? «Зайняті болотами» землі у «Земельному кодексі» належало б розділити на ті, що підлягають залісненню і ті, які недоцільно заліснювати. Болота — це мокрі і дуже мокрі типи умов місцевиростання (лісорослинних умов). Лісівник повинен думати — як краще їх використати для потреб держави, а не для потреб лісового господарства. Отже, «Земельний кодекс» як і Лісовий, потребує докорінного переосмислення і удосконалення.

Державний комітет лісового господарства України юридично і об'єктивно не є постійним лісокористувачем, бо не використовує для своїх потреб лісових ресурсів, а за дорученням верховних органів держави охороняє і відтворює ліси на переданій площі, забезпечує наропування їх природно-ресурсного потенціалу. Не буде він ним і після возз'єднання всього лісового фонду держави під юрисдикцію одного відповідального суб'єкта лісового права. Але матиме державні повноваження і відповідальність за долю всіх лісів на території України. Сьогодні, завдяки помилкам у Земельному кодексі, держлісгоспи не мають права контролю за діяльністю так званих «постійних лісокористувачів», і, зокрема, лісгоспів агропромислового комплексу, де знаходиться майже третина лісів держави. Не виключено, що таким єдиним урядовим органом державного управління і контролю в галузі лісового господарства, при відповідній його структурі і організації, може стати Державна лісова інспекція.

Ліси України майже на всій площі створені її народом. Вони належать йому, він єдиний постійний лісокористувач. Тому лісовий фонд держави не повинен передаватись у постійне лісокористування будь-якому відомству, чи галузі господарства. Ліси можуть передаватись тільки в тимчасове користування для здійснення в них певних особливих заходів. Така передача після ретельного обґрунтування може бути тривалою і короткочасною.

При підготовці Лісового кодексу важливо уникнути помилок, що трапились у Земельному кодексі. Особливої уваги вимагає визначення статусу захисних лісових смуг. Фахівці, що розробили Земельний кодекс, не пізнали величезного екологічного, біосферного значення лісів планети і України, зокрема, а також лісосмуг на сільськогосподарських землях. Їх мислення знаходиться у полоні віджитої суспільної формації. Мабуть тому вони легковажно не відносять лісові смуги до лісового фонду держави. Але ж лісові смуги — це лісовий фонд особливого призначення. Його створили за рахунок коштів народу України, як надзвичайно важливий кліматотвірний, захисний, водорегулюючий і водонакопичуючий чинник, який до того ж протидіє ерозії ґрунтів. Лісові смуги, як лісовий фонд особливого призначення, потребують негайної державної організації, обліку, застосування державних заходів для підвищення їх екологічної продуктивності, охорони, збереження і раціонального використання. На території України, особливо в її південній та східній частині належить створити агролісництва, яким передати весь комплекс лісомеліоративних насаджень. Ці лісництва в системі міністерства агрополітики України, а також всі агролісомеліоративні заходи повинні фінансуватись державою. Агролісництва мають забезпечити відродження лісосмуг там, де вони знищені та завершити створення закінчених захисних лісомеліоративних систем та їх охорону на всіх землях степів України. Завдання органів влади, агрономів і лісівників — зробити все, щоб зберегти лісові смуги, та різко підвищити їх потенціал.

Лісівникам належить володіти лісовим правом, щоб господарювати в інтересах держави і її народу. Ліси — не тільки природний ресурс, а й надзвичайно важливий екологічний біосферний чинник захисту планети. Саме це у перспективі повинно визначати відношення до них людського суспільства і кожної людини, зокрема.

P.S. КОЛИ ВЕРСТАВСЯ НОМЕР, надійшла звістка, що перестало бити серце А.Й. Швиденка — учасника ВВВ, доктора с.-г. наук, професора, лісознавця і еколога.

За 40 років наукової і педагогічної діяльності він опублікував понад 120 праць і до останніх днів працював над питаннями лісової екології та лісознавства. А.Й. Швиденко житиме у вдячній пам'яті рідних, його учнів і послідовників.

Водойми урбанізованих ландшафтів як рефугіуми для забезпечення біорізноманіття тварин

Л.М. Хлус, І.В. Скільський

*(Чернівецький національний університет
ім. Ю.Федьковича,
Чернівецький обласний краєзнавчий
музей)*

ПРОБЛЕМА забруднення внутрішніх водойм нині є однією з основних серед глобальних екологічних проблем і в її розв'язанні чільне місце належить моніторингу природних вод. Його важливим компонентом є фауністично-біоіндикаційні дослідження, які відзначаються відносною простотою та швидкістю отримання результатів. Особливої ваги набуває стан гідроекосистем і навколоводних біоценозів великих та середніх міст, оскільки урбанізаційні процеси несприятливо впливають на чистоту природних вод. Однією з найактуальніших стала проблема антропогенного евтрофування водойм, яке викликає зміни їх трофічного статусу (Андронікова, 1993), спричиняє зміни складу та структури угруповань гідробіонтів (Брагинский, 1985). Екологічні системи прісноводних басейнів населені численними формами живих організмів, які належать до різних трофічних рівнів. Пізнання закономірностей, які характеризують екосистему як ціле, можливе лише при ретельному вивченні функціонального значення кожного з компонентів, що входять до її складу. Це справедливо і стосовно прісноводних молюсків, які у більшості водойм посідають одне з провідних місць у зообентосі. Видовий склад молюсків будь-якої водойми дозволяє судити про ступінь чистоти води; успішне ж розв'язання питання щодо ролі молюсків у продукційних процесах водойм різного типу має базуватися на знаннях їх біології та екологічних особливостей. Зручним об'єктом для моніторингу прибережних ділянок ставків, озер і річок є також птахи, інші організми.

У зв'язку з інтенсивними урбанізаційними процесами значно розширилися площі багатопверхової забудови у м. Чернівці й до меж міста потрапила система риборозплідних ставків навколишніх сіл. У наш час ці водойми є не лише невід'ємним елементом паркового ландшафту «спальних» районів міста, але й важливими рекреаційними об'єктами, у зв'язку

з чим виникла необхідність об'єктивної характеристики їх санітарно-біологічних особливостей.

Для оцінки стану гідроecosистем ставків використовували малакофауну, а також орнітофауну як інтегральний показник придатності навколоводних біотопів для живлення та гніздування птахів. Матеріал збирали, використовуючи загальноприйняті в малакологічних дослідженнях засоби, у прибережній зоні водойм (Стадніченко, 1984; Стадніченко, 1990; Kolodziejczyk, Koperski, 2000). Фіксацію, препарування та визначення цих тварин проводили за стандартними методами, описаними для водних молюсків взагалі (Kolodziejczyk, Koperski, 2000) та уточненими для окремих систематичних груп (Стадніченко, 1984; Стадніченко, 1990; Корнюшин, 1996). Дані стосовно особливостей видового складу птахів, їх розподілу, отримані шляхом обстеження прибережних ділянок р. Прут і більшості ставків у межах Чернівців за методикою, описаною нами раніше (Скільський, 2000).

На водоймах міста виявлено 22 види прісноводних молюсків з 15 родів та 10 родин, які належать до 2 класів — Черевоногих (Gastropoda, 2 ряди) та Двостулкових (Bivalvia seu Lamellibranchia, 1 ряд) (таблиця).

Видовий склад та поширення прісноводних молюсків у ставках м. Чернівці

Вид	Водойми			
	1	2	3	4
Клас Bivalvia				
Ряд Eulamellibranchia				
Родина Unionidae				
<i>Unio pictorum</i> L.	■	□	■	-
<i>U. tumidus</i> Retz.	■	-	-	-
<i>Anodonta cygnea</i> L.	■	■	□	-
Родина Spaeriidae				
<i>Pisidium casertanum</i> Poli.	■	□	■	■
Клас Gastropoda				
Підклас Prosobranchia				
Ряд Monotocardia				
Родина Vivipariidae				
<i>Viviparus viviparus</i> L.	■	-	-	-
Родина Bithyniidae				
<i>Bithynia tentaculata</i> L.	■	■	■	■
Родина Valvatidae				
<i>Valvata piscinalis</i> Müll.	■	-	-	■
Підклас Pulmonata				
Ряд Limnaeiformes				
Надродина Latioidaea				
Родина Acroloxidae				
<i>Acroloxus lacustris</i> L.	-	-	■	-

Вид	Водойми			
	1	2	3	4
Надродина Physoidaea				
Родина Physidae				
<i>Aplexa hypnorum</i> L.	■	-	■	■
<i>Physa acuta</i> L.	-	■	-	-
Надродина Lymnaeoidea				
Родина Lymnaeidae				
<i>Lymnaea (Lymnaea) stagnalis</i> L.	■	■	■	■
L. (Radix) <i>auricularia</i> L.	■	■	■	■
L. (R.) <i>ovata</i> Müll.	-	-	■	■
L. (R.) <i>peregra</i> Müll.	■	■	■	■
L. (Galba) <i>palustris</i> Müll.	■	-	■	-
L. (G.) <i>truncatula</i> Müll.	■	-	-	-
Надродина Planorbioidea				
Родина Bulinidae				
<i>Planorbarius corneus</i> L.	■	■	■	■
Родина Planorbidae				
<i>Anisus vortex</i> L.	■	-	-	-
<i>Planorbis planorbis</i> L.	■	-	■	■
<i>P. carinatus</i> Müll.	■	-	-	-
<i>Gyraulus albus</i> Müll.	-	-	■	-
<i>Armiger crista</i> L.	-	-	■	-
В сь о г а: абс.	18	9	15	10
%	81,8	40,9	68,2	45,4

Примітка. Ставки по: 1 — вул. Південно-Кільцева, 2 — вул. Комарова, 3 — вул. Червоноармійська, 4 — вул. Нововинницька; ■ — знайдено живих тварин, □ — знайдено лише порожні черепашки, прочерк — вид не знайдено.

З наведених даних видно, що клас черевоногих молюсків представлений значно більшим якісним різноманіттям, ніж клас двостулкових, на усіх таксономічних рівнях (2 підкласи, 2 ряди, 8 родин та 19 видів гастропод проти 1 ряду, 2 родин, 4 родів і 5 видів — у пластинчастозябрових). В цілому цей факт відповідає співвідношенням представників у регіональних фаунах, відомих з літературних джерел. Так, Ю.В. Бутенко (1967) для Південного та Південно-Східного Казахстану наводить 22 види черевоногих та 11 — двостулкових молюсків. Я.І. Старобогатов та Е.А. Стрелецька (1967) знайшли у Східному Сибіру та на півночі Далекого Сходу 80 видів прісноводних молюсків, які порівну розподіляються між двома класами. Г.С. Іванчик (1967), характеризуючи прісноводну малакофауну басейну р. Сірет, наводить 38 видів молюсків, з яких 25 належить до гастропод і 13 — до бівальвій; у Касперівському водосховищі він виявив 24 види прісноводних молюсків, 14 з яких є черевоногими і 10 — плас-

тинчозязябровими. Вочевидь, таке співвідношення стійко характеризує прісноводні екосистеми протягом тривалих проміжків часу, оскільки В.І. Здун (1987), характеризуючи львівську колекцію молюсків Карпат та Передкарпаття, зібрану І. Бонковським та А.М. Ломницьким протягом 1887-1891 років, наводить у ній 69 прісноводних видів, з яких 43 представляють клас *Gastropoda* і 26 — клас *Bivalvia*. Порівнюючи складений нами фауністичний список прісноводних молюсків Чернівців з даними щодо загальної їх кількості на Буковині, можна помітити певну збідненість малакофауни міста, оскільки для регіону описано близько 60 видів молюсків, які належать до 26 родів та 12 родин черевоногих та двостулкових (Іванчик, 1967). Отже, у Чернівцях мешкає 40 % прісноводних молюсків, які зустрічаються на Буковині.

Основу фауністичного комплексу досліджуваних ставків з добре розвинутою водною рослинністю складають *Lymnaea stagnalis* L. та *Planorbis cornutus* L., які часом у масових кількостях зустрічаються біля самого уриву води, в той же час в одному з струмків, який з'єднує два ставки, розділені насипною дамбою, має незначну (від кількох до 15-30 см) глибину, кам'янисте дно та швидкоплинну течію, нами відзначена кількісна перевага ставковика витягнутого (*L. peregra* Müll.), а у спокійних заводях — також ставковика вушкватого (*L. auricularia* L.).

На водоймах (серед прибережних ділянок) Чернівців протягом останнього десятиліття нами виявлено 114 видів птахів (82,6 % від загальної кількості орнітофауни міста). З них у гніздовий період встановлене перебування 67 (58,8 %) представників, в осінній (міграційний) — 75 (65,8 %) і в зимовий — 55 (48,3 %). Щільність населення орнітокомплексу для зазначених відрізків часу дорівнює 1192,4, 1205,8 і 1759,0 ос./10 км маршруту, біомаса — відповідно 82,76, 325,24 і 1910,78 кг/10 км. Цікаво, що загальна кількість птахів на одиницю площі взимку є в 1,5 рази вищою, ніж протягом репродуктивного періоду. Це пов'язано, насамперед, з аномально високою чисельністю крижня (*Anas platyrhynchos* L.) в холодну пору року на окремих ділянках р. Прут, зокрема нижче «магальянського моста». Навіть у найлютіші морози вода тут не замерзає внаслідок скидання в річку гарячих стоків з міських очисних споруд.

Загалом, із 138 видів птахів, виявлених в обласному центрі Буковини в наш час, 34 (24,6 %) зафіксовані лише на водоймах і в інших біотопах (стара й нова багатоповерхова та індивідуальна забудова, паркові насадження, приміські ліси тощо) відсутні.

Отже, наявність водних екосистем у Чернівцях значно сприяє збагаченню якісного (і кількісного) складу фауни в урбанізованому ландшафті новими елементами. А власне самі водойми можуть бути місцями збереження багатьох представників тваринного світу та джерелами для їх подальшого розселення в межах міста.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Андроникова И.Н. Классификация озер по уровню биологической продуктивности // Теоретические вопросы классификации озер. — СПб., 1993. — С. 51-72.
2. Брагинский Л.П. Некоторые принципы классификации пресноводных экосистем по уровням токсической загрязненности // Гидробиол. журн. — 1985. — Т. 21, № 6. — С. 65-74.
3. Бутенко Ю.В. К фауне пресноводных моллюсков Южного й Юго-Восточного Казахстана // Моллюски и их роль в биоценозах й формировании фаун. — Л.: Наука, 1967. — С. 205-212.
4. Здун В.И. Львовская коллекция моллюсков Прикарпатья й Карпат // Моллюски. Результаты и перспективы их исследований. — Л.: Наука, 1987. — С. 168-169.
5. Иванчик Г.С. Пресноводные моллюски Украинских Карпат. Автореф. дис. ... канд. биол. наук. — Черновцы, 1967. — 25 с.
6. Корнюшин А.В. Двустворчатые моллюски подсемейства Pisidioidae Палеарктики. — К.: Наук. думка, 1996. — 175 с.
7. Скільський І.В. Структура й особливості формування фауни та населення птахів середнього міста (на прикладі Чернівців): Автореф. дис. ... канд. біол. наук. — К., 2000. — 19 с.
8. Стадніченко А.П. Перлівницеві. Кулькові (Unionidae, Cyceadidae). — К.: Наук. думка, 1984. — 384 с. (Фауна України. — Т. 29, вип. 9).
9. Стадніченко А.П. Прудовиковообразные (пузырчиковые, витушковыые, катушковыые). — К.: Наук. думка, 1990. — 292 с. (Фауна України. Моллюски. — Т. 29, вип. 4).
10. Старобогатов Я.И., Стрелецкая Э.А. Состав и зоогеографическая характеристика пресноводной малакофауны Восточной Сибири и севера Дальнего Востока // Моллюски и их роль в биоценозах и формировании фаун. — Л.: Наука, 1967. — С. 221-268.
11. Kolodziejczyk A., Koperski P. Bezkręgowce słodkowodne Polski. Klucz do oznaczania oraz podstawy biologii i ekologii makrofauny. — Warszawa: Wydawn. univ. Warszawskiego, 2000. — 217 s.

Щодо питання вивчення кліматичних особливостей Чернівців

В.С. Антонов, Т.М. Негадайлова

(м. Чернівці)

ТЕРИТОРІЯ МІСТА, особливо великого, досить неоднорідна: вона може охоплювати різні фізико-географічні зони, на ній формуються різноманітні штучні ландшафти, через що порушується природний тип підстильної поверхні, що викликає, таким чином, у межах міста помітні зміни аераційного режиму.

Перш за все під впливом різного роду перешкод, створених людиною (забудови, елементи благоустрою, зелені насадження), характер циркуляції повітря в межах міста буде обумовлюватися такими чинниками.

По-перше, в місті необхідно виділити три рівні з характерними для них швидкостями вітру й коефіцієнтами турбулентності:

- а) шар повітря нижче рівня дахів, де поле вітру визначається переважно особливостями забудови міста;
- б) шар повітря від рівня дахів до висоти, на якій проявляється вплив на рух повітря шорсткості, зумовленої різноповерховістю й щільністю забудови;

- в) шар повітря, де вплив шорсткості на рух повітря не проявляється.

По-друге, через порушення природного типу підстильної поверхні (йдеться про верхній, так званий, культурний шар ґрунту), що викликане чергуванням асфальтованих, кам'яних та трав'янистих покриттів ділянок міста, виникає досить складна картина в розподілі температур як ділянок із різними поверхневими покриттями, так і прилеглими до них шарами повітря, а отже, і розподілі густини повітря цих шарів. З цієї причини виникають рухи повітря від більш щільних шарів до менш щільних (їх часто називають міськими бризами), які накладаються на рух повітря синоптичного масштабу і часом суттєво змінюють останні.

Оцінка температурного і вітрового режимів у межах генерального плану міста повинна проводитися на основі встановлених закономірностей його формування під впливом елементів міського ландшафту і його структури в цілому. В зв'язку з цим першочергового значення набувають кліма-

тичні дослідження, що дозволяють враховувати в практиці ведення складного і багатопланового господарства варіації клімату приземних шарів повітря, тобто тих шарів, де живе людина, де ростуть і розвиваються рослини й тваринні організми, де розміщуються основні багатства людського суспільства, де здійснюється життєдіяльність людини.

Чернівці належить до категорії великих міст, а його територія відрізняється своєрідною і досить складною топографо-ландшафтно-орографічною будовою. Справа в тому, що земельна ділянка, яку займає місто, знаходиться на стику двох фізико-географічних областей, межа яких проходить по річці Прут і ділить місто на дві майже рівні частини: північну і південну із різко вираженою відмінністю типів ландшафтів цих частин міста. Так, в північній частині переважає лучно-степовий тип ландшафту, а в південній — лісо-лучний. Долина ж р. Прут, що проходить в межах міста, має заплашний тип ландшафту й асиметричну конфігурацію: лівобережна прирічкова низинна смуга поширюється в ширину до 5 км і має абсолютні висоти від 140 до 180 м над рівнем моря (н.р.м.), а правобережна прирічкова низинна смуга, дуже вузька, всього 70-150 м і обмежена вона яскраво вираженим орографічним виступом із відносними висотами 50-70 метрів. Щодо абсолютних висот правобережної низинної смуги в межах міста, то вони знаходяться в межах 160-170 м н.р.м.

Чернівцька височина, яка є південною частиною підвищеного орографічного поясу, в межах Чернівців утворює так звану Цецинську гряду з горою Цецино (537 м н.р.м.), яка входить до території міста.

На основі такої ландшафтно-орографічної будови території міста й характеру освоєння цієї території, що склалися на даний час, перед нами постає наступна схема топографо-ландшафтно-орографічного районування міста Чернівці.

І. **Центральна частина міста** (назвемо її «Старе місто», яка окреслюється: на півночі вздовж вулиць Гагаріна та Одеської, на сході — Сагайдачного, Руською, на півдні проспектом «Незалежності», на заході — Нагірною і Гастелло). Вона розміщена у східній частині Цецинської гряди на трьох порівняно високих пагорбах (260-280 м н.р.м.). На вершині першого пагорба (260 м н.р.м.) і його схилах розташований парк ім. Юрія Федьковича, на вершині другого пагорба (265 м н.р.м.) розміщена Соборна площа, а вершина третього, найвищого (280 м н.р.м.) пагорба, знаходиться в оточенні вулиць Чкалова, Достоевського, Червоноармійської. Західні схили вказаних пагорбів круто обриваються до вузької долини річки Клокучка, що протікає в межах міста, північні їх схили менш круті, а східні пологі. Пагорби розділені досить глибокими улоговинами. Перепади висот між дном улоговин і вершинами пагорбів знаходяться в межах 50-100 метрів.

Центральний район міста відрізняється щільною і різноповерховою забудовою. Вулиці вузькі, прикрашені численними скверами й газонами.

У дворах будинків, особливо одноповерхових, є невеликі фруктові сади. Планування вулиць ніби пристосоване до складного рельєфу території «Старого міста» і досить хаотичне.

II. Західна частина міста, яку називають Роша, відокремлена від центральної досить глибокою й вузькою долиною річки Клокучки і є горбистою місцевістю, що належить до південно-східних схилів Цецинської гряди. На заході межа міста проходить по вершинах невисоких гір (гора Цецино 537 м н.р.м.). Таким чином, територія цієї частини міста характеризується загальним підвищенням місця зі сходу на захід, при цьому пагорби східної частини Роші з відмітками абсолютних висот 250-280 м н.р.м. поступово змінюються пагорбами, абсолютні відмітки яких досягають 300-350 і більше метрів н.р.м. і закінчуються невисокими горами. Схили пагорбів і невисоких гір переважно пологі, зумовлюючи, таким чином, утворення між ними досить великих улоговин. Найбільш високі пагорби й вершини гір покриті ялицево-буковими і ялиново-ялицевими лісами, нижче, до висот 300-350 м н.р.м. переважають грабово-букові й дубово-букові породи дерев. В пониженнях, де, в основному, розташовані житлові квартали і дачні ділянки, ростуть сади, виноградники й обробляються городи.

Найбільш густо, переважно одноповерховими, рідко багатопверховими будинками, забудована східна територія Роші. Просуваючись до заходу щільність забудов швидко зменшується. Планування вулиць узгоджується з характером рельєфу.

III. Північна частина Чернівців, що називається Садгорою, розташована на лівому березі річки Прут у її широкій долині. Місцевість рівнинна із слабким нахилом до півдня, по якій протікають невеликі річки — допливи Прута — це Мольниця, Совиця, Шубранец. З північного сходу до Садгори примикають відроги Хотинської височини з найвищою їх відміткою — горою Берда (515 м н.р.м.). Однак, вказане підвищення рельєфу простягається вже за межами Садгірського району Чернівців.

Територія, яку займає Садгірський район, складає приблизно половину території міста Чернівці (більше 8000 га), однак освоєна ця земельна площа всього на 40%. За характером забудов у Садгірському районі можна виділити дві ділянки: перша — це прирічкова, близько розташована до р.Прут, куди входять колишні передмістя міста: Ленківці, Стара Жучка, тут, в основному, розміщені промислові підприємства; друга — власне Садгора, утворена на колишніх передмістях міста: Рагізна, Нова Жучка і Садгора. На цій ділянці розташовані житлові квартали і заклади культури й торгівлі. Якщо в прирічковій ділянці Садгірського району планування забудов досить впорядковане, то у власне Садгірській ділянці планування забудов хаотичне, яке склалось протягом значного історичного періоду існування Садгори.

IV. За останні чотири десятиріччя на півдні міста виділився новий Південний житловий район. Він простягається до півдня від проспекту

Незалежності до Південно-кільцевої магістралі. Ця частина міста розташована на пологих південно-східних схилах Цецинської гряди і є загалом порівняно рівнинною місцевістю. Забудова цього району велась і ведеться за обґрунтованим архітектурним планом. Широкі вулиці і проспекти, багатопверхові будівлі житлових будинків, магазинів, шкіл, лікарень, офісів, закладів культури, громадського харчування тощо прикрашені багаторядними зеленими насадженнями, скверами, штучними озерами й ставками.

Викладена схема виділення на території Чернівців чотирьох топографо-ландшафтно-орографічних районів дозволяє зробити висновок про суттєву відмінність локальних кліматів у цих територій оскільки прояв глобального клімату під впливом фізико-географічних чинників породжують суттєві відмінності кліматичних параметрів при, здавалось би, незначному віддаленні одна від одної точок спостереження. Виявлення закономірностей прояву характеристик клімату для тих чи інших топографо-ландшафтно-орографічних умов вимагає проведення регулярних метеорологічних спостережень у них.

На жаль, незважаючи на те, що місто Чернівці відрізняється складною ландшафтно-орографічною будовою, регулярні метеорологічні спостереження проводились в ньому тільки на одній метеорологічній станції (м/с «Аеропорт»). Чотири роки тому назад вони почали проводитись і на знову відновленій м/с «Університет». Якщо дані спостережень на м/с «Аеропорт» можуть охарактеризувати кліматичні особливості Південного житлового району, а спостереження на м/с «Університет» — у деякій мірі кліматичні особливості «Старого міста», то кліматичні особливості районів Роші і Садгори виявляються невідомими.

В зв'язку з цим виникає потреба керівництву нашого міста вимагати від Гідрометеорологічної служби України відкриття 2-3 метеорологічних постів у складних топографо-ландшафтно-орографічних районах м. Чернівці, якими є райони Роші і Садгори.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Антонов В.С. Клімат Черновцов. — Черновцы: «Зелена Буковина», 1999. — 152 с.
2. Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408-1998. Нариси з історії міста. — Чернівці: «Місто», 1998. — 213 с.
3. Топографічні карти і туристичні план-схеми Чернівців.

Гніздівка звичайна

NEOTTIA NIDUS-AVIS (L.) RICH.
(*ORCHIDACEAE JUSS.*)

**І.І. Чорней, Т.Д. Никирса,
А.І. Токарюк**

(*м. Чернівці*)

СОЗОЛОГІЧНИЙ СТАТУС. Рідкісна рослина (Червона книга..., 1996).

МОРФОЛОГО-БІОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА. Багаторічна трав'яниста сапротітна рослина жовтувато-бурого забарвлення. Горизонтально розміщене кореневище з численними досить товстими звивистими коренями, скручення яких нагадує гніздо. Стебло позбавлене розвинутих листків, має тільки 3-5 плівчатих піхви. Буруваті квіти з медовим запахом зібрані в китцеподібне суцвіття. Цвіте гніздівка звичайна в червні-липні. Запилюється комахами, самозапилення можливе у тому випадку, коли суцвіттю не вдається пробитися на поверхню ґрунту. Розмножується переважно насінням, рідше вегетативно (частинами кореневища) (Вахрамеева та ін., 1991; Собко, 1989).

ПОШИРЕННЯ. Палеарктичний вид, що поширений в Атлантичній, Північній і Середній Європі від Скандинавії і північної частини Російської Федерації до Північної Іспанії, Італії, Балканського півострова, на Кавказі і Закавказзі, Малій Азії та Західному Сибіру (Собко, 1989). В Україні проходить південно-східна межа суцільного ареалу гніздівки звичайної. Вид досить часто зустрічається в Карпатах, нерідко в лісовій та лісостеповій зонах, місцями і в північній частині лівобережного степу, в Криму — переважно в гірських районах (Собко, 1989; Червона книга..., 1996).

На території Чернівецької області вид досить широко розповсюджений в усіх природно-географічних районах. Характер поширення виду залежить від лісистості території, через те що гніздівка звичайна є лісовим видом. Найбільша кількість місцезнаходжень виду виявлена у Буковинському Передкарпатті — понад 90 оселищ. Значна частина місцезнаходжень гніздівки на території Прут-Дністровського межиріччя приурочена до Хотинської височини (понад 55%), 70% території якої вкрито лісом.

Нижче подається перелік місцезнаходжень гніздівки звичайної, які виявлені нами при опрацюванні літературних джерел, матеріалів герба-

рію кафедри ботаніки та охорони природи ЧНУ, а також за матеріалами власних польових досліджень.

Буковинські Карпати

Путильський район: 1) Селятинське л-во, кв. 39, молодий смерековий ліс з поодинокими екземплярами бука, 10.06.2000, І. Чорней; 2) с. Плоска, Плосківське л-во, ялиновий ліс, середня частина південно-східного схилу, 15.06.1954, З. Горохова; 3) с. Сергії, північний схил, ялиновий ліс, 26.07.1955, З. Горохова; 4) с. Шепіт, Шепітське л-во, кв. 67, вид. 6, буково-ялицево-ялиновий ліс, 20.07.1973, З. Горохова; 5) с. Усть-Путила, середня частина північного схилу, кв. 15, ялиновий ліс, 23.07.1964, Т. Солодкова; 6) Усть-Путильське л-во, заповідне урочище «Товарниця», ялиново-ялицево-буковий ліс, 28.06.2001, І. Чорней.

Вижницький район: 1) хр. Шурдин, 6.07.1955, Байрова; 2) с. Долішній Шепіт, г. Лісничка, північно-західний схил, буково-ялицевий ліс, на висоті 735 м нрм, 14.06.1956, З. Горохова; 3) с. Долішній Шепіт, г. Томнатик, ялицево-ялиновий ліс, 19.06.1947, І. Артемчук; 4) с. Долішній Шепіт, г. Фрунтя, східний схил, 2.07.1955, Р. Байрова; 5) с. Долішній Шепіт, г. Фрунтя, в лісі, 21.06.1983, Н. Козак; 6) Долішньошепітське л-во, 2001, В. Жебчук; 7) с. Лопушна, буково-ялицевий ліс, 11.06.1977, В. Токарчук; 8) Лопушнянське л-во, 4.08.1999, І. Чорней; 9) долина р. Серет, між смт Берегомет та с. Лопушна, 22.07.1999, І. Чорней, В. Буджак; 10) с. Розтоки, долина потоку Смугарів, буковий ліс, 29.07.1991, І. Чорней; 11) НПП «Вижницький», урочище «Стебник», буково-ялицевий ліс, 20.06.1992, І. Чорней; (Г. Ковальчук, І. Чорней, 1994); 12) НПП «Вижницький», урочище «Сухий», 18.06.1992, І. Чорней; 13) НПП «Вижницький», урочище «Лужки», Вижницьке л-во, кв. 41, 13.06.1992, І. Чорней; 14) НПП «Вижницький», Вижницьке л-во, кв. 13, 1.08.1991, І. Чорней; 15) НПП «Вижницький», Вижницьке л-во, кв. 32, бучина лунарієва, 11.06.1992, І. Чорней; 16) НПП «Вижницький», Вижницьке л-во, кв. 14, урочище «Яворів», (Заєць, Солодкова, Стойко, 1980); 1.08.1991, І. Чорней; 17) с. Виженка, долина потоку Виженка, 31.06.1956, Р. Березівська; 18) с. Виженка, урочище «Під Жиберем», ялиново-ялицево-буковий ліс, Вижницьке л-во, кв. 24, 31.07.1991, І. Чорней; 19) с. Виженка, урочище «Під Жиберем», ялиново-ялицево-буковий ліс, Вижницьке л-во, кв. 31, 31.07.1991, І. Чорней; 20) с. Виженка, буковий ліс, 16.06.1992, І. Чорней; 21) урочище «Великі Лужки», ліс, 21.07.1977, М. Паламару; 22) м. Вижниця, г. Гуцулова, 9.07.1957, Котов, Омельчук (KW).

Сторожинецький район: 1) Лаурське л-во, в лісі, 17.06.1978, О. Борис, М. Паламару; 18.06.1978, О. Довганюк, З. Заєць; 25.06.1978, М. Штерма; 2) Лаурське л-во, кв. 5, урочище «Езер», (Заєць, Солодкова, Стойко, 1980);

¹ Раніше називалось Межяріцьке л-во

3) Лаурське л-во, кв. 20, (Заєць, Солодкава, Стойко, 1980); 4) смт Красноільськ, урочище «Імаж», Красноільське л-во, Сторожинецького спецлісгоспу, кв. 38, 19.04.2001, І. Чорней; 5) Красноільське л-во, буковий ліс, 17.07.1978, О. Тьотюл, О. Матльок; 6) Красноільське л-во, кв. 17, 16.06.1961, З. Горохова; 7) Красноільське л-во, кв. 19, на луці біля санаторію Лунка, 23.04.2002, А. Токарюк; 8) Красноільське л-во, кв. 19, буково-ялицевий ліс, біля поляни Брадул, 23.04.2002, А. Токарюк; 9) Красноільське л-во, кв. 25, 13.09.1999, А. Токарюк; 10) Красноільське л-во, г. Палтіно, 07.1998, В. Буджак; 11) с. Банилів-Підгірний, г. Кечера, група буків серед сіножатей, 6.07.2000, І. Чорней, В. Буджак; 12) с. Банилів-Підгірний, г. Кечера, буково-ялиново-ялицевий ліс, 6.07.2000, І. Чорней, В. Буджак; 13) Гильчанське л-во, кв. 7, 26.05.2000, І. Чорней; 14) Банилівське л-во, 11.08.1999, І. Чорней; кв. 32, 10.08.1999, І. Чорней.

Передкарпаття

Вижицький район: 1) с. Іспас, 5.07.1872, Sledzinski (KRA); 2) на захід від м. Вашківці, верхня частина водорозділу, ялицевий ліс, 18.06.1952, З. Горохова; 3) Вашківське л-во, кв. 22, урочище «Лупенище», 21.06.1995, І. Чорней; 4) Вашківське л-во, кв. 27, південно-східний схил, ліс, 19.06.1963, З. Горохова.

Кіцманський район: 1) с. Кальнівці (зараз об'єднано з с. Брусниця), 05-06.1855, F. Herbig; 2) с. Глиниця, 22.05.1929, Tarnawski; 3) с. Стрілецький Кут, берег р. Прут, дубово-буковий ліс, 8.07.1975, З. Горохова; 4) с. Стрілецький Кут, берег р. Прут, грабово-буковий ліс, 8.07.1975, З. Горохова; 5) с. Біла, 19.05.1928, ?.

Сторожинецький район: 1) смт Красноільськ, Іжештське л-во, кв. 39, вид. 1, резерват ялицево-дубових і буково-ялицево-дубових лісів. (Заєць, Солодкава, Стойко, 1980); ялицево-дубовий ліс, 13.07.1973, О. Гумницька; 2) Іжештське л-во, кв. 29, ялицево-буковий ліс, 13.07.1973, З. Горохова; 3) с. Межиріччя, (Ткачик, 1991); 4) Межиріцьке л-во, кв. 13, вид. 4, (Заєць, Солодкава, Стойко, 1980); 5) Межиріцьке л-во, кв. 28, вид. 3, (Заєць, Солодкава, Стойко, 1980); 6) Межиріцьке л-во, кв. 23, ялиново-ялицевий ліс, 2.06.1961, Т. Солодкава; 7) Чудейське л-во¹, кв. 23, вид. 7, урочище «Мирів», буково-ялицевий ліс, 20.06.2002, А. Токарюк; 8) Чудейське л-во, заповідне урочище «Квітка», 10.08.2000, І. Чорней, В. Буджак; 9) с. Буденець, Сторожинецьке л-во, військовий лісгосп, кв. 92, 27.05.1999, А. Токарюк; 10) с. Буденець, Буденецьке л-во, кв. 20, 3.07.1999, А. Токарюк; 30.05.2000, А. Токарюк; 11) Жадівське л-во, кв. 3, вид. 16, буковий ліс, 21.10.2002, А. Токарюк; 12) м. Сторожинець, 2.05.2001, А. Токарюк; 13) околиці м. Сторожинець, лісокультури ялини серед букового лісу, 17.05.2001, І. Чорней, А. Токарюк; 14) околиці м. Сторожинець, Сторожинецький військовий лісгосп, кв. 47, 1.04.2001, А. Токарюк; 15) Сторожинецьке л-во, кв. 34 — 35, 29.05.2001, Т. Деревенко; 16) м. Сторо-

жинець, об'їзна дорога біля с. Старі Бросківці, лісосмуга за кладовищем, 26.05.2001, А. Токарюк; 4.07.2001, А. Токарюк; 17) с. Глибочок, Сторожинецьке л-во, кв. 35, 1.06.2001, А. Токарюк; буково-грабовий ліс, 14.05.2002, А. Токарюк; 18) с. Глибочок, Сторожинецьке л-во, кв. 32, 23.05.2000, А. Токарюк; 19) с. Глибочок, Сторожинецьке л-во, кв. 32, грабовий ліс, 14.05.2002, А. Токарюк; 20) с. Старі Бросківці, Сторожинецьке л-во, кв. 32, буковий ліс біля розплідника, 19.05.2002, А. Токарюк; 21) с. Старі Бросківці, Сторожинецьке л-во, кв. 32, буковий ліс біля бази відпочинку, 19.05.2002, А. Токарюк; 22) с. Старі Бросківці, Сторожинецьке л-во, кв. 32, вид. 16, 19.05.2002, А. Токарюк; 23) с. Старі Бросківці, хутір Шульбанка, Сторожинецьке л-во, кв. 22, 17.06.2002, А. Токарюк; 24) с. Старі Бросківці, буковий ліс біля вишки (окол. м. Сторожинець), 15.08.2002, А. Токарюк; 25) с. Глибочок, Сторожинецький військовий лісгосп, еталонне насадження бука, 11.08.2000, І. Чорней, В. Буджак; 26) с. Глибочок, Сторожинецький військовий лісгосп, урочище «Вовчий яр», тисова ділянка, 11.08.2000, І. Чорней, В. Буджак; 27) с. Глибочок, тисово-буковий ліс, 27.05.1975, Т. Солодкова; (Ткачик, 1991); 28) с. Глибочок, Кучурівське л-во, кв. 10, грабова бучина лісовоосокова, 2.06.1998, І. Чорней, В. Буджак, В. Гаврилюк, А. Токарюк; 29) Кучурівське л-во, кв. 10-11, 2.06.1998, І. Чорней; 30) Кучурівське л-во, кв. 10, урочище «Тисовий яр», 2.06.1998, І. Чорней, В. Буджак, В. Гаврилюк, А. Токарюк; 31) Кучурівське л-во, кв. 7, бучина підмаренникова, 29.04.1999, І. Чорней, В. Буджак, В. Гаврилюк; 32) Кучурівське л-во, кв. 17, урочище «Кривка», 1.06.2001, І. Чорней; 33) Кучурівське л-во, урочище «Маловатний», 1.06.2001, І. Чорней; 34) с. Тисовець, урочище «Кут Раківський», дубово-грабовий ліс, 23.07.1955, І. Артемчук; 35) окол. с. Снячів, грабовий ліс, 9.05.2000, Т. Деревенко; 36) між селами Снячів — Кам'яна, 07.1998, І. Чорней; 37) с. Кам'яна, (Herbich, 1859); 38) с. Кам'яна, Сторожинецьке л-во, кв. 19, 12.06.2001, А. Токарюк; буковий ліс, 17.06.2002, А. Токарюк; 39) с. Кам'яна, Сторожинецьке л-во, кв. 20, буковий ліс, вздовж лісової дороги, 15.10.2002, А. Токарюк; 40) с. Кам'яна, Сторожинецьке л-во, кв. 23, 23.07.2002, А. Токарюк; кв. 23, вид. 3, буковий ліс, 23.07.2002, А. Токарюк; 41) с. Кам'яна, Сторожинецьке л-во, кв. 26, буковий ліс, 8.06.2001, А. Токарюк; 42) с. Кам'яна, Сторожинецьке л-во, кв. 25, 23.05.2000, А. Токарюк; 43) с. Кам'яна, Сторожинецьке л-во, кв. 24 (26), на узліссі, 12.06.2001, А. Токарюк; 44) с. Кам'яна, Сторожинецьке л-во, кв. 24, 23.05.2000, А. Токарюк; 45) с. Михальча, Сторожинецьке л-во, кв. 15, 12.05.2000, А. Токарюк; 46) між селами Михальча — Дубово, Сторожинецьке л-во, кв. 16, буково-грабовий ліс, 10.06.2002, А. Токарюк; 47) с. Дубово, Сторожинецьке л-во, кв. 10, 28.06.2001, А. Токарюк; 48) с. Дубово, Сторожинецьке л-во, кв. 9, 7.10.2002, А. Токарюк; 49) с. Бобівці, Сторожинецьке л-во, кв. 6, 29.05.2001, А. Токарюк; 50) с. Бобівці, Сторожинецьке л-во, кв. 5, грабовий ліс, 29.05.2001, А. Токарюк;

51) с. Спаська, Сторожинецьке л-во, кв. 4, 17.06.1999, А. Токарюк; 52) с. Спаська, ясенева бучина з яглицею, ?, Т. Солодкова; 53) с. Спаська, Сторожинецьке л-во, кв. 3, буковий ліс біля кордону, 7.10.2002, А. Токарюк; 54) с. Спаська, Сторожинецьке л-во, кв. 1, 13.07.2001, А. Токарюк; 14.06.2002, А. Токарюк; кв. 1, вид. 6, бучина підмаренникова, 10.06.2002, А. Токарюк; 55) с. Спаська, Ревнянське л-во, кв. 13, 6.07.1999, І. Чорней; 56) Ревнянське л-во, кв. 8, заповідне урочище «Ринва», 8.05.2002, І. Чорней, В. Буджак.

Глибоцький район: 1) с. Біла Криниця, липово-грабово-дубовий ліс волосистоосококовий, 4.07.2000, І. Чорней, В. Буджак, Т. Андрієнко; 2) с. Біла Криниця, урочище «Варниця», грабова діброва волосистоосокова, 26.04.2001, І. Чорней; 3) с. Біла Криниця, ялицева бучина, 14.07.1992, І. Чорней; 4) с. Корчівці, буково-грабовий ліс, 27.07.1963, Кліпановська; 5) с. Корчівці, Петрівецьке л-во, 2.05.2001, І. Чорней; 6) с. Корчівці, Петрівецьке л-во, кв. 55, вид. 1-2, резерват дубово-ялицевих лісів, (Заєць, Солодкова, Стойко, 1980); 7) с. Корчівці, Петрівецьке л-во, заказник Петрівецький, 10.05.2000, І. Чорней; 8) с. Верхні Синівці, урочище «Кітрося», буковий ліс, 4.05.2002, І. Чорней; 9) с. Порубне, грабово-буковий ліс, 1991, І. Чорней; 10) с. Кам'янка, ялицевий ліс, 22.06.1953, З. Горохова; 11) с. Станівці, (Ткачик, 1991); 12) між смт Глибока і с. Червона Діброва, у лісі, 25.05.1929, ?; 9.06.1930, ?; 13) с. Червона Діброва, 25.10.1929, ?; 9.06.1930, ?; 1992, І. Чорней; 15.04.1994, І. Чорней; 18.05.1996, Л. Рудницька; 18.06.1996, В. Буджак; 14) с. Червона Діброва, буковий ліс, 21.06.1956, І. Артемчук; 15) с. Червона Діброва, дубово-буковий ліс, 26.05.1992, І. Чорней; 16) с. Валя-Кузьмина, (Herbich, 1859); 1.06.1935, Е. Тора; біля церкви, ?, В. Буджак; 22.06.1999, І. Чорней; 17) Кузьминське л-во, кв. 5, вид. 2, (Заєць, Солодкова, Стойко, 1980); 18) Кузьминське л-во, кв. 10, заказник «Джерело», 1.08.2001, І. Чорней; 19) Кузьминське л-во, кв. 23, грабова бучина плющева, 1.08.2001, І. Чорней; 20) Кузьминське л-во, кв. 45, 29.06.1959, З. Горохова.

Герцаївський район: 1) с. Турятка, урочище «Багно», 27.05.1992, І. Чорней; 2) с. Тарнавка, Тарнавське л-во, кв. 10, буково-грабовий ліс, 4.06.1963, З. Горохова; 3) Тарнавське л-во, кв. 12, заповідне урочище «Гайок», 22.08.2001, І. Чорней; 4) Тарнавське л-во, кв. 17, пам'ятка природи «Праліс буково-дубовий», 28.05.1992, І. Чорней; 5) Тарнавське л-во, між селами Куликівка — Турятка, 05.1992, І. Чорней; 6) с. Байраки, 1992, І. Чорней; 7) між селами Байраки — Велика Буда, бучина дубова, кв. 3, 27.07.1992, І. Чорней; 8) околиці м. Герца, грабовий ліс, 21.05.1999, О. Волуца, А. Волуца.

м. Чернівці: 1) Роша, буковий ліс, 21.06.1956, І. Артемчук; 2) урочище «Щецино», ліс, (Herbich, 1859); 2.06.1867, М. Mustazza; 31.05.1909, М. Gusuleac; 4.06.1941, Кушнір; 4.06.1947, Медшибовська; буковий ліс,

14.06.1945, І. Артемчук; 3) урочище «Цецино», Ревнянське л-во, кв. 21-25, (Заєць, Солодкова, Стойко, 1980); кв. 25, буковий ліс, 18.10.2002, А. Токарюк; 4) Цецино, Ревнянське л-во, кв. 20, урочище «Городище», скельнодубовий ліс, (Заєць, Солодкова, Стойко, 1980); 5) урочище «Горече», 05-06.1855, F. Herbich; 24.05.1882, E. Tangl; ліс над Прутом, (Herbich, 1859); 6) лісопарк «Гарячий Урбан», кленово-ясенєва бучина з яглицею, 1977; 7) Жучка, 30.06.1884, E. Tangl; 8) Жучківське л-во, кв. 44, буковий ліс, 23.06.1958, З. Горохова.

Прут-Дністровське межиріччя

Заставнівський район: 1) Чорнівське л-во, кв. 71, 7.1997, І. Чорней; 2) Берда, берег потоку, 4.06.1992, І. Чорней; 3) с. Бабино, урочище «Вимож», грабовий ліс, 29.07.2001, А. Токарюк; 4) с. Прилипче, 20.08.2002, А. Токарюк; 5) с. Репужинці, грабовий ліс, 3.07.1975, З. Заєць; 6) смт. Кострижівка, 27.07.2001, А. Токарюк; 7) смт Кострижівка, урочище «Луки», грабовий ліс, 21.07.2002, А. Токарюк; 8) смт Кострижівка, урочище «Луки», дубово-грабова посадка, 7.05.2002, А. Токарюк.

Новоселицький район: 1) між с. Маршинці та Ванчиківці, 06.1997, І. Чорней, В. Буджак; 2) с. Ванчиківці, ліс, 06.1997, І. Чорней; 3) с. Ванчиківці, Новоселицьке л-во, кв. 12, лісокультура бука, граба та явора, ?, І. Чорней, В. Буджак; 4) околиці лісової дороги з Чорнівки в Топорівку, 21.05.1947, І. Артемчук; 5) с. Чорнівка, (Herbich, 1859); ? Bauer; 23.06.1999, Т. Сингаєвська, Т. Дучевич; 13.07.1990, Ільницький; грабово-буковий ліс волосистоосококовий, 8.06.1972, Т. Солодкова; 6) с. Чорнівка, дубово-грабовий ліс, 14.07.1980, Б. Дорош; 7) с. Чорнівка, грабовий підріст, 22.05.1946, І. Артемчук; 8) с. Чорнівка, урочище «Солонець», 12.06.1935, Е. Тора; 1.08.1991, І. Чорней; 9) с. Чорнівка, Садгірське л-во, кв. 7, дубово-буковий ліс, 12.07.1994, І. Чорней; 10) Садгірське л-во, кв. 32, 9.05.2002, І. Чорней, В. Буджак; 11) Садгірське л-во, кв. 44, 9.05.2002, І. Чорней, В. Буджак.

Хотинський район: 1) Колінківське л-во, кв. 60, (Заєць, Солодкова, Стойко, 1980); 2) с. Млинки, Клішківське л-во, грабовий ліс, 13.06.1958, Н. Козак; 3) м. Хотин, (Savulescu, Rayss, 1924); 4) с. Блищадь, Рухотинське л-во, (Заєць, 1978); 5) с. Блищадь, Рухотинське л-во, кв. 32, вид. 5, буковий ліс, 6.06.1973, І. Подбегалина; 6) хутір Блищадь, Рухотинське л-во, кв. 33, (Заєць, Солодкова, 1978); 7) Рухотинське л-во, буковий ліс, 29.05.1973, Т. Солодкова; 8) Рухотинське л-во, букові ліси, буково-дубові ліси, (Заєць, Солодкова, Стойко, 1980); 9) Рухотинське л-во, кв. 46, 6.06.1961, З. Горохова; 10) Рухотинське л-во, кв. 18, біля берега Дністра, (Горохова, Швиденко, 1966); 11) Рухотинське л-во, кв. 55, 2000, Т. Деревенко; 12) с. Гринячка, хутір Корнешти, (Pantu, 1934).

Кельменецький район: 1) с. Михайлівка, Кельменецьке л-во, лісокультура граба і ясеня, 29.04.1998, І. Чорней, В. Буджак; 2) Кельменецьке л-

во, 07.1979, О. Матльок; 3) с. Іванівці, урочище «Грубно», березово-буковий ліс, 1.07.1957, Павлюк; 4) с. Грушівці, дубовий ліс, північний схил правого берега Дністра, 17.06.1957, Павлюк.

Сокирянський район: 1) с. Коболчин, дубовий ліс, 6.06.1993, Л. Кучінік; 2) с. Шебутинці, урочище «Шебутинський яр», 8.05.1999, І. Чорней, В. Буджак; 3) с. Ломачинці, 5.07.1979, В. Дорошенко.

ЕКОЛОГО-ЦЕНОТИЧНА ПРИУРОЧЕНІСТЬ. Зростає в тінистих широколистяних, мішаних, рідше хвойних лісах, до верхнього лісового поясу, в якості асектатора (Тимченко, 1996). Приурочена до місць з розрідженим трав'яним покривом. Оселяється на різних, частіше на пухких, багатих гумусом і нейтральних лісових ґрунтах (Собко, 1996; Вахрамеева та ін., 1991). На Буковині гніздівка звичайна найчастіше трапляється у чистих букових лісах, рідше зростає у мішаних лісах за участю бука лісового, ялини європейської, ялиці білої, граба звичайного, берези повислої, іноді у складі лісокультур листяних порід — ясена звичайного, клена-явора і бука лісового, зрідка в лісокультурах ялини звичайної.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ І ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ ЗМІН. Популяції, як правило, малочисельні, часто зростає поодинокими особинами.

ПРИЧИНИ ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ. Руйнування місцезростає відбувається тільки при повному зведенні лісів. Зменшення чисельності популяцій спостерігається при заміні листяних і хвойно-широколистяних лісів лісокультурами смереки або інших хвойних порід.

ЗАХОДИ З ОХОРОНИ. На Буковині вид у достатній мірі забезпечений охороною. Охороняється в межах Національного природного парку «Вижницький», регіонального ландшафтного парку «Чернівецький» та багатьох заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Вахрамеева М. Г., Денисова Л. В., Никитина С. В., Самсонов С. К. Орхідеї нашої країни. — М.: Наука, 1991.
2. Горохова З.Н., Швиденко А.Й. Зелені зони Буковини. — Карпатські заповідники. — Ужгород: Карпати, 1966. — С. 122-128.
3. Заєць З. С., Солодкова Т. І., Стойко С. М. Ботанічні резервати і пам'ятки природи Чернівецької області // Охорона природи Українських Карпат та прилеглих територій. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 220-252.
4. Собко В. Г. Орхідеї України. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 25-26, 73-176.
5. Тимченко І. А. Структура ценопопуляцій видів триби Neottieae Lindl. (Orchidaceae Juss.) флори України і тенденції її зміни в умовах синантропізації. — Автореферат дис. — К., 1996. — С. 9.

6. Ткачик В.П. Поширення видів родини орхідних (Orchidaceae) у Прикарпатті // Охорона, вивчення і збагачення рослинного світу. — К.: Либідь, 1991. — С. 12-22.
7. Червона книга України. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1996. — 608 с.
8. Червона книга Української РСР. — К.: Наук. думка, 1980. — 504 с.
9. Herlich F. Flora der Bukovina. — Leipzig, 1859. — P. 84-93.
10. Pantu Z. Contributiuni noua la Orchidaceele din Romania. — A.R. — Memoriile Stiintifise. Seria III. Tomul X. Mem. 2. — București, 1934. — P. 15-46.
11. Savulescu Tr. și Rayss T. Flora Bassarabiei // Supliment la «Buletinul agriculturii» — vol. 11. — București, 1924. — p. 73-74.

Вусач великий дубовий західний

CERAMBYX CERDO CERDO (L.)
(COLEOPTERA, CERAMBYCIDAE)

**Л.М. Хлус, О.М. Клітін,
І.В. Скільський**

(м. Чернівці)

СВІТОВА ФАУНА родини Вусачевих (Cerambycidae) налічує понад 20 000 видів, у країнах колишнього Радянського Союзу їх виявлено близько 900. Більшість з них населяє різноманітні лісові масиви. За зовнішнім виглядом — це стрункі видовжені жуки середнього чи великого розміру (зрідка дрібні) з довгими вусами, які у стані спокою можуть відгинатися назад, «лягаючи» на надкрила. В більшості представників родини довжина антен більша за половину довжини тіла. Ноги ходильного типу, гомілки з двома шпорами, лапки 4-членикові (п'ятий членок дволопатевий). Личинки ведуть прихований спосіб життя, розвиваючись у рослинних тканинах (під корою чи в деревині стовбурів), рідше їх можна виявити на коренях, у ґрунті або у стеблах трав'янистих представників флори. Тіло личинок плескате, без ніг чи з рудиментарними кінцівками; голова втягнута в передньогруді. За деталями будови розрізняють чотири типи личинок (Горностаев, 1970).

Чимало видів вусачів є серйозними шкідниками лісових культур (пошкоджують дерева та технічну деревину). Окремі з них точать меблі й

дерев'яні будівлі (Кочетова и др., 1986). З цими комахами людина здавна проводить активну боротьбу, за допомогою, насамперед, різноманітних хімічних препаратів. Зважаючи на те, що серед так званих вторинних шкідників вусачі виявилися найбільш стійкими до широко вживаних інсектицидів ГХЦГ та ДДТ, до них застосовували комплексний і комбінований підхід: обприскування лісових масивів, виставляння тривало діючих приманок — «ловильних дерев», хімічну профілактику та боротьбу під час додаткового і відновлювального живлення імаго (Ильинский, 1962). До переліку шкідливих потрапили такі порівняно великі й декоративні види, як великий дубовий вусач (*Cerambyx cerdo* (L.)), червонокрилий вусач Келлера (*Purpuricenus kaehleri* (L.)), вусач альпійський (*Rosalia alpina* (L.)), мускусний вусач (*Aromia moschata* (L.)). Внаслідок надзвичайної результативності вжитих заходів перелічені комахи вже давно «прикрашають» сторінки Червоної книги України, інші списки охоронюваних тварин.

ВИЗНАЧЕННЯ У ПРИРОДІ. Це найбільший у нашій фауні вусач, представник бідного видами середземноморського роду. Довжина тіла жука сягає 2,3-6,5 см (Гусев та ін., 1962). Забарвлення темно-буре, надкрила чорні або чорно-коричневі, їх верхівки рудувато-бурі чи каштанові. Передньоспинка зі зморшками та гострими горбиками по боках. Вусики в самок за довжиною рівні тілу (Лопатин, 1984), а в самців — довші за нього в 1,4-1,7 рази.

ПОШИРЕННЯ. Рівнинна частина Буковини (Чередарик та ін., 2001 з уточн.), зокрема, район Хотинської височини. Ймовірно, що раніше був більш широко розповсюджений у Прут-Дністровському межиріччі та заходив неглибоко в передгір'я. Сучасні конкретні знахідки стосуються лише одного пункту (с. Чорнівка Новоселицького району). В Україні вусач великий дубовий західний поширений до Харкова, переважно — на правобережжі, а за межами нашої країни зустрічається в Західній Європі аж до півдня Швеції.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ. Трапляються поодинокі особини. Раніше жука вважали злісним шкідником й активно знищували. Основними лімітуючими факторами є суцільне вирубування старих дубових лісів і застосування пестицидів (Єрмоленко, 1994). Схоже, що ні чисельність, ні тенденції її зміни спеціально ніким не вивчалися (Лопатин, 1984).

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЇ. Життєвий цикл тісно пов'язаний з деревами дуба (Хлус и др., 2001). Особливості біології на Буковині практично не з'ясовані. Відомі знахідки в межах дубових насаджень поблизу с. Чорнівка: перші числа червня 1984 р. — молода особина (готова до виходу) у трухлявому пні, 07.1996 р. — самець на спиланих деревах і кінець червня 1999 р. — самка.

Характерними місцями перебування особин виду є діброви природного та штучного походження, лісопарки (Єрмоленко, 1994). Здебільшого жуки зустрічаються в тих лісах, які ослаблені вирубуванням, випасанням худо-

би, або які мають пошкоджене листя. Надають перевагу товстим стовбурам дубів, особливо старим деревам і пенькам. Хоча їх можна виявити також і на волоському горісі, каштані, буці, грабі, іноді — на липі (Гусев та ін., 1962). Вусач великий дубовий західний має три- або чотирирічну генерацію. Літ імаго триває з середини травня до липня, окремих особин можна виявити в серпні — на початку вересня. Жуки літають у присмерковий час, недалеко від-місць виплоду, частіше — над кормовими рослинами. Яйця (за день — до 15, протягом 1,5-2 місяців — 60-300) самка відкладає по одному у тріщини кори дуба, рідше — на гілках. Личинки спочатку живуть у корі, а наступного літа переходять у глибші шари деревини, прогризаючи ходи до 1 м завдовжки. Перед заляльковуванням личинка восени утворює комірку — тут зимує жук нового покоління. Імаго живляться соком на пошкоджених стовбурах. Є також відомості стосовно наявності в жуків додаткового та відновлювального живлення листям, хвоєю чи просто деревиною (обгризають верхні шари на тонких гілках) (Ильинский, 1962).

На вусача великого дубового західного можуть полювати деякі птахи. Так, за матеріалами, зібраними в середині — другій половині ХХ ст. у межах рівнинної та передгірської частин Буковини, залишки жуків знайдені протягом травня-серпня у шлунках 9 представників орнітофауни (таблиця). Частота вияву цих комах загалом невисока; зазначений показник у переважній більшості випадків сягав до 3 %.

Вусач великий дубовий західний у живленні птахів Чернівецької області

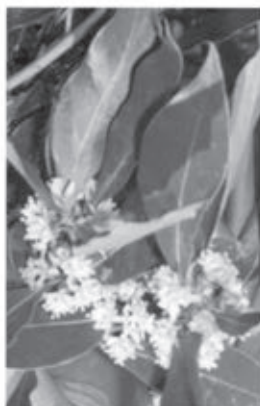
Вид*	Місяць	Імаго	
		екз.	у скількох шлунках виявлені (%)
Дятел звичайний (<i>Dendrocopos major</i> (L.)) (150)	VI	1	1 (0,7)
	VIII	5	1 (0,7)
Сорокопуд терновий (<i>Lanius collurio</i> L.) (87)	V	3	3 (3,5)
	VI	1	1 (1,2)
	VII	2	2 (2,3)
	VIII	1	1 (1,2)
Вивільга (<i>Oriolus oriolus</i> (L.)) (85)	VI	2	2 (2,4)
Шпак звичайний (<i>Sturnus vulgaris</i> L.) (103)	VI	4	1 (1,0)
Сойка (<i>Garrulus glandarius</i> (L.)) (131)	V	1	1 (0,8)
Скеляр строкатий (<i>Monticola saxatilis</i> (L.)) (12)	V	1	1 (8,3)
Соловейко східний (<i>Luscinia luscinia</i> (L.)) (35)	V	4	2 (5,7)
	VI	1	1 (2,9)
Повзик (<i>Sitta europaea</i> L.) (138)	VI	1	1 (0,7)
Вісвянка звичайна (<i>Emberiza citrinella</i> L.) (108)	VI	1	1 (0,9)

*В дужках наведена загальна кількість обстежених шлунків.

ЗАХОДИ ОХОРОНИ. Вусач великий дубовий західний занесений на сторінки другого видання Червоної книги України (Єрмоленко, 1994), до Європейського Червоного списку та в додаток II до Бернської конвенції (Конвенція ..., 1998). В місцях виявлення особин виду необхідно створити ентомологічні заказники (Єрмоленко, 1994), а також бажано залишати старі дерева (Лопатин, 1984) й заборонити відловлювання жуків колекціонерами. Донедавна вважалося, що лише цей підвид, поширений на захід від р. Дніпро, потребує охорони, але в наш час до регіонально рідкісних потрапив й *C. s. acuminatus* Motsch. (Редкие ..., 1988), який населяє схід України та Крим, а також зустрічається на Кавказі, в Північному Ірані, Малій Азії, Сирії.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Горностаев Г.Н. Насекомые СССР. — М.: Мысль, 1970. — 372 с.
2. Гусев В.І., Єрмоленко В.М., Свищук В. В., Шмиговський К.А. Атлас комах України. — К.: Рад. шк., 1962. — 224 с.
3. Єрмоленко В.М. Вусач великий дубовий західний *Cerambyx cerdo cerdo* Linnaeus, 1758 // Червона книга України. Тваринний світ. — К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 1994. — С. 95.
4. Ильинский А.Н. Определитель вредителей леса. — М.: Изд-во сельскохозяйств. л-ры, журн. и плак., 1962. — 392 с.
5. Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — К., 1998. — 76 с.
6. Кочетова Н.Н., Акимушкина М. И., Дыхнов В.Н. Редкие беспозвоночные животные. — М.: Агропромиздат, 1986. — 206 с.
7. Лопатин Н.К. Усач большой дубовый *Cerambyx cerdo* Linnaeus, 1758 // Красная книга СССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений (изд. второе, перераб. и доп.). — М.: Лес. промышл., 1984. — Т. 1. — С. 255-256.
8. Редкие растения и животные Крыма (справочник). — Симферополь: Таврия, 1988. — 176 с.
9. Хлус Л.М., Хлус К.М., Череватов В.Ф. К кадастру жесткокрылых Черновицкой области — семейство Cerambycidae // Зоологічні дослідження в Україні на межі тисячоліть. Тези всеукр. зоол. конф. — Кривий Ріг: ІВІ, 2001. — С. 77-79.
10. Чередарик М.І, Хлус Л.М., Скільський І.В. Рідкісні тварини Буковини та проблеми їх охорони. Сторінками Червоної книги України. — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — 176 с.

Лавр благородний – його застосування в офіційній та нетрадиційній медицині

**О.І. Склавський,
Б.М. Горшинський, О.В. Гіндич**

(Буковинський державний
медичний університет, Чернівецький
національний університет
ім. Ю.Федьковича, МДП «Фонд Стародуб»)

ЛАВР БЛАГОРОДНИЙ (*laurus nobilis*) — кущ, або невисоке вічнозелене дерево 8-10 м заввишки з родини лаврових. *Augus* можна перекласти з латинської як зелений, *nobilis* — благородний. В древній Греції вінком з його листя вінчали героїв, переможців, філософів, вчених. Інші автори вважають його додаткову назву від грецького *laus* — честь, гордість, похвала. Родина лаврових має 50 родів і понад 2000 видів. Його крона — піра-мідальна, густа. Листки — прості, овальні, чергові, ланцетокрайові, короткочерешкові, по краю — трохи хвилясті, зверху — блискучі і пахучі. Квітки роздільностатеві у вигляді парасольок, що зібрані в пазухах листків, дрібні, білі, по 4-6 у суцвіттях. На тичинкових нитках є по 2-3 залозки. Пиляки розкриваються двома клапанами. У жіночих квітках маютья по 4 стамінодії. Плід — однонасінна синьо-червона або чорно-синя кістянка. Розцвітає у квітні, а плоди дозрівають у жовтні, листопаді.

Лавр належить до типових представників середземноморської флори субтропіків і є однією з найстаріших рослин Землі. Його знаходять ще у верхньокрейдовому періоді (60 мільйонів років тому) і зберігся до нашого часу.

Відомості про лікувальні властивості лавру йдуть з сивої давнини тисячоліть. У народі в Середземномор'я він займав почесне місце священного дерева Аполлона. Ще тоді в нього виявляли лікувально-енергетичні властивості. Це єдине деревце, яке отримало назву «благородне». Його використовували в релігійних та народних обрядах, про нього створені численні легенди.

Едуард Шор у своїй книзі «Великі посвячені» вказує, що Аполон — бог Сонця у стародавніх греків — був натхненником поезії, медицини і мистецтва. Аполон надихав мистецтво красою, науку — пророцтвом, народам приносив справедливість, а етиці — очищення. У Дельфах Аполон

стрілами вбив чудовисько — змія, що мучив і пљонджував країну. Обприсканий кров'ю змія, він очищав себе протягом восьмилітньої самотності під цілющими *лаврами* Темпейської долини. Саме тому лавр отримав назву священного дерева. Але цю назву дерево теж заслужило завдяки своїм якостям. Греки вірили в те, що коли йти до оракула і перед цим пожувати листя лавра, то можна взнати про своє майбутнє. У грецьких храмах при їх обкурюванні використовували полінья з стовбура лавра. Ще Пліній-старший помітив, що лавр — єдине дерево, на яке не падає блискавка. Знаючи це, імператор Тіберій під час грози завжди ховався під його кроною.

Вважалося, що лавр є рослиною, яку облагороджує і обласкує Сонце, тому його позначали символом Сонця — кружечком з крапкою в центрі. Наші предки вірили в те, що коли на обійстя покласти 7 зубків часнику та 7 лаврових листочків, то садибу ніколи не зачепить нечиста сила. Нареченим пропонували класти у черевики перед вінчанням листки лавру, зубки часнику і так залишати їх на ніч, а вранці, в очищених від нечисті черевиках, дівчина стає недосяжною для підступних злих сил.

Чарувала людей і краса дерева. Його простота і водночас витонченість полонили естетів. Римляни при св'ятуванні своїх перемог завітчували героїв, вчених і співаків лавровими вінками — символом перемоги, триумфу, слави, правдивості і добродітності. До цього часу в Мілані у музеї Ла Скала зберігається лавровий вінок, зроблений з золота для увічнення італійського національного героя Джузеппе Гарібальді.

За декілька тисячоліть до нашої ери на землі Антіоха (Близький Схід), знаходився знаменитий священний гай Дафни з храмом Аполона. Щороку до цього храму сходились тисячі людей для очищення і присвячення себе служінню гаю Дафни, який вважався священним храмом без стін, а цілющі місцеві вітри сприймалися як подих богів. Звідси і пішла стародавня назва лавру — Дафна.

У стародавній Індії лавр вважали постачальником доброї енергії, протиотрутою при отруєннях, всі важливі релігійні обряди також проводили з застосуванням листя та гілок лавра. У Візантії лавром обсаджували великі храми і звідси пішла додаткова назва великих монастирів, які стали зватися лаврою. Так на Київській Русі виникла назва Києво-Печерська Лавра. В Європі деревця лавра розміщували в їдальнях, спальнях і вітальнях вельмож для очищення повітря.

Історія зберегла і донесла до нас рецепти використання з метою лікування хвороб за допомогою листя, кори, плодів лавра, про що вказував древньогрецький вчений Феофаніст у 286 р. до н.е., Діоскорд у I ст.н.е. Авіценна у XI столітті н. е. вважав, що лавр благородний (ЛБ) є ефективним при пневмоніях, головному болю, кашлі, запаленні бронхів, задусі, болях в суглобах, при паралічах, хворобах сечового міхура.

В Україну лавр благородний був завезений греками 25 століть тому. Спочатку його завезли до Криму, а потім він поступово поширився за

межі півострова на північ, досягнувши Чернівців. Чернівецька область є найпівнічнішою в ареалі розповсюдження лавру благородного.

До 1940 року на території резиденції Буковинських митрополитів росла невелика алея лавру благородного, що була знищена під час Великої Вітчизняної війни. Зусиллями лісничого О.В. Гіндича розроблена агротехніка вирощування і розмноження лавру благородного в кліматичних умовах Буковини, створено новий вид лавру благородного — Буковинський кущистий. Вміст ефірної олії у його листі — більше 3,5 %, що є найвищим серед різних видів лавру благородного.

Лікарською сировиною є плоди лавра (*Fructus Lauri*), з яких отримують олію (*Oleum Lauri*). Остання раніше широко використовувалась для приготування різних мазів та у кулінарії. Старі люди на Буковині ще добре пам'ятають цю олію під назвою «бібкова олія», яку завозили переважно з середземноморських країн.

Відомі такі основні рецепти застосування лавру благородного у народній медицині:

1. **Зубний біль** — прикладають до хворого зуба вату, змочену у настоянці лавру благородного, або полощуть рот 70° спиртовою настоянкою лавру благородного, розведеною водою;

2. **Біль у суглобах**: до вражених суглобів прикладають компреси з 40-45 % спиртової настоянки лавру благородного і обгортають теплою тканиною. Курс лікування не менше 6-10 днів;

3. **Деформуючий остеоартроз**: 30% розчин димексиду розводять на половину водою і додають 3/4 70° спиртової настоянки лавру благородного. Змішують і ставлять у вигляді компресу на вражені місця, попередньо прогрівши ці місця теплим компресом протягом 10-15 хвилин. Курс лікування біля одного місяця;

4. **Діатез**: беруть 50 грамів свіжовисушеного листа лавру благородного або 100 грамів гілок ЛБ на 10 літрів води, настоюють 5-6 годин при $t + 60-70^{\circ}\text{C}$. Виливають разом з листям чи гіллям у теплу ванну (36-38°). Тривалість процедури — 20-30 хвилин. Курс лікування — 10-15 днів;

5. **Кашель, бронхіт, пневмонія, простуда**: настоянка листа лавру благородного на 70° етанолі — по 10 крапель 5-6 разів на день після їжі, в середину, не запиваючи в 10-100 мл кип'яченої води;

6. **Харчові та інші отруєння**: по 30-50 крапель настоянки лавру благородного на 70° етанолі 1-2 рази на день в середину;

7. **Пригнічення потягу до алкоголю**: чай з 5-6 свіжовисушених листків лавру благородного і любистку на 1 літр води. Вживати по одній склянці тричі на день впродовж 7-12 днів;

8. **Безсоння**: поставити на всю ніч біля ліжка хворого (ближче до голови) 2-3 кімнатні рослини лавру благородного або прикласти біля голови подушечку з листа лавру благородного, меліси, хмелю;

9. Для лікування коліту: декілька разів на день всередину від 0,8 до одного грама лаврової олії;

10. При хорості і ревматизмові: приймають теплі ванни, до яких додають настій з порошок листя лавру благородного (10 літрів настою на 100-150 л води);

11. Біль у сечовому міхурі, затримка сечі, порушення менструального циклу: прийняти ванну з настою листя лавру благородного, 20-30 хвилин щоденно впродовж 5-7 днів;

12. Кишкові спазми, хвороби шлунка: 4 грами потовчених плодів лавру благородного кладуть у торбинку з тканини, вимочують у вині чи пиві і п'ють по 1/2 склянки тричі на день;

13. Під час пригніченого настрою, розумовій перевтомі: прикладають до потилиці на ніч потовчені плоди лавру благородного, розміщені у мішечку з тканини;

14. Хвороби печінки, видалення каміння з жовчовидільних шляхів: беруть 17 грамів споршкованої кори коріння лавру благородного, настоюють 10 днів на теплому вині і п'ють по 1-2 столових ложки тричі на день.

У двадцятому столітті проводилось більш поглиблене вивчення механізму оздоровчих властивостей лавру благородного.

Відомо, що кора і кістянки лавру благородного мають літогенну дію при жовчокам'яній і сечокам'яній хворобах, а лаврова олія підсилює кровообіг у тканинах. А.П. Попов (1969) пропонував застосовувати олію, отриману з листя лавру благородного як знеболюючий засіб при паралічах.

Т.А.Виноградов і співавтори (1998) відмічають анальгезуючу, протизапальну, спазмолітичну, відхаркуючу, секретолітичну, сечогінну і гіпоглікемічну дію, а також регулюючий вплив на водно-сольовий обмін препаратів ЛБ. Однак автори не обґрунтовують механізм їх дії, а тільки констатують його.

Вплив фітозасобів з ЛБ на організм хворої людини зумовлений їх складом. Так, у листі ЛБ містяться: ефірні олії (від 2 до 3,5 %), які на 50% складаються з цинеолу, альфа- і бета- пінену, евгенолу, 1-альфа-терпінеолу та метилеугенолу, сесквістренові сполуки, оцтова, валеріанова і капронова кислоти (2), а також флавоноїди: рутин, кверцетин, катехіни і мікроелементи (5, 6).

При пресуванні насіння виділені ефіри, гліцериди лауринової, олеїнової, пальмітинової і лінолевої жирних кислот, 2-3% ефірної олії, до якої входить пінеол.

Протягом 8 років нами накопичений власний досвід застосування лавру благородного у клінічній практиці. Так, нами вивчений стан гепатобіліарної (ГБ) і гастродуоденальної (ГД) систем у 40 хворих на хронічний обструктивний бронхіт (ХОБ) та проведена спроба їх корекції за допомогою настоянки лавру благородного. Встановлено зменшення секреції шлун-

кового соку, яке було найбільш вираженим при дихальній недостатності (ДН) III стадії, та наявності дифузного пневмосклерозу, атонічна дискінезія жовчного міхура була у 10 хворих, а гіпертонічна у 15 хворих. Застосування 10% настоянки лавру благородного сприяло підвищенню секреції шлункового соку, нормалізації тону жовчного міхура при гіпертонічній дискінезії. Однак, при гіпотонічній дискінезії жовчного міхура даний фітозасіб призводив до збільшення атонії жовчного міхура. При цьому у хворих виникав біль у правому підребер'ї, гіркота у роті та диспептичні розлади.

Також встановлено позитивний вплив даного фітозасобу функційний стан бронхо-легеневої системи: покращувались показники функції зовнішнього дихання (ФЖЕЛ, ОФВ, індекс Тіффно-Вотчала, МВЛ), зменшувалась кількість харкотиння у більшості хворих, а у решти — припинилось виділення харкотиння, покращилась клінічна картина ХОБ, зменшилась задишка, кашель, зникли хрипи у 32 хворих, покращились показники якості життя.

Отже, даний фітозасіб можна пропонувати як додатковий чинник для лікування хворих на ХОБ, а також для лікування супутніх гастритів і холециститів у цих хворих. Виходячи з того, що даний засіб має значну холеспазматичну дію, його не варто використовувати при наявності гіпотонічної дискінезії жовчного міхура. У даному випадку його доцільно комбінувати з фітопрепаратами, які мають холекінетичну дію і підвищують тону жовчного міхура.

Слід зауважити, що листя ЛБ, яке продається у торговій мережі не є придатним як фітозасіб тому, що воно, як правило, пересушене, з порушенням терміном і правилами зберігання і тому не є кондиційним. Листя ЛБ власного вирощування необхідно збирати наприкінці жовтня, висушувати у сухому, темному приміщенні протягом 45 днів, а потім зберігати у щільно закритій упаковці до 2 років. 10% спиртова настоянка повинна готуватись з свіжовисушеного листя на 70% етанолі протягом 10 днів у темному місці. Зберігати фітозасоби ЛБ необхідно у темному сухому місці.

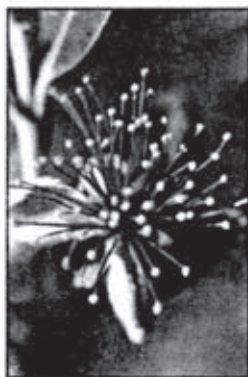
У даний час застосування фітозасобів ЛБ у офіційній та нетрадиційній медицині обмежено, а у багатьох сучасних посібниках (3,4,5) зовсім відсутні відомості про їх застосування, хоча фармакопейна стаття на ЛБ була у всіх шести виданнях першої фармакопеї СРСР (до 1968 року).

Сподіваємось, що цим повідомленням ми нагадаємо читачам про те, що ЛБ не тільки важлива харчова спеція, але й прадавній, не до кінця вивчений, ефективний незамінний засіб, який незаслужено призабуто. Нам варто частіше користуватись ним в наш час прогресивного погіршення екологічного стану довкілля, зниження якості продуктів харчування та біологічної захисної дії їжі на організм людини, поява із зростанням віку людей 3-6 і більше хвороб. Широкий спектр дії лавру благородного та профілактичне вживання засобів з нього допоможуть запобігти розвитку

численних хвороб або, як додатковий засіб, посприяти швидшому одужанню, попередити рецидиви хвороб.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Соколов С.Я., Замотаев И.П. Справочник по лекарственным растениям. — Москва: Медицина, 1988. — 495 с.
2. Гаммерман А.Ф., Кадаев Г.Н., Яценко-Хмелевский А.А. Лекарственные растения и растения-целители. — Москва: Высшая школа, 1990. — С. 495.
3. Крылов А.А., Марченко В.А., Максатина Н.П., Мамчур Ф.И. Фитотерапия в комплексном лечении заболеваний внутренних органов. — Киев: «Здоров'я», 1991. — 240 с.
4. Памуков Д.П. Аптека живої природи. — Київ: Урожай, 1991. — 304 с.
5. Виноградов Т.А., Гажев Б.Н., Виноградов В.Н., Мартынов В.К. Практическая фитотерапия. — Москва: Олма-Пресс, 1998. — 640 с.
6. Лікарські рослини. Енциклопедичний довідник. (Відп. ред. акад. А.М. Гродзінський). — К.: Гол. ред. УРЕ — 1991.— 680 с.

Фейхоа (*Feijoa selloviana*) – винна ягода: перспективи застосування в оздоровчому харчуванні

О.В. Гиндич

МДНВП "Фонд Стародуб"

- Володіє розмаїттям цілющих властивостей.*
- Має неперевершений смак і аромат плодів.*
- Їй притаманна приваблива декоративність крони.*
- Зовні — це невеликий розлогий куц до 3 м заввишки з темно-зеленим глянцевою листям родини міртових.*
- Особливості вирощування: світлолюба і вологолюба.*

Батьківщиною фейхоа є тропічні ліси південної Америки. В субтропіках Причорномор'я культивується з 1903 року. Пристосована для вирощування в кімнатних умовах. Переносить зниження температури до -10°C (морозостійкі клони фейхоа витримують без пошкоджень). Нами на Буко-

вині (в Чернівцях), вперше далеко за межами субтропіків, проведено успішні досліди вирощування фейхоа у відкритому ґрунті з легким укриттям на зиму, що свідчить про можливість культивування цієї рослини за наших кліматичних умов.

Фейхоа надзвичайно декоративна під час цвітіння, яке продовжується 30-40 днів. Завдяки великим квіткам (3-4 см) і пелюсткам, які білі ззовні і темно-рожеві всередині та численним довгим червоним тичинкам увінчаних на кінцях золотою "короною" пильників, фейхоа створює неповторне естетичне враження, як в "райському" саду. Солодкі пелюстки їстівні. З них виготовляють лікер та інші ароматичні напої. Використовуються для озеленення в кімнатах, лікарнях, санаторіях та в інших закритих приміщеннях масового відвідування людей. Фейхоа не має собі рівних як декоративна і лікарська рослина.

Фейхоа сприяє профілактиці та лікуванню хвороб цитоподібної залози, запобігає гіпертонії, корисна при атеросклерозі, особливо людям похилого віку. Завдяки високій фітонцидності листя, її крона збагачує навколишнє повітря іонами йоду, при розтиранні нагадує запах мірта, що може використовуватися як профілактичний засіб при йодній недостатності в організмі. В Азербайджані плоди фейхоа використовують при захворюванні на туберкульоз і простудах бронхів.

В надземній частині рослини містяться сполуки водорозчинного йоду (в плодах від 15 до 40 мг %). В плодах також є 2,5% пектинових речовин, 5-10% цукрів, 1,5-4% яблучної кислоти, та різноманітні ефірні олії до складу яких входять 26 біологічно активних речовин і велика кількість протигіпертонічного вітаміну Р, а також вітаміни С, В, Е. Плоди фейхоа кисло солодкі, з надзвичайно приємним, злегка смолистим ароматом, який нагадує неперевершений смак ананаса і авокадо в поєднанні з лісовою суніцею. В природі таке поєднання ароматів зустрічається дуже рідко. Серед асортименту рослин фейхоа найбільше відомий сорт Сюперба, середній врожай з одного куща — 11 кг. За останні роки селекціонери відібрали більш високоврожайні і крупноплідні сорти фейхоа, в яких середній врожай з одного куща 15-річного віку становить від 20 до 33 кг, а середня вага одного плода відповідно 40-120 гр.

Плоди вирощені в кімнатних умовах за якістю майже не відрізняються від плодів вирощених у відкритому ґрунті і за температур +6 +7°C зберігаються 30-40 днів, а перетерті з цукром 1 : 1,2 один рік в холодильнику, що дає можливість продовжувати лікування і споживання до наступного сезону. З плодів також приготують прекрасне варення, соки, джеми, пюре, цукерки, лікери, вина, настої для напоїв.

Саджанці фейхоа плодоносять на 3-5-й рік. В кімнатних умовах для кращого і стійкого плодоношення бажано проводити штучне перехресне запилення пензликом. Для цього ввечером квітки потрібно обприскувати водою кімнатної температури.

Для вирощування використовується земляна суміш з рівних частин родючого ґрунту, торфу і крупно-зернистого піску. Для підживлення найкраще використовувати повне мінеральне добриво в поєднанні з органічним, що підвищує врожай (у відкритому ґрунті до 75%).

До 5 років рослини пересаджують щорічно в посудину більшу від попередньої не менше на 0,5 л. Після 5 років пересаджують один раз в 3 роки. Фейхоа не переносить надмірності вапна і вологи, а також пересихання ґрунту. При тривалій високій температурі і сухості повітря може опадати листя та пошкоджуватися щитівкою і павутинним кліщем.

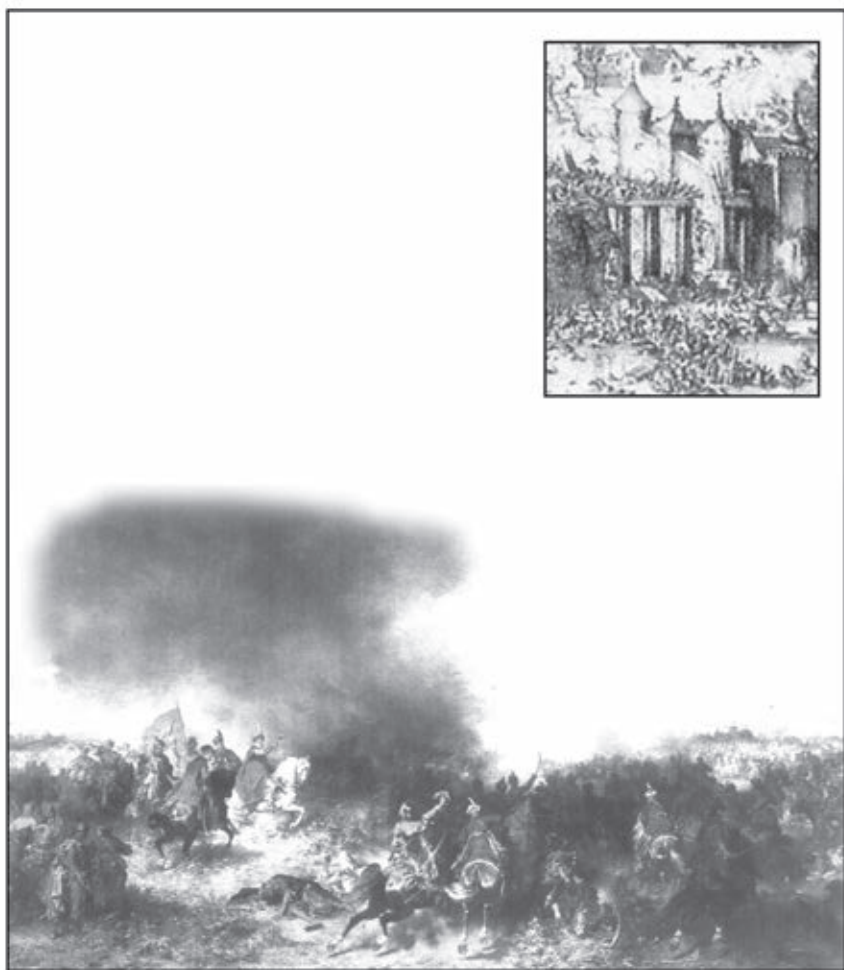
Найкращі умови зимівлі в кімнаті за температур $+8 +10^{\circ}\text{C}$ при достатньому освітленні. Світловий період складає 12 годин. При регулярному обприскуванні крони водою, та помірного зволоженні ґрунту, регулярно підживленні весною і літом (2 рази на місяць) мінеральними добривами в поєднанні з органічними — фейхоа забезпечує стабільний ріст, цвітіння і плодоношення.

Широке впровадження культури фейхоа в домашній побут та на присадибних ділянках привнесло б велику естетичну насолоду та користь здоров'ю буковинців, особливо в зонах екологічного неблагополуччя. Його доцільно вирощувати також на шкільних присадибних ділянках для ознайомлення з матеріалами з ботаніки та подальшого вживання в житті майбутніх трудівників нашої Вітчизни.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. В.В. Воронцов и др. Субтропики в комнате. - Краснодар. Книжн. Из-во, 1965.
2. Ф. Кулиев, В.Е. Шершев. Культура фейхоа — М. Колос, 1980.
3. М.В. Михайловська, С.М. Приходько. Сад на підвіконні. - К.: Урожай, 1986.
4. М.Д. Омаров, Т.П. Золотарёва. Сортимент фейхоа и пути его улучшения (Сб. научн. Труд. 1994. Вып. 38. К.
5. В.С. Федоренко. Субтропические и тропические плодовые культуры. - К.: Вища школа, 1990.

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 РОКУ: погляд істориків та митців

Українське козацтво: проблема загальних витоків і ролі в антиосманських війнах наприкінці XVI ст.

Богдан Боднярук

(Чернівці)

ФЕНОМЕН українського козацтва доби пізнього середньовіччя в наш час став, як відомо, окремим перспективним напрямком в галузі історико-гуманістичних досліджень, що підкреслює його унікальність та значимість не лише в межах вітчизняної історії, а також і для європейської цивілізації в період її переходу від феодальних до ранньокapіталістичних відносин. Особлива увага (через недостатній рівень аналізу) приділяється військово-політичній проблематиці діяльності козацтва в контексті вивчення та висвітлення глобальних аспектів міжнародних відносин держав Європи, терени й кордони котрих протягом XVI-XVII ст. почали змінюватися, а економічне протистояння поступово зростати і поглиблюватися.

Крім того, слід відзначити, що дана тенденція накладається на сучасний підвищений інтерес населення нашої країни до теми минулих реалій українського козацтва, оскільки певна загальна декоративність і часткова міфологізація козацької верстви з одного боку, й значна необізнаність в її справжній історії — з другого, саме й підігрують цей суспільний інтерес. Зокрема, слабовивченим є питання витоків козацтва як такого, тому перш ніж розглянути виділену в назві статті тематику, спробуємо коротко зупинитись на висвітленні сутності цього питання.

Слово «козак» — тюркського походження; так називали людей незалежних, вільних особисто або тих, котрі розірвали зв'язок зі своїм соціальним середовищем. У цьому ж значенні вживалось у XVI-XVIII ст. словосполучення «гулящі люди» (тобто цю назву носили холопи, які втекли від пана, або були відпущені на свободу). Паралельно термін «козак» використовувався для позначення озброєного вершника. Даним словом у формах «казак» чи «казак» називали себе киргизи, в Туркестані казаками називали кочовиків, у Осетії — військовополонених. На думку дослідників іменник «козак», хоча й має ряд близьких (але неоднотипних) значень, проте визначає скоріш за все вид діяльності (в першу чергу) й тому не може слугувати суто для позначення національної приналежності.

Суттєвим чинником, що вплинув на процес традиційної локалізації, формування соціо-політичних передумов і етно-демографічного тла, на

якому склався (утворився) феномен козацтва, була та обставина, що через територію сучасної України (землі півдня і південного заходу), у напрямку зі сходу на захід, пройшли чи не найкрупніші в історії Європи міграційні хвилі. Численні переселення народів, а також набіги — залишили свої відбитки. І саме тут, на цій слабо заселеній території, за свідченнями джерел, виникло першопочаткове козацтво. Південну межу переселення народів можна обмежити 47-ю паралеллю, котра проходить приблизно уздовж північного узбережжя Аральського, Каспійського і Азовського морів, захоплюючи й частку північного узбережжя Чорного моря в районі сучасного м. Одеса. На південь від 47-ї паралелі можна було рухатись відповідно лише в двох напрямках: у безлюдну пустелю на захід від Аральського моря або ж до гір Кавказу.

Якщо починати міграцію на південь — це означало втратити швидкість й неминуче посилити седиментацію (осідання міграційних хвиль). В контексті демографічного аналізу подібна седиментація означає, що через допущення ряду помилок та неузгодженостей (які ще чекають свого вивчення) подальше просування у західному напрямку стало неможливим.

В результаті утворилось два обширних седиментаційних басейни — Південь України (Дике Поле, Великий Луг до Дніпровських порогів й Задніпрянщини) і Північ Кавказу (від Терека до Дона), у котрих виникли передумови для появи змішаного населення, що сприяло утворенню (формуванню) груп незалежних озброєних вершників, які не бажали підкорятися жодним авторитетам (правилам, законам, соціальним традиціям та усталеним побутовим орієнтирам) й відкидали чужі (нетрадиційні, привнесені) їм релігії. На ці дві принципові особливості, оскільки вони є найбільш характерними, акцентують увагу історики козацтва найдавніших часів (XI-XIV ст.). Українська історіографія XIX-XX ст., досліджуючи запорізьке козацтво, тему витоків даного феномену не розробляла.

Однак і на сьогоднішній день (на початок XXI ст.) навіть повний список усіх народів, котрі змінювали один одного на цій великій території, починаючи з перших писемних згадок стосовно грецьких поселень на узбережжі Чорного моря, на жаль поки що не дає нам бажаного ключа до пояснення походження цієї середньовічної воєнізованої спільноти. В грецьких джерелах зустрічається слово «касогі», котре є близьким за звучанням черкеському «кайсугі», а також згадується Казачія — заселена ними (черкесами) земля, що розкинулась від Чорного до Каспійського моря. Але спроби знайти корені найдавнішого козацтва у даних етнічних групах не дали будь-яких відчутних результатів, залишивши відкритим питання: чому саме тут виник означений феномен?

Окрему сторінку в історії українського козацтва займає його досить активна участь у антиосманських війнах дунайських князівств наприкінці XVI ст. Виходячи з цього, в руслі окресленої нами проблематики, важливо наголосити, що відому Хотинську війну 1621 р. як видатну подію в

тривалій збройній боротьбі народів Південної, Центральної та Східної Європи проти турецької експансії не можна розглядати ізольовано від тих визначних подій, що їй передували. Адже це великомасштабне бойове зіткнення було складовою єдиного процесу, в якому воно стало кульмінаційним пунктом, закономірно зумовленим історичним розвитком попередніх подій.

Події, успішним фіналом яких стала Хотинська війна 1621 р., сягають значно давніших часів. Упродовж багатьох десятиліть в заходах щодо стримування просування турків у глиб Східної Європи важливу роль відіграло українське козацтво. Свої перші морські походи до берегів Туреччини за порожці здійснили ще задовго до визначної перемоги об'єднаних іспановенеціанських військово-морських сил над турецьким флотом біля Лепанто 7 жовтня 1571 р. Про ці походи загалом відомо з численних українських переказів, дум, літописних свідчень та наукових досліджень спеціалістів з історії козацтва, насамперед М.Грушевського [10], Д.Яворницького [25], І.Крип'якевича [13], В.Голобуцького [8], В.Сергійчука [22] тощо. Проте ці джерела та наукові дослідження не дають виразного уявлення про значення внеску козацтва у збройну боротьбу Дунайських князівств проти турецької експансії в останній третині XVI ст.

Дунайські князівства — Молдова, Валахія і Трансильванія у 70-90-х роках XVI ст. перетворилися на арену запеклих та кровопролитних антиосманських війн, в яких з одного боку ці країни намагалися звільнитися з-під влади Порти, а з іншого — допомагали великим християнським європейським державам, таким, як Священна Римська імперія німецької нації або Річ Посполита, поширити свою гегемонію на територію Південно-Східної Європи.

Але велика політика, як це буває майже завжди, не враховувала інтересів самих цих держав, тому, щоби їх реалізувати володарі означених країн зверталися по допомогу до інших, потужних у мілітарному значенні, політичних спільнот даного регіону, зокрема козацтва.

Наймані козацькі підрозділи фіксуються вперше в джерелах наприкінці 50-х років XVI ст., коли збираючись розпочати боротьбу за господарський престол у Молдові, претендент Якоб Геракліт Деспот (1559-1563) був змушений вербувати військо в сусідніх державах. У жорстокому протистові Деспота зі своїм головним конкурентом — господарем Олександром Лопушняну — наймане військо з козаків та інших іноземців було чи не єдиною силою, яка могла гарантувати успіх у майбутній війні. До цього додамо, що в багатьох державах Європи військово найманство було вже досить поширеним явищем, й поступово витіснивши станове (феодалне) ополчення, до кінця XVI ст. воно стало вже доконаним фактом, перетворивши на своїй основі армійський інститут в основний військово-політичний інструмент абсолютних монархій.

При цьому слід також відзначити, що питанням найманої служби козаків у країнах Південно-Східної Європи донедавна у вітчизняній історіографії не надавали належного значення. Зокрема, походи козаків у Мол-

• *Козацький рухомий табір. (Сучасна реконструкція).*

дову, з одного боку подавалися як «закордонні комбінації» шляхти, з іншого, особливо радянськими істориками, висвітлювалися крізь призму виконання українським козацтвом «інтернаціонального обов'язку» з метою надання допомоги «братньому молдавському народу» [16, с. 3; 20, с. 42]

При цьому нехтували усіма світоглядними нормами, що були властиві мисленню українського пізньосередньовічного суспільства. Оскільки такі поняття як «бойова співдружність», «братня боротьба» та інші, штучно переносилися з сучасності та використовувалися дослідниками для визначення військово-політичних процесів, що мали місце в країнах Південно-Східної Європи упродовж XVI-XVII ст. слід також зауважити, що поняття «найманець» через ідеологічний контекст вживався донедавна українськими істориками лише суто у негативному значенні. Вважалося, що прикладання його до козацтва могло нібито призвести останнє до дискредитації у вітчизняній історії, не звертаючи уваги на те, що тим самим для дослідників штучно закривався ряд проблем, що безпосередньо стосувалися історії міжнародної діяльності українського козацтва.

Вперше даний аспект справи порушили і аргументовано довели представники зарубіжної історіографії, у нашому випадку, румунські історики, зокрема, Б.П.Гаждеу [32], Н.Йорга [31], Д.К.Джуреску [29], В.Атанасіу [27], Э.Стенеску [33], Н.Стоїческу [23] та інші. Значно пізніше на цей аспект звернули увагу українські дослідники П.Грицак [9], В.Сергійчук [22], С.Леп'явко [14; 15], А.Федорук [24].

Зазначимо відразу, що господарі Дунайських князівств, цінуючи в козаках їх виняткові вояцькі якості, вироблені у тривалій збройній боротьбі з татарами й турками, постійно запрошували їх вступити до них на

військову службу. Так, навесні 1574 р. молдавський господар Іон-воде Лютій (1572-1574) звертаючись до козаків, «послал до них, просячи их, абы ему до ... потреби (битви. — Авт.) против турков прибыли, обещуючи им плату, якую сами будуть хотети» [2, с. 278]. Навесні 1596 р. валаський господар Мигай Хоробрий (1593-1601) просив козацького гетьмана йти до нього на службу або з усім військом, або «не забороняти прийти ... тим, хто захотів би прийти» в його країну [1, с. 231]. І коли саме у 1596 р. вони не мали змоги відгукнутися через війну проти урядового (коронного) війська, то пізніше козаки неодноразово намагалися прорватися через територію Молдови на театр воєнних дій валаського господаря проти турків.

В багатьох історичних джерелах різних видів збереглася інформація про чисельність козацьких підрозділів, які служили у володарів Дунайських князівств і брали активну участь в їхній збройній боротьбі проти Туреччини. Зокрема, відомо, що у війську Іона-воде Лютото служило близько 1200-1400 козаків [4, с. 410; 7, с. 155]. В 1577 р. легендарний Іван Підкова здійснив декілька походів у Молдову і зайняв господарський престол з військом у 1-2 тис. козаків [10, с. 141-142], а в битві проти турецько-валаського війська на р.Доколин — він мав 3-4 тис. українських воєнків [24, с. 23]. Найактивнішу участь брали козаки у антиосманських походах Мигая Хороброго, координованих «Священною лігою». Так, у кампаніях 1695 та 1698 років їхня чисельність у війську валаського господаря становила приблизно 47 тис. осіб. [26, 24; 27, с. 100].

Також слід наголосити й на тому, що козацтво було не лише органічною складовою частиною антитурецької боротьби народів Південно-Східної та Східної Європи, але й завдяки цьому воно вперше виступило самостійним суб'єктом міжнародних військово-політичних відносин, свідченням чого були численні спроби посадити на молдавський престол своїх (козацьких) претендентів протягом 1577-1592 рр. і, в цілому, як свідчать джерела, виявилося готовим до такої ролі. «Епоха козацьких війн в Молдові (1572-1591)» як назвав цей період в молдавській історії видатний румунський історик Н.Йорга [31, с. 286], продемонструвала усій Європі, що козацтво вперше у своїй історії змогло вести довготривалу (два десятиріччя) і широкомасштабну воєнну акцію, маючи великий внутрішній ресурсний та військовий потенціал. «Воєнні дії в ці роки, — за визначенням С.Леп'явка, значно перевищували за розмірами всі попередні виправи козацтва, навіть часів Московської війни Стефана Баторія» [14, с. 130].

Водночас участь козацтва у антиосманських війнах в складі військ, або на боці Дунайських князівств, стали важливим чинником його військово-політичного зміцнення й посилення. Звертаючи на це увагу В.Доманицький писав: «... багато сприяла розвоєві козаччини Молдавщина, куди вони, чуючи добру здобич, найбільше вчачали, здобували більший досвід, більш розвивали в себе військові порядки, і все помітніше перетворювалися з промислових спілок та розбишацьких юрб на оригінальний ри-

● **Іон-воде Лютий.**
(Портрет XVI ст.).

● **Михай Хоробрій.**
(Портрет XVI ст.).

царський орден» [11, с. 246]. Враховуючи плінність козацьких кадрів, за підрахунками С.Леп'явка, можна вважати, що школу найманого козакування тільки у 1594-1595 рр. пройшло приблизно 15-20 тис. осіб [14, с. 130].

Постійна участь у антитурецькій збройній боротьбі в Дунайських князівствах в останній третині XVI ст. справила великий вплив на становлення свідомості українського козацтва, його політичного світогляду й, відповідно, на зростання козацьких претензій на статус окремого соціального стану в Речі Посполитій. Школа військового найманства, яку проходили козаки перебуваючи на службі в іноземних володарів у подальшому дала про себе знати, коли козацтво вступило у відкриту збройну конфронтацію проти польського уряду Речі Посполитої у 1591-1595 рр., котра закінчилася для нього втратою вольностей та зосередженням своєї діяльності на Запорозжі.

Зосередившись у Пониззі Дніпра козацтво надалі почало проводити свою традиційну політику, спрямовану на зміцнення власного військово-політичного становища, з метою підняти свій міжнародний авторитет. Цьому сприяло дві обставини. По-перше, у зв'язку із довготривалістю збройної боротьби проти Туреччини в державних структурах деяких князівств. Зокрема, наприкінці XVI ст. спостерігається занепад так званого «великого війська — важливої складової частини збройних сил Молдавського та Валаського князівств, що пояснювалося рядом причин. До

70-90-х років XVI ст. молдавські й валаські війська традиційно склалися із народного ополчення, що називалося «великим військом» [23, с. 59-60]. Серед соціальних причин необхідно відзначити процес інтенсивного закріпачення селян та погіршення їх становища впродовж XVI ст. Переобтяжені зростаючими повинностями по відношенню до феодалної держави і господаря маєтку, молдавські та валаські селяни, з котрих багато хто втратив право на власність, не були зацікавлені захищати ані землю, яка перестала їм належати, ні свободу, яку вони вже не відчували.

З іншого боку, намагаючись отримати максимальний зиск від власних підданих і боячись запустіння своїх маєтків, феодали чинили спротив будь-яким спробам призову залежних селян. Тому в XVII ст., коли залежні селяни намагалися вступити до лав служилих людей господаря, володарі маєтків заперечували і домагалися їх повернення. Однак великі власники, зокрема бояри, були зобов'язані йти на війну зі своїми загонами, які, очевидно, частково складалися із залежних селян, проте вже в іншому статусі — у «малому війську» [23, с. 66].

Другою причиною було турецьке панування і боротьба проти нього. Щоби відвернути можливість антитурецького повстання, Порта не дозволяла Дунайським князівствам збирати численні війська і водночас взяла на себе роль їх захисника від нападу ззовні. Проте ця заборона не була дуже суворою і не дуже жорстко дотримувалася; часом господарі й надалі мали у своєму розпорядженні досить значну кількість військ, що давало можливість виступати й проти поневолювачів. Але в цих військах дедалі більшу роль почало відігравати дворянство та служили люди [12, с. 162; 23, с. 66].

Нарешті, останньою, не менш важливою причиною було вдосконалення і поширення ручної вогнепальної зброї. Оскільки селяни під час військових сутичок і бойових дій використовували зазвичай власну зброю, головним чином холодну — лук і стріли, шаблі й списи, вони, зрозуміло, не могли протистояти новим видам зброї.

Іншою важливою обставиною була спроба перетворення тимчасового антиосманського військового блоку, створеного під егідою «Священної ліги» з Дунайських князівств у 1596 р. в єдину державу. Ініціатором такого об'єднання виступив уже неодноразово згадуваний нами валаський господар Мигай Хоробрий. Створення такої держави повинно було призвести до зміни військово-політичного балансу сил у Південно-Східній Європі. З одного боку, таке державне утворення створило чималу загрозу для Туреччини, яка хотіла повернути своє довоєнне панування на Балканах. А з іншого — діяльність господаря Мигая, який хотів стати суверенним монархом, створювала чимало проблем для великих християнських держав, Священної Римської імперії та Речі Посполитої поширити свою гегемонію на південь від гирла р. Дунай, для чого перша створила стратегічний плац-

дарм в 1593 р. на території підвладної частини Угорщини і союзної Трансильванії, друга — в Молдавії у 1595 р. Однак для реалізації таких великомасштабних геополітичних планів дані обставини потребували від Валахії максимального напруження всіх сил. Питання вербування найманців ставало як ніколи актуальним [19, с. 175-195].

● *Битва під Келугеренами.*

Враховуючи обидві обставини, важливість ролі козацтва у розгортанні військово-політичної ситуації, що склалася в Південно-Східній Європі, як свідчать документальні джерела, була беззаперечною. Поява їх в статусі найманців призвела до деяких організаційних змін в комплектуванні господарських військ ще в 70-х роках XVI ст. і суттєво вплинула на розвиток тактики збройної боротьби. Наймані козацькі підрозділи, озброєні ручним «огненним» зброєю і в панцирах» були найбільше пристосовані до ведення вогневого бою [3, с. 340]. Ставка на нього гарантувала перемогу над кількісно переважаючою й дуже рухливою турецько-татарською кіннотою — головним противником військ Дунайських князівств. Хоча в документах не зафіксовано якихось особливих бойових порядків, відмінності в устрої, озброєнні й практичних навичках козацьких підрозділів не могли не відбитися на їхньому військовому мистецтві. Наскільки справедливе дане припущення, демонструє аналіз ряду бойових зіткнень, в яких активну участь брали наймані козацькі підрозділи.

Яскравим прикладом застосування козаками так званих «стратегем» (військових хитрощів. — Авт.) у збройній боротьбі молдавського війська проти турецько-валаського може слугувати бій під Жиліште 24 квітня

1574 р. Скориставшись тим, що сторожові роз'їзди противника розташувалися на значній відстані від табору основних військових сил, козацький гетьман Іван Сверчевський під прикриттям темряви разом зі своїм підрозділом тихо підкрався до нього, стрімко атакував і повністю знищив. Після цього господар Іон-воде Лютій наказав козакам, щоби вони, «переправившись вбхід через Римну, оточили табір (де розташовувалися основні сили противника. — Авт.) і вдарили по ворогу з тилу» [7, с. 154-155; 32, с. 170-175]. А сам, притримуючи центр і висунувши вперед фланги, розгорнув своє кінне військо в одну, трохи викривлену лінію. Після цього «Свирщевській з одной стороны, а Ивоня з трех сторон, з великим криком, ударили на обоз» [2, с. 281].

Атаковане зненацька військо супротивника було повністю розгромлене, а тактичний маневр, здійснений найманцями під час бою в нічну пору, коли турки після вечірнього мусульманського намазу (молитви) лягли відпочивати, вже тоді отримав схвальну оцінку європейських фахівців з військової справи. Отже, принцип дії козацьких найманих підрозділів у відкритому польовому бою із сильним та переважаючим за чисельністю турецько-валаським військом передбачав тактику активного наступу. Користуючись настанням ночі, козаки намагалися спочатку знищити раптовою стрімкою атакою сторожові пікети противника, а потім, разом з основними силами молдавського війська непомітно підійшли до головного табору ворога. Несподівано атакувавши становища ворога козаки створили належні умови для наступу своєї кінноти. У вирішальний момент удару завдала молдавська кіннота, котра врубилася й остаточно завершила розгром охопленого панікою противника. Протягом усіх фаз бою піхота своїми діями мала забезпечити підхід кінноти і підтримати її потужну атаку, виконуючи окремо поставлені командуванням завдання [7, с. 155; 32, с. 175].

Значення сильної у вогневому відношенні козацької піхоти продемонструвала битва на річці Доколин 20 грудня 1577 р., у якій господар Петро Кульгавий (1574-1577; 1578-1590) при військовій підтримці турків сподівався розбити військо козацького претендента на молдавський престол Івана Підкови. Перед загальним наступом свого війська «Петро казав наперед гнати стада, коней і худоби, хоча чи піший люд (Підкови. — Авт.) худобою стерти. Перед стадами турків-герцівників виправив» [2, с. 298]. Козаки, котрі стояли, вишикувавшись на чолі «війська Підкови, підпустивши поближче противника, дали залп з рушниць», після якого «одні zostались побитими, а інші показали тил» [2, с. 298]. Після цього найманці «теж почали стріляти і по худобі» [2, с. 198]. Налякани тварини повернули назад і ринули на військо Петра Кульгавого, розладнавши його лави.

Скориставшись замішанням ворожих лав, Підкова, зосередивши свою кінноту, повів її у наступ. Стрімко атакувавши, молдавсько-козацька кінно-

• Іван Підкова. (Портрет XVI ст.).

та вдарила на фланги ворога і почала «бити, сікти люд, який замішався, так, що на пляцку полягло люду Петрового тисяч вісім» [2, с. 298]. Господар з рештками свого війська поспіхом відступив з поля бою. Прочитовані рядки свідчать про те, що в розташуванні війська Підкови козацькі підрозділи знаходилися в центрі, становлячи основу бойового порядку. У відкритому польовому бою із сильнішою турецько-валаською кіннотою козаки обрали тактику активної оборони.

Щільним рушничним вогнем найманці відкинули кінноту противника від своїх розташувань,

створивши сприятливі умови для наступу кінноти. Скориставшись змішанням в лавах ворога, у вирішальний момент бою потужного удару завдала козацька і молдавська кіннота, котра врубалася й довершувала розгром противника. Протягом усіх етапів бою піхота своїми діями мала забезпечувати захист власної кінноти або підтримувати її атаку, залишаючись у досить пасивному становищі. Наступ, що траплялося не часто, вівся переважно з метою підготовки дій кінноти чи маскував її пересування і зосередження на визначених ділянках фронту.

Слід відзначити, що від початку свого існування козаки виступають як новий тип найманчої піхоти, озброєної виключно ручною вогнепальною зброєю. Значення піхоти як в молдавському, так і у валаському війську ще з XIV ст. було традиційно високим. Втім, в другій половині XVI ст. її роль поступово зменшувалася на користь зміцнення легкоозброєної кінноти, яка теж починає формуватися або з представників «служилих людей», або з найманців. Достатньо виразно ця тенденція проглядається в найбільших польових битвах — під Вербіа (1561), Рошканами (1574), Шеллембере (1599) та інших, де саме кіннота зав'язувала бій, наносила головні удари по розташуваннях противника і вела його переслідування. Піхота ж, вишикувавшись у щільні лави, або під прикриттям возів, своїм вогнем підтримувала її дії або захищала від атак супротивника.

Такий контраст у порівнянні з іншими регіонами Європи, де на той час, із занепадом феодалних ополчень дедалі більшу роль на полях битв відігравала саме піхота [21, с. 346-377], можна пояснити кількома обставинами: по-перше, в Дунайських князівствах кількість представників дворянства та служилих людей, яка час від часу поповнювалась вихідця-

ми з нижчих соціальних прошарків, була більш значною ніж у інших, особливо західноєвропейських країнах, що дозволяло мати досить численне кінне ополчення. По-друге, як і скрізь в Європі, єдино престижним, з огляду на станові цінності й тогочасну ідеологію військової справи, родом війська, в якому личило служити рицарю-дворянину, була саме кіннота. Зрештою, перебування цих князівств у залежності від великої східної держави — Туреччини, котра володіла першокласною кіннотою, диктувало традиційну увагу саме до цього роду війська. Таким чином, через безперервні внутрішні й зовнішні конфлікти поставала потреба не лише у найманій піхоті, підлеглій владі господаря, але й кінноті, що складалася б із професіоналів військової справи.

Саме на цей аспект справи особливо було звернуто увагу у валаському війську в кінці XVI ст. За повідомленням одного італійського офіцера, ім'я якого не вдалося встановити, у війську Мигая Хороброго кращу частину кінноти складали на той час саме українські козаки [1, с. 252].

Тактичне мистецтво козацької кінноти яскраво було продемонстровано у війнах, які вів Мигай Хоробрий з метою створення єдиної Дунайської держави. У першій великій битві проти турецької армії під Келугеренами 23 серпня 1595 р. наймані підрозділи козацької кінноти були розташовані у другому ешелоні валаського війська. І коли турецька кіннота, прорвавши центр валаського війська почала переслідування піхоти, що відходила з поля бою, у цей критичний момент відступ центру прикрили козацькі кінні підрозділи, які стояли біля ставки господаря. За його наказом козацький ватажок Коча (Сосеа. — Авт.) стрімко атакував противника. Захоплені переслідуванням турки не встигли перегрупуватися для зустрічного бою і потрапили під нищівні удари козацьких шабель. Рукопашний бій був настільки запеклий, що в Кантакузинському літописі повідомляється з цього приводу: «І багато було пролито крові, до того, що й вода змішалася з кров'ю» [5, с. 61].

Відступ турків проходив настільки безладно, що швидко перетворився у втечу. Тим часом господар Мигай, привівши до ладу свої підрозділи, дав сигнал до загального контрнаступу, і сам особисто повів свою кінноту в атаку на правий фланг турецького війська. Серед турецьких частин почалася загальна паніка: «Закликавши Бога, я вступив з ними в битву, — писав про Келугеренську битву у своєму листі тосканському герцогу Мигай, — яка продовжувалася цілий день і, в якій ми завдали туркам, на сором Синана (паша. — Авт.), великих втрат» [6, с. 4].

Як бачимо, з наведеного опису битви, козацька кіннота відіграла важливу роль. Завдяки вчасно введеним у бій резервам вдалося не лише зупинити наступ турків, а й перейти в контрнаступ, внаслідок якого «сам Синан-паша впав з коня у велику трясовину, звідки його з великими труднощами витягли» і врятували від полону [6, с. 5]. Таким чином, вирішальну роль у бою відіграла козацька кіннота, котру використали

● Молдавські походи козаків (зима-весна 1594 р.). (За С. Леп'яком).

як тактичний резерв. Стрімкою шабельною атакою найманці відкинули ворожу кінноту й врятували в такий спосіб центр валаського війська від повного розгрому.

Отже, козацька кіннота, чия тактика, як ми зробили спробу довести вище, була зорієнтована саме на активний наступ, дуже часто використо-

вувалась для нанесення стрімкого й потужного флангового удару, або проведення маневру під час бою з метою зайти в тил супротивника. Зокрема, це прослідковується в битвах під Тирговіштами (1595), Шеллемберге (1599), Мирислу та Плоештами-Буковером (1600) і, зрештою, в останній перемозі Мигая Хороброго під Гуруслеу (1601), у якій вона билася до останньої миті та здобула одну з найблискучіших своїх перемог [27, с. 30-100; 34, с. 10-30].

Служили козаки й в особистій охороні валаського господаря. Так, після поразки від імператорської (австрійської) армії 18 вересня 1600 р. під Мирислу, Мигай Хоробрий, щоб не потрапити у полон, змушений був рятуватися втечею. Очевидці «бачили його, коли він перепливав через [річку. — Авт.] Муреш з трьома чи чотирма козаками, які залишалися з ним до кінця після поразки» [1, с. 254]. А відомий фахівець з військової історії Румунії Д.І.Джорджеску в одній зі своїх монографій навіть відзначив, що військова тактика і стратегія козаків справила суттєвий вплив на формування військового мистецтва валаського господаря. Зокрема, до арсеналу своїх тактичних прийомів Мигай зарахував, запозичивши від українських козаків спосіб збройної боротьби із супротивником за допомогою табору, побудованого (зведеного) з обозних возів [28, с. 198]. Загалом, активна участь козацьких загонів у складі Мигаєвого війська фіксується в джерелах від вище згаданої битви під Келугеренами до підступного вбивства валаського правителя 9 серпня 1601 р. поблизу м. Турди [27, с. 300].

Хотинська війна 1621 р. була, власне, наступним етапом антиосманської збройної боротьби українського козацтва, в якій воно під керівництвом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1604-1633 з перервами), узагальнивши увесь свій попередній бойовий досвід, здобутий під час служби в складі військ Дунайських князівств, разом із військом Речі Посполитої завдало відчутної поразки армії Османської імперії, яка загрожувала тоді поневоленням народам Європи. З іншого боку, XVII століття стало епохою розквіту слави, звитяжних подвигів та гучних перемог в історії українського козацтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. // Документы и материалы: В 3-х т. — М., 1965. — Т. 1: 1408-1632.
2. Отрывки из летописца или хроники иеромонаха Леонтия Боболинского // Грабянка Г. Летопись. — К., 1853.
3. Собрание историческое, из книг древнего писания Александра Гвагинна и из старых русских верных летописей // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. — К., 1878.
4. Costin N. Letopisețul Țării Moldovei: Dela zidirea lumii până la 1601. — București, 1942.
5. Istoria Țării Românești (1290-1690): Letopisețul Contacuzinesc. — București, 1960.

6. Panaitescu P.P. Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul. — București, 1936.
7. Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei. — București, 1978.
8. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.
9. Грицак П. Місце молдавських походів у ранній історії козащини // Самостійна Україна. — 1954. — № 1-2.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 7.
11. Доманицький В. Чи була реформа Баторія? // Ювілейний збірник на пошану М.Грушевського. — Львів, 1906.
12. История Молдавской ССР: В 2-х т. — Кишинёв, 1965. — Т. 1.
13. Крип'якевич І. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). — Львів, 1992.
14. Леп'явко С.А. Козацькі війни кінця ХVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996.
15. Леп'явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1691). — Чернігів, 1999.
16. Мохов Н.А. Боевое содружество украинских казаков и молдаван в 70-80-х годах ХVI в. и деятельность И.Подковы // Учёные записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР. — Кишинёв, 1957. — Т. 6.
17. Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма (От древнейших времён до начала ХIХ века). — Кишинёв, 1964.
18. Мохов Н.А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. — Кишинёв, 1961.
19. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (Последняя треть ХIV — начало ХIХ в.). — Кишинёв, 1987.
20. Панашенко В.В. Допомога українських козаків братньому молдавському народу в боротьбі проти турецьких поневолювачів (ХVI ст.) // Феодалізм. Економіка. Класова боротьба. Культура. — К., 1986.
21. Разин Е.А. История военного искусства: В 3-х т. — СПб, 1994. — Т. 3.
22. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах ХVI — середини ХVII ст. — К., 1991.
23. Стоическу Н. «Большое войско» в Валахии и Молдавии в ХIV — ХVI веках // Страницы истории румынской армии. — Бухарест, 1975.
24. Федорук А.В. Українське козацтво і європейська військова тактика ХVI ст. (Доголинська битва 1577 р.) // Питання історії України. Збірник наукових статей. — Чернівці, 1998. — Т. 2.
25. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — К., 1990. — Т. 1; 2.
26. Anastasiu A. Batalia de la Călugăreni 1595. — București, 1928.
27. Anastasiu A. Mihai Viteazul. Campanii. — București, 1972.
28. Giurescu D.C. Razboaiele lui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul. — Câmpulung, s.a.
29. Giurescu D.C. Ion-Voda cel Viteaz. — București, 1966.
30. Goldenberg S., Schiopu V. Înainte și după Guruslău (30 iulie — 16 august 1601) // Revista de istorie. — 1977. — Т. 30. — N 6.
31. Jorga N. Istoria armatei române. — București, 1929. — Vol. 1.
32. Petriceicu-Hăjdeu B. Ion-Vodă cel Cumplit. — București, 1865.
33. Stănescu E. Colaborarea militară dintre rominii și cazaci în ultimul sfert al veacului al ХVI-lea // Studii. Revistă de istorie și filozofie. — 1954. — N 3.
34. Vasilescu-Ștabu A. Considerațiuni critice asupra principalelor operațiuni militare ale lui Mihai Viteazul. — Timișoara, 1936.

Хотинська битва 1621 року – визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії

Василь Ботушанський

(Чернівці)

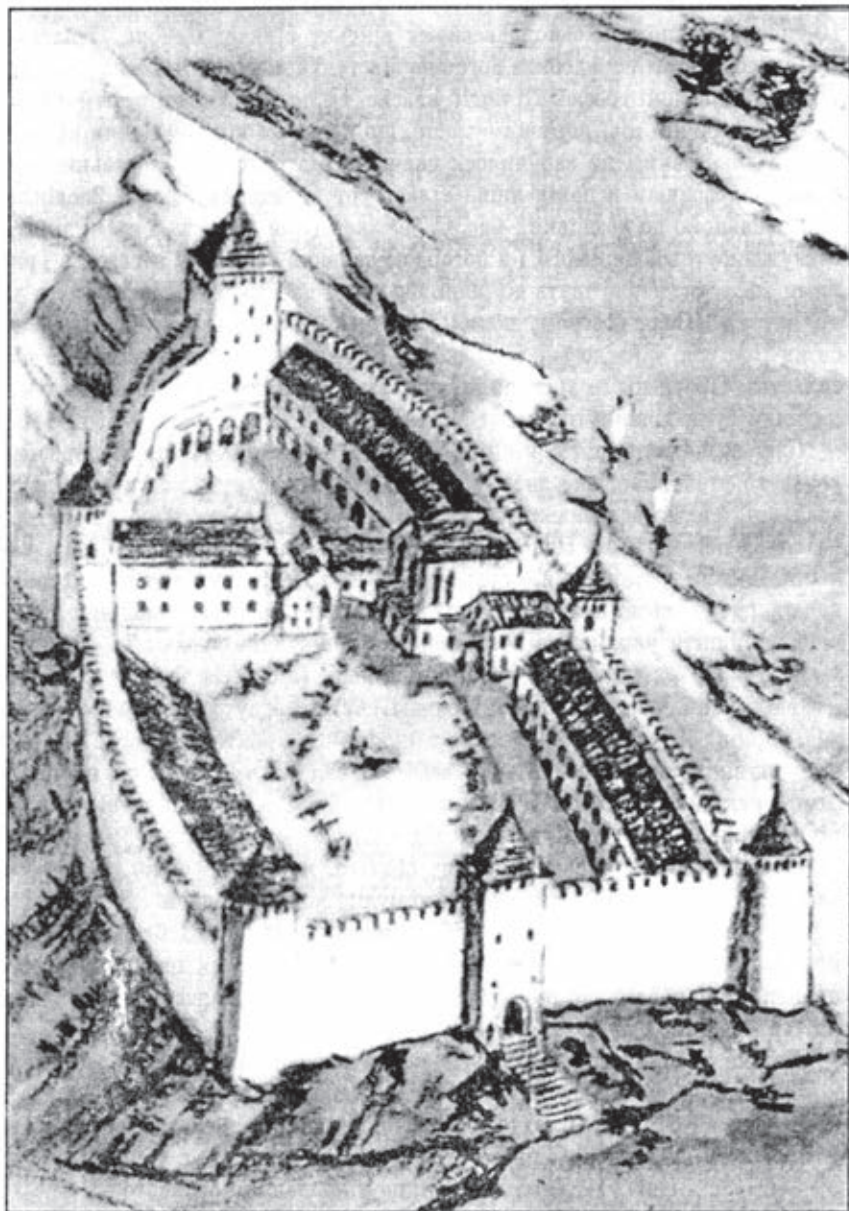
ХОТИНЩИНА належить до тих земель нашої Вітчизни, де не раз схрептувалися стратегічні інтереси і шаблі великих держав за володіння цією благодатною територією, де місцеве населення, наші предки не раз зазнавали важких випробувань, нищівних руйнувань і винищення у протистоянні великих імперій, що прагнули все нових завоювань.

До таких держав належали, зокрема, в часи середньовіччя Османська імперія на півдні, до складу якої входила і васальна Молдавія (а разом з нею — і крайні її північні володіння — Хотинщина) та Польська держава — Річ Посполита, на півночі, до складу якої входила основна частина українських земель.

Османська імперія, захопивши величезні простори на трьох континентах від Каспійського моря на сході до Атлантичного океану на заході, від середньої течії Нілу в Єгипті на півдні до міста Хотина на півночі, прагнула нових завоювань в Європі, зокрема відвоювати у Польщі українські землі — Поділля, Галичину, Волинь, Правобережжя, Подніпров'я і перетворити у свої пашалики.

Польська держава, розширивши свої межі за рахунок українських, білоруських та інших земель, намагалася не тільки утримати їх у протистоянні з Туреччиною, але й посилити свій вплив на сусідню Молдавію — васала Туреччини: чи то шляхом настановлення на молдавський престол своїх ставлеників, чи прямими військовими акціями.

Особливо загострилися турецько-польські відносини на початку XVII ст., коли у 1618 р. до влади в Туреччині прийшов войовничий султан Осман II. Слухняним васалом турків був і кримський хан, який за першим покликом султана мусив направляти свої орди у вказаному напрямі. Уже в 1618 р. кримські татари за наказом султана вторглися на українські землі і впродовж півтора місяця спустошували території, захоплювали людей у полон біля міст Кам'янець, Вінниця, Бар, Тернопіль, Дубно, Львів.

- Такий вигляд мала Хотинська фортеця у другій половині XV ст. (Реконструкція Г.Н.Логвина).

У вересні 1620 р. турецько-татарська армія завдала нищівної поразки 10-тисячному польсько-молдавському війську біля с. Цецора, недалеко від м. Ясси і остаточно добила його при відступі біля м. Могилів-на-Дністрі, захопивши великі трофеї. Ці події, власне, і є початком Хотинської війни. Однією з причин цієї поразки було те, що польське командування на чолі з С. Жулкевським не заручилося значною підтримкою запорозьких козаків, запросивши в похід лише кілька сот козацьких вояків. Засліплений ненавистю до козацьких мас, С. Жулкевський не хотів з ними ділити славу майбутньої перемоги і з погордою заявляв «Не хочу я разом з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свині пасти». І сам поплатився за це життям. Після розгрому поляків турецько-татарське військо увірвалося на Поділля, дійшло аж до Львова і Перемишля, чинячи розбій та насильства. Проти нього виступили запорозькі козаки, під ударом яких нападники були відкинуті у межі Молдавії.

Слід зазначити, що в кінці XVI — на початку XVII ст. Запорозьке козацтво становило вже значну військову силу, здатну вести не тільки оборонні, але й наступальні бої.

Після перемоги під Цецорою Осман II вирішив наступного 1621 р. нанести Польщі вирішальний удар, щоб звести її до другорядної держави, перетворити у свою провінцію, захопити в неї величезні володіння в Україні, знищити українське козацтво, яке дошкуляло туркам на Чорному морі. З багатьох підлеглих провінцій імперії (з берегів Євфрату, Нілу й Дунаю, з Азії, Африки, з самої Молдавії) було стягнуто значні війська: 75 тис. турків, 30 тис. арабів, 47 тис. балканських християн, 10 тис. гвардії яничар, від 30 до 50 тис. татар — всього понад 200 тис. чол., які на чолі з самим султаном Османом II в кінці квітня 1621 р. вирушили в похід на північ у напрямку до Дунаю. Похід розтягнувся на багато кілометрів: кінні і піші воїни, численна обозна обслуга, мулли, ворожки, 6 тис. навантажених верблюдів а також багато мулів, коней, 4 бойові слони, багато гармат великого і середнього калібру, тисячі возів з провіантом, різними припасами, грішми для плати найманцям. В липні вся ця армада переправилася по новозбудованому мосту через Дунай і рухалася далі на північ по території Молдавії.

Паніка охопила всю Польщу, зокрема королівський двір. Кращі полководці загинули або перебували після Цецори в турецькому полоні. В казні грошей обмаль. Шляхта, особливо західна, не хотіла воювати з метою захисту східних володінь.

Сейм терміново ухвалив рішення про збільшення коронного війська до 60 тис. вояків: 35 тис. поляків, решта — за рахунок найманців з європейських країн та козаків. Зокрема, намічалось збільшити козацький реєстр до 20 тис. чол. і виділити для нього 100 тис. злотих на рік (стільки платили одній тисячі польських жовнірів). Командуючим призначено віленського воєводу і гетьмана Великого князівства Литовського досвід-

ченого полководця Карла Ходкевича, його заступником — Станіслава Любомирського. За ідеєю, польське військо повинно було зустріти турецькі війська на Дунаї. Але збиралося воно повільно. Польський король Сигізмунд III звернувся по допомогу до папи римського Павла V і австрійського імператора Фердинанда II, але не одержав її. Лише в середині серпня 1621 р. 35 тисяч (із 40 тис., бо 5 тис. розбіглося) польського війська (у т.ч. наймана німецька піхота і угорська кіннота) при 38 гарматах прибуло до Дністра, біля с. Брага навпроти Хотина. Король не розраховував

● Рада на Запорозькій Січі. (Сучасна реконструкція).

спочатку на допомогу українських козаків, бо раніше з боку польського керівництва козакам робилися різні прикросці, переслідування, реєстровцям тривалий час не видавалася платня. Але члени сейму переконали його звернутися все-таки по допомогу до козаків, зокрема через ерусалимського патріарха Феофана. До них було послано шляхтича Бартоша Обалковського із завданням переконливо просити, благати козаків виступити разом проти спільної загрози.

Як відомо, в той час між козаками не було єдності. Одну групу козаків, які були за співпрацю з Польщею, очолював Петро Сагайдачний, іншу, більшу частину козацької голоти очолював Яцько Бородавка.

Але спільна небезпека як для Польщі, так і для обох козацьких угруповань, взагалі для українського населення, а також обіцянка сейму створити 20-тисячний козацький реєстр спонукали до об'єднання. 15-17 червня 1621 р. обидва козацьких війська — одне під проводом П.Сагайдачного, інше — на чолі з Я.Бородавкою загальним числом понад 40 тис. зібралися в околицях урочища Суха Діброва (між Ржищевом і Білою Церквою). На раду з'явився митрополит Іов Борецький, єпископ Курцевич в

оточенні 300 священників і 50 монахів. І. Борецький просив козацтво допомогти Польщі. Було зачитано і відповідну грамоту єрусалимського патріарха Феофана. На козацькій раді ухвалено виступити спільно з польськими військами для захисту рідної землі. Було вирішено, що військо на з'єднання з поляками поведе Я. Бородавка, а П. Сагайдачний на чолі козацької делегації відправиться у Варшаву до короля з козацькими вимогами: автономного управління Україною з боку гетьмана, релігійного рівноправ'я, відміни всіх обмежень козацьких прав, невтручання польських властей в обрання гетьмана, забезпечення 20-тисячного козацького реєстру та ін. Обіцянки з боку короля були туманними, неконкретними.

Польське військо, яке отаборилося влітку 1621 р. біля с. Брага, не зразу ж переправилося через Дністер, бо, по-перше, не було мосту, по-друге, частина командирів пропонувала зачекати козаків. Але згідно з угодою, козаки мали переправитися через Дністер лише після того, як переправиться польське військо. При допомозі одного місцевого «руси́ча», тобто українця, було зведено міст, і польське військо 15 серпня переправилося через Дністер й отаборилося південніше і на південний захід від Хотинської фортеці, яка на той час перебувала у руках поляків. Через кілька днів з 16-тисячним військом під Хотин прибув корольович Владислав.

21 серпня до польського табору прибула від короля козацька делегація на чолі з П. Сагайдачним, але козацького війська під Хотиним ще не було. Він з охороною відправився козакам назустріч в район Могилева. В одній із сутичок з турками був поранений. Козацьке військо тим часом рухалося в напрямку на Хотин, забезпечуючи себе на території Молдавії провіантом, фуражем, вступаючи водночас у бій з передовими загонами турецьких і татарських військ. Султан що б то не стало прагнув не допустити об'єднання сил українських козаків і польського війська. Бої були запеклими, в них загинуло до 4 тис. козаків героїчною смертю, стримуючи просування ворога. Частина козаків із Січі направилася на чайках на Чорне море, де напала на турецькі військові кораблі, беручи таким чином теж участь у Хотинській війні.

П. Сагайдачний, добравшись до козацького табору, помітив значне невдоволення козаків Я. Бородавкою, який посилав у бій з передовими

• Турецький сипах.
(Малюнок XVI ст.).

● Польський
крилатий гусар.
(Сучасна реконструкція).

загонами турецько-татарського війська великі загоны козаків, які гинули. Я. Бородавка був звинувачений у невмілому командуванні. П.Сагайдачний за підтримки своїх прибічників арештував Я. Бородавку, який був закутий в кайдани, а згодом 8 вересня страчений. 1 вересня 1621 р. козацьке військо уже на чолі з П. Сагайдачним числом понад 41 тисячу при 20 мідних і 3 залізних гарматах підійшло до Хотина, лише на дві милі випередивши турків, і розташувалося на лівому крилі польського табору, дещо висунувшись вперед (на відстань стрілу з лука). З ними прибуло й кілька сот донських козаків.

Прихід козаків польське військо сприйняло з великою радістю, бо з'явилася надія на успіх у майбутній военній кампанії.

Адже козаки були тоді знаними воїнами у всій Європі, вони мали значний досвід бойових дій проти турків і татар.

За наказом П. Сагайдачного козаки спішно почали будувати свій військовий табір: викопали шанці і т. зв. вовчі ями, насипали навкруг земляні вали, забили палі, розташували навкруг важкі козацькі вози, насипані піском і зв'язані ланцюгами. У цьому їм допомагало і польське військо. На озброєнні у козаків були гармати, рушниці, з яких вони стріляли дуже влучно, шаблі, пістолі, списи.

2 вересня до Хотина підійшли передові загоны турецького війська і татарської кінноти числом понад 20 тис., а в наступні дні — понад 200 тис. на чолі з султаном Османом II. Вони швидко збудували наметовий табір на південь від Хотина, розтягнувши згодом його своїми флангами до Дністра. Табір виглядав здалеку ніби своєрідне місто. Посеред табору розташовувалися пишно оздоблені розкішні намети султана і його воєначальників з турецькою військовою символікою, обслугою, багатими припасами, численні намети відбірного турецького війська з сторожею, гарматами, нічним освітленням. Турецьке військо було озброєне потужною артилерією, ятаганми, шаблями, списами, луками.

Прибувши під Хотин, султан зразу ж кинув у атаку війська, насамперед проти козаків. Він вважав їх основною перешкодою на шляху до своєї перемоги. Знищивши козаків, він розраховував швидко розправитися (як під Цецорою) і з польським військом, після чого рушити далі на завойовання українських і польських земель.

Та козаки, добре знаючи бойові прийоми турецько-татарського війська, дали гідну відсіч нападникам. Цілий день вони влучним рушничним вог-

нем і у відчайдушних рукопашних сутичках шабельними ударами відбивали шалені атаки супротивника. Татарська кіннота намагалася відсікти козацький табір від польського, але без успіху. Козаки вистояли у цьому першому бою і під кінець дня навіть перейшли в контратаку, глибоко проникши в турецькі ряди. Бачачи небезпеку оточення передових загонів козаків, К. Ходкевич, хоч і дотримувався тактики пасивної оборони, направив на допомогу козакам польські підрозділи. Спільними зусиллями ворога було відкинуто, захоплено трофеї. Турки втратили понад 800 чол., козаки й поляки — 70.

З підходом основних турецьких сил їх атаки 3 вересня розгорнулися з новою силою. Дві години козацький табір обстрілювала артилерія, потім пішли в наступ яничари і спаги. Але козаки, які переховувалися від ядер у шанцях, вискочили їм назустріч і відбили цю, а потім ще три атаки противника прицільним рушничним вогнем. Козаків підтримував вогнем артилерії польський воевода Вейхер. В останній атаці козаки і поляки били ворога спільно, в одних лавах. Загинуло понад 200 ворожих вояків, а також кілька десятків козаків та поляків.

Ще з більшим натиском розпочалися атаки на українсько-польський табір 4 вересня. Осман II наказав своїм військам атакувати козаків з флангів і з фронту, обстрілювати їх табір з гармат. Та П. Сагайдачний розгадав цей маневр: під час обстрілу наказав козакам сховатися у шанцях, а коли супротивник пішов у атаку, вони підпустили його ближче і відкрили цільний прицільний рушничний вогонь, вдарили і козацькі гармати. Хоч перша атака була відбита, ворожі лави, мов морські хвилі, знову і знову накочувалися на козацький табір. Козаки при підтримці литовської кінноти, німецької і угорської піхоти відбили три атаки ворога. Тоді турки вдарили по польському табору, але успіху не добилися, бо польське і козацьке військо діяло разом. У другій половині дня турки за наказом султана знову, вчетверте атакували козаків, артилерія великого калібру кілька годин обстрілювала козацький табір ядрами вагою до 55 кг, їдучий дим застилав сонце, навкруги панував страшенний гул канонади. Та козаки вистояли, рушничним і гарматним вогнем знищували наступаючі ворожі лави, їх атаки захлинулися. Сагайдачний, вловивши кризовий момент в діях супротивника, дав наказ перейти в контрнаступ. Допомогу козакам подав також польський загін під командуванням Русанівського. Переслідуючи втікаюче військо, козаки увірвалися в турецький табір, знищуючи ворога і захоплюючи трофеї. Створилася реальна можливість завдати супротивнику вирішального удару, повернути хід війни на користь українсько-польського війська, переможно найближчим часом закінчити війну. Сагайдачний просив К. Ходкевича негайно прислати для цього сильну підмогу. Однак К. Ходкевич, що і далі сповідував у цій битві оборонну тактику, пам'ятаючи Цецорський погром, з огляду на те, що уже насту-

пав вечір, відмовив козацькому гетьману в такій підтримці. Це була непростима помилка польського командування. Як писав учасник і очевидець тих подій польський комісар і мемуарист Якуб Собеський, хоч успіх козацько-польського війська 4 вересня не був повною перемогою, але «коли б поляки зуміли тоді скористатися нею, то одна година принесла б їм більше здобичі, ніж усі ті сорок днів».

Отже, не одержавши належної підмоги у вирішальний момент, досвідчений полководець П. Сагайдачний, враховуючи небезпеку оточення стомле-

• Бій під Хотиним. У центрі — гетьман Петро Сагайдачний.
(Художник О.Климко).

ного вже козацького війська, наказав відступити. Козаки повернулися в табір з великими трофеями, але й зі значними втратами, щоправда, меншими, ніж у противника.

5 вересня за домовленістю між воюючими сторонами відбувалося поховання численних вбитих, особливо з турецького боку. Водночас під покривом ночі турки наблизили свої позиції до козацько-польських оборонних рубежів.

6 вересня козаки під проводом Сагайдачного здійснили першу нічну атаку і нанесли удар по татарському табору, багатьох перебили, захопили трофеї і з деякими втратами повернулися в табір.

Бажаючи скорішого перелому у війні на свою користь, султан після відповідної підготовки 7 вересня зранку знову кинув десятки тисяч війська на козацько-польський табір, міняючи напрями головних ударів: спочатку на один фланг, потім — на другий, далі — в центр. Кілька годин по козацьких укріпленнях вели ураганний артилерійський вогонь 150 ту-

рецьких гармат. Ворожі кіннотники з диким криком налітали на козацькі позиції, намагаючись ввірватись у козацький табір. Та козаки, хоч і з втратами, мужньо витримали цей натиск, відкинули наступаючі лави, знищивши багатьох атакуючих. Під натиском козаків ті опівдні відступили.

Підтягнувши свіжі сили, султан спрямував їх проти польського табору. Зав'язався жорстокий бій. К. Ходкевич кинув проти турків славнозвісних польських гусарів, які до цього майже не брали участі в боях. Сам Ходкевич в оточенні 200 охоронців з бойовим прапором вв'язався в бій, що підняло бойовий дух поляків. З лівого флангу вдарили по ворогу козаки під командуванням Сагайдачного. Бій тривав до пізньої ночі. Ворог був відкинутий з величезними для нього втратами. Бойовий дух турецько-татарських військ було зламане. Султан лютував, одних воєначальників змістив, інших наказав стратити.

8 вересня султан знову направляє свої полки і татарську кінноту проти козаків з метою їх оточити і знищити. Татари пустили у бік козаків тисячі стріл з луків, та козаки зуміли захиститись від них, підпустили нападників на близьку відстань і по команді зустріли їх рясними влучними пострілами з рушниць так, що димом заволокло їх ряди. Під нищівним рушничним вогнем атакуючі відкотилися, вкриваючи трупами землю. Одних лише яничарів було вбито понад 3 тис.

Однак 10 вересня ногайська орда мурзи Кантеміра переправилася по польському мосту через Дністер на лівий берег, перерізала шлях на Кам'янець, перехоплювала польські обози з боєприпасами, провіантом і фуражем, внаслідок чого польсько-українське військо попало у дуже скрутне становище: не вистачало боєприпасів, харчів, фуражу для коней, які ослабли, а згодом почали масово гинути.

11 вересня противник знову перейшов у наступ. Впродовж кількох годин по козацькому табору біла турецька артилерія, козаки ховалися у виритих шанцях, орди татар ринули на козацькі позиції, козаки відбили всі їхні атаки рушничним вогнем і у шабельному двобої.

П.Сагайдачний прагнув до того, щоб в рішучому бою завдати такої поразки противнику, щоб змусити його відвести свої війська на південь, або щоб він попросив миру. Гетьман вважав, що таким засобом може бути чергова вдала нічна атака, проти чого виступив К. Ходкевич. За пропозицією Сагайдачного сейм навіть розглядав питання про нічні атаки і дав на них дозвіл, зокрема, щоб здійснити її 12 вересня. Оскільки К. Ходкевич вважав цю справу ризикованою і далі стояв за пасивну оборону, Сагайдачний готував таку атаку силами лише козаків. 12 вересня вони в кількості до 10 тис. чол. непомітно підкралися в дощову ніч до турецького табору, безшумно зняли чатових, проникли в табір, перебили багатьох турків, захопили значну здобич. Якщо б ця атака була здійснена ще й за участі польського війська, успіх був би ще значнішим. У зв'язку з тим, що тур-

ки, оговтавшись, вчинили погоню за козаками, Сагайдачний змушений був залишити великий загороджувальний загін, який забезпечив відхід основної частини козаків. У запеклих сутичках з ворогом з цього загону загинуло до 800 козаків, 500 захоплено в полон, які теж були знищені.

Але бойова міць турецького війська похитнулася. Багато хто вже не вірив у перемогу Порти. Посилилося дезертирство, навіть перехід на польську сторону.

Султан, тамуючи свою пихатість, через третіх осіб почав шукати можливість переговорів про «почесний мир». До Ходкевича прибув від валаського воеводи Радула (васала Туреччини) посланець Костянтин Вевелі з пропозицією почати переговори про мир. Козаки, дізнавшись, що за їх спиною ведуться якісь переговори, домагалися через Сагайдачного припинення їх, в противному разі вони знімуться з позицій і підуть на Січ.

Ходкевич змушений був направити до козаків делегацію (П. Ополинський, Я. Собеський), яка при допомозі Сагайдачного умовила козаків воювати далі. І все ж переговори про мир між поляками і турками розпочалися. Военні дії на кілька днів дещо вщухли.

Це дало султану можливість підтягнути свіжі сили і 15 вересня розгорнути новий наступ. Зранку турецька артилерія знову відкрила ураганний вогонь по табору козаків і поляків. Все палало і оповилось димом. Потім з флангів і в центр козацько-польського війська знову посунули лави турків і татар. Бій тривав цілий день. Нищівним влучним рушничним і артилерійським вогнем, навальними шабельними ударами козаків і польських жовнірів наступальний порив ворога було зламано. Простір між ворожими таборами був густо усіяний тисячами трупів.

Зазнало значних втрат і об'єднане українсько-польське військо. У його таборі було багато поранених, хворих, гостро відчувався голод, поляки ділилися залишками сухарів з козаками. Останні жebraли у поляків бо-дай жмут сіна для своїх коней, які падали від безкорм'я. На лівому березі Дністра носилися по подільських просторах татарські орди, захоплюючи будь-яку допомогу, що направлялася з Кам'янця на Хотин, у т.ч. й гроші, які везли для найманців. Подільські села зазнали нечуваних грабежів, татари забирали в ясир тисячі людей. У польському таборі посилювалося дезертирство, щоб ухилитися від участі в бою.

У зв'язку з цим 16 вересня відбулася військова рада польського командування за участі П. Сагайдачного і козацької старшини. Висловлювалися різні думки, у т.ч., щоб знятись з-під Хотина, пробитись до Кам'янця, там зайняти оборону, чекати на підмогу, яку обіцяв польський король Сигізмунд III, а потім великими силами знову рушити на ворога.

Але здійснення такого акту було розцінено як зраду тій справі, за яку уже наклали головами тисячі їх побратимів, вирішено вести більш активні военні дії, щоб серйозно ослабити ворога і змусити його попросити миру. Тобто, дійшли до тієї думки, яку з самого початку висловлював і

обстоював Сагайдачний: вести активну оборону і поєднувати її з рішучими наступальними операціями, у т.ч. й нічними атаками.

Тоді ж, щоб довести переваги нічних атак, козаки під проводом П. Сагайдачного 16 і 18 вересня великим числом (до 8 тис. чол.) здійснили потужні атаки на головний турецький табір султана Османа II та на табір головнокомандуючого турецькими військами на лівому березі Дністра візира Хусейна, завдавши ворогу значних втрат і здобувши великі трофеї.

• Гетьман Петро Сагайдачний.
(Портрет XVIII ст.)

Отже, нічні атаки зайняли важливе місце у военній тактиці козаків. Вони не тільки завдавали великих втрат супротивнику, але й деморалізували його, вселяли йому тривогу і страх. Водночас козаки могли за їх рахунок поповнювати своє озброєння, боеприпаси, провіант і фураж.

У козацького і польського командування, у рядових вояків все більше визрівала думка дати генеральний бій, зламати ворога, змусити його тікати, або хоча б попросити миру. Однак 24 вересня помер від епілепсії командуючий польським військом Карл Ходкевич. Польська армія втратила досвідченого полководця, що унеможлиблювало ближчим часом вступити у вирішальний бій.

25 вересня командувачем польсько-литовського війська став Станіслав Любомирський. Того ж дня і наступного турецькі війська атакували козацький і польський табори, хоч успіху не добилися, втратили до 5 тис. чол. Султан знову направляє до поляків посередника в мирних переговорах К. Вевелі, намагаючись переконати поляків, що турки будуть воюва-

ти доти, доки польське командування не погодиться на умови миру, висунуті султаном. А щоб добитися цього «почесного миру», султан вирішив здійснити ще один генеральний наступ. 28 вересня Осман II спрямував майже все своє військо на вирішальний бій як проти польського, так і проти козацького таборів. Розгорілася небачена ще за своїми масштабами велетенська битва, що тривала цілий день. Турецька артилерія обстрілювала козацько-польський табір з чотирьох сторін, у т.ч. й з-за Дністра.

● Султан Осман II під Хотиним.
(Дереворит Е.Кіфера).

Очевидець так її описував: «Більше 60 гармат гриміло водночас, небо палало, а повітря затьмарювалося димом, земля двигтіла, стогнали ліси, скелі розпадалися... Що бачило око впродовж дня, того не змалювати ... не можна висловити достеменно, з якою затятістю і мужністю, чи скоріше відчаєм, билися обидві сторони». І це при тому, що польське і козацьке військо воювало напівголодне, без достатньої кількості боеприпасів, оточене з усіх боків. Як ніколи злагоджено діяло польське і українське командування, надаючи не раз взаємно одне одному допомогу в критичних ситуаціях, коли атакуючий ворог вклинювався в ряди польського чи козацького війська. Вогнем гармат і рушниць, шабельними ударами вороже військо було зупинене і після одинадцятої атаки мусило відступити, залишивши на полі бою тисячі вбитих і поранених. За наказом Сагайдачного козаки перейшли в контрнаступ, їх підтримували поляки. Генеральна битва завершилася перемогою об'єднаних українсько-польських сил.

Лише після цього султан погодився на мирні переговори. Вони почалися 2 жовтня за посередництва валаського господаря Радула. Але воєнні

дії продовжувалися. Осман II сподівався, що можливими новими атаками йому вдасться все-таки добитися воєнного успіху і мати додаткові «козири» під час переговорів. Але польсько-українське командування завчасно підготувалося до такого ходу дій, і вояки успішно відбивали ці атаки. Султан вдавався до різних, у т.ч. й підступних дій, щоб ослабити силу козаків: обіцяв кожному, хто перейде на бік турків, по 50 злотих. Кожному з своїх воїнів обіцяв по стільки ж (50 зл.), хто принесе голову вбитого козака. Щоб «заробити», не кидаючись в бій, чимало турків вбивали чоловіків у навколишніх селах і скидали їхні голови в купи перед наметом султана.

Але продовжували гинути й вояки турецької армії. Взагалі за час Хотинської битви турецька сторона втратила до 80 тис. чол., або 40 % особового складу (за даними турецьких авторів — 60 тис.), близько 100 тис. коней, мулів, верблюдів, значну кількість зброї. Значних втрат зазнало і польсько-українське військо (козаки — щонайменше 8 тис.), у нього кінчався порох, інші бойові припаси, лютували хвороби, почалися холодні дні (28 вересня випав сніг).

Тож миру бажали обидві сторони. В ході тривалих переговорів 9 жовтня 1621 р. було укладено т. зв. Хотинський мир, за яким Туреччина і Кримське ханство брали зобов'язання не чинити нападу на польські володіння (тобто українські землі.), Польща зобов'язувалась передати молдавському князівству Хотин, щороку платити Кримському ханству т.зв. упоминки (подарунки грішми, хутрами, різними коштовностями), але не як данину, а нібито як плату за службу. Останнім пунктом Польща брала на себе зобов'язання забороняти козакам здійснювати морські походи проти Туреччини. Останнє викликало велике незадоволення у козаків. Тому вони зразу ж покинули табір і через міст перейшли на лівий берег Дністра. Залишившись без козаків, поляки поспіхом теж перейшли на Лівобережжя Дністра. Уцілілі турки також знялися з-під Хотина і попрямували на південь.

Можна сміливо стверджувати, що у Хотинській війні перемогло польсько-українське військо, бо тієї мети, яку ставив перед собою султан Осман II, не було досягнуто. Особливо велику роль у цій перемозі відігравало українське козацьке військо на чолі з талановитим полководцем Петром Конашевичем — Сагайдачним. Це визнавали його сучасники і учасники подій. Комісар польського сейму магнат Якуб Собеський у свій час сказав: «Справжніми переможцями під Хотином і рятівниками Польщі були козаки». Вірменський хроніст Авксент зазначав: «Якби не козаки, польське військо було б розбите за 3-4 дні. Перемогу здобули лише завдяки Богові й запорозьким козакам».

Зрозуміло, що й козакам без польського війська неможливо було подолати таку велетенську ворожу силу. Отже, славна перемога під Хотином була здобута 380 років тому завдяки українсько-польському бойовому побратимству.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Алекберлі М.А. Хотинская война (1621 г.). — Черновцы: ЧГУ, 1957. — 123 с.
2. Алекберлі М.А. 1621. Хотинська війна // Хотинська війна. — К.: Центр пам'ятознавства, 1991. — С. 102-238.
3. Антонович В. Коротка історія Козаччини. — К.: Україна, 1991. — С. 47-48.
4. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991. — С. 78-82.
5. Апанович О.М. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — Чернівці: Облполіграфвидав, 1991. — С. 15-21.
6. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К.: Либідь, 1993. — С. 24-33.
7. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. — К.: Дніпро, 1991. — С. 90-116.
8. Буковина; історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 47-50.
9. Велика історія України від найдавніших часів. У 2-х т. — К.: Глобус, 1993. Т. 1. — С. 28-29.
10. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. — К.: Вища шк., 1994. — С. 242-260.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11-ти т., 12 кн. — К.: Наук, думка, 1995. — Т. VII. — С. 454-491.
12. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. — К.: Наук, думка, 1992. — С. 254-256.
13. Жуковський А. Історія Буковини. — Чернівці: Час, 1991. — Ч. 1. — С. 69-70.
14. Комарницький С.І. З історії Хотинської війни // Хотину — 1000 років. — Чернівці: Прут, 2000. — С. 45-58.
15. Комарницький С.І. Хотинська епопея (3 історія Хотинської війни 1621 року). — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — 205 с.
16. Котляр М., Кульчицький С. Хотинська битва // Довідник з історії України. — К.: Україна, 1996. — С. 123.
17. Нариси з історії Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 72-73.
18. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. — К.: Либідь, 1992. — Т. 1. — С. 444-445.
19. Романець О.С. Ой Хотине, граде, давній. — Чернівці: Облполіграфвидав, 1991. — 30 с. 370 років Хотинської війни. Тези доповідей Міжнародної конференції. Чернівці, 27-28 вересня 1991 р. — Чернівці, 1991. — 138 с.
20. Федорук А.В. Елементи «лінійної тактики» у бойових прийомах українського козацького війська в Хотинській битві 1621 р. // Хотину — 1000 років. — Чернівці: Прут, 2000. — С. 59-62.
21. Хотинська війна (1621 р.). Г.Гриб'янка, С.Величко, Й.Мюллер, М.Аркас, О.Єфименко, М.Грушевський, Д.Яворницький, В.Голобуцький, М.Алекберлі. — К.: Центр пам'ятознавства, 1991. — 240 с.
22. Хотину — 1000 років. — Чернівці: Прут, 2000. — 175 с.
23. Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний // Історичні постаті України. — Одеса: Маяк, 1993. — С. 24-64.
24. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 2. — С. 154-155.

Хотинська битва 2 вересня - 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців

Веслав Лах, Стефан Хойнецький

(Варшава)

ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКІ стосунки на початку XVII ст. ставали дедалі напруженішими. Козацькі рейди на турецьке узбережжя Чорного моря, походи польських можновладців на Молдавію і, врешті, виступ «лісовчиків» на боці Габсбургів у 1620 році дратували Оттоманську Порту. У свою чергу Річ Посполита зазнавала постійних наскоків з боку татарів, турецьких ленників.

Період мирного співіснування з Туреччиною перервала військова виправа коронних гетьманів: великого гетьмана Станіслава Жулкевського і польного гетьмана Станіслава Конєцпольського. Старий і хворий Жулкевський не зумів впоратися з управлінням своїм військом. Насправді, битва проти турецько-татарських військ Іскендера-паші, що відбулася 19 вересня 1620 року під Цецорою, не була, незважаючи на великі втрати поляків, однозначно програна. Проте, певне порушення військової дисципліни під час відходу польських підрозділів призвело до цілковитої поразки коронних сил у сутичці з татарами Кантиміра-мурзи, яка сталася 6 жовтня під Могилевом. Під час неї загинув великий коронний гетьман, а польний гетьман і значна кількість вищого командного складу польських військ потрапили до полону. Розвиваючи успіх татари дійшли аж до Ярослава і Перемишля.

Річ Посполита, побоюючись подальшого турецького наступу, вжила невідкладних заходів. Перед загрозою нової війни Сейм, який засідав у Варшаві з 3 листопада по 11 грудня 1620 року, ухвалив зібрання 60-тис. армії на війну з Туреччиною. Однак затверджена тоді ж сума додаткових податків для ведення війни дозволяла зібрати лише 36 тис. вояків. Сейм також дав згоду на скликання «посполитого рушення» і заклик козаків до боротьби з Портою.

Керівником збройних сил Речі Посполитої був призначений великий гетьман Литовський Ян Кароль Ходкевич, якого слушно вважали за найкращого полководця держави, незважаючи на численні хвороби і поважний вік. Коронним регіментарем, а фактично титулярним польним корон-

● *Битва під Цецорою*

ним гетьманом, замість Конєцпольського, який все ще перебував у турецькій неволі, було обрано швагра великого гетьмана, коронного підчашого Станіслава Любомирського. При гетьмані діяла Військова Рада у складі коронного крайчого Миколи Синявського, белзького підкоморія Мацея Лесьневського, краківського підчашого Марка Стадницького, воеводи люблінського Якуба Собеського, Міхала Тарновського, покривницького старости Яна Дзялинського, братяньського старости Павла Дзялинського, віського старости Миколая Коссаковського, волковиського хорунжого Яна Пукшти, мозирського старости Балтазара Стравінського і Даніеля Наровніка.

Спочатку Ходкевич мав намір наступати на турків понад Дунаєм, прагнучи водночас зайняти Молдавію і Волощину. Проте, йому довелося змінити своє рішення через значні труднощі у налагодженні комунікацій та матеріальному забезпеченні війська. Значний вплив на модифікацію плану війни мала також затримка в організації армії Речі Посполитої. Вже у травні 1621 року гетьман рішився на оборонну битву з турецьким військом поблизу кордону, обравши для цієї мети Хотин, зайнятий ще восени 1620 року Жулкевським, оскільки фортеця знаходилася на передбачуваному маршруті можливого наступу супротивника. Ходкевич знав ту місцевість досить добре, оскільки свого часу

брав участь у походах Яна Замойського до Молдавії, і високо цінував її оборонні переваги. Також він вважав, що перехід за Дністер позитивно вплине на зменшення дезертирства (частого у той час явища), розвіє побоювання козаків щодо можливості укладення польсько-турецького миру коштом Козаччини.

Тактичний план боротьби, розроблений гетьманом, передбачав ведення активної ешелонованої оборони у поєднанні з наступальними випадками власних військ.

План Ходкевича був реальним, згідним із засадами старопольського військового мистецтва. Гетьман намагався нав'язати супротивникові терен боротьби, відтягуючи його війська від напрямку головного удару, зосередивши у місці битви всі свої сили. Вадою цього плану було те, що фактично без військових залог залишалися південно-східні окраїни Речі Посполитої, а це, у свою чергу, неминуче мало призвести до безкарного пограбування тих теренів татарами.

Армія Речі Посполитої, незважаючи на активну організаційну діяльність гетьмана і його Ради, формувалася досить повільно. Лише 12 травня 1621 року з Глинян біля Львова на південь вирушив корпус під керівництвом Станіслава Любомирського, який налічував близько 5 тис. вояків. 28 травня Любомирський заклав оборонний табір під Скалою над Збручем, звідки успішно відбивав атаки татарських загонів, котрі вже перейшли на Поділля, проводячи розвідку.

Наприкінці червня під Скалою вже налічувалося 12 тис. польських вояків. 23 червня Любомирський вирушив на Оринин, який знаходився поблизу Кам'янця-Подільського. Під Оринином він став табором, очікуючи на литовські зағони, які досягли на той час Львова, а з коронними військами з'єдналися 23 липня. Наступного дня з-під Оринина на Хотин рушило близько 20 тис. вояків, об'єданих у 12 загонах. Військо, побоюючись татарських нападів, пересувалося маршем з виділенням посиленних сторожових підрозділів.

Перші з'єднання переправилися поромами через Дністер 1 серпня. Гетьман «залізною рукою» припиняв грабунки і заворушення серед вояків. Слідом за першою переправою через ріку, яка досягала у тому місці 250 м ширини, було наведено міст. За даними польських джерел, то була справа рук русинського майстра. Спорудження мосту суттєво полегшило переправу.

Збройні сили Речі Посполитої у таборі під Хотиним поступово зростали. 22 серпня туди прибули, закликані з-під Кракова 1200 «лісовчиків» під командою полковника Станіслава Русиновського, котрі були доброю, однак, слабкодисциплінованою легкою кіннотою.

У пішому порядку до Хотина був спрямований корпус королевича Владислава чисельністю понад 10 тис. вояків (у тому числі 5400 німецької піхоти), об'єданих у 16 загонів, котрий вийшов з Варшави 7 червня,

● Вид Хотина із західної сторони

10 липня досягнув Львова, і лише 29 серпня ввійшов до Кам'янця-Подільського, а наступного дня став табором у Жванці навпроти Хотина. Міст на Дністрі був ушкоджений, тому корпус почав переправу 1 вересня на поромках і човнах. Це призвело до того, що лише 4 вересня більшість його підрозділів переправилася на правий берег Дністра, а 8 вересня перейшли через міст останні відділи корпусу та обоз.

До війни з Туреччиною були залучені козаки, захочені до того, між іншим, Єрусалимським патріархом Феофаном. Козацька старшина на Запорізькій раді, яка відбулася 15-17 червня 1621 року у Фастові біля Києва, ухвалила почати підготовку до війни з Туреччиною. Більшість козацьких сил на чолі з гетьманом Яковом Неродовичем Бородавкою рушила у напрямку до Дністра (понад 30 тис. вояків), а інші козацькі частини (близько 5 тис.) заатакували турецький флот і чорноморське узбережжя.

Головні сили запорожців під головуванням Бородавки переправилися 8 серпня через Дністер поблизу Могилева і рушили до Хотина по молдавській території, спустошуючи по дорозі господарства і вступаючи в численні сутички з турками і татарами, які призводили до значних втрат і серед козаків.

21 серпня у таборі під Хотином з'явився Петро Конашевич-Сагайдачний, який брав участь в роботі Сейму у Варшаві. Ходкевич, турбуючись про те, щоб головні козацькі сили якнайшвидше прибули до табору під

Хотином, схилив Сагайдачного до думки вирушити їм назустріч. Сагайдачний вийшов на пошуки Бородавки, підсилений трьома хоругвами кінноти. Перебуваючи в дорозі, він в одній із сутичок з турками зазнав вогнепального поранення в руку, що, вірогідно, стало причиною його смерті невдовзі після битви під Хотиним.

28 серпня козаки Бородавки відбили штурм турків і татарів на свій табір, втративши близько 800 вояків при цьому. Однак, така звитязність дозволила їм вирватися з оточення і рушити на Хотин. По дорозі до загонів Бородавки долучився й Сагайдачний. 30 серпня козаки відбили напад добрудзької орди Кантиміра-мурзи і 1 вересня стали, врешті, табором під Хотиним, втративши, таким чином, дорогою значну кількість вояків (кілька тисяч). Козацька рада, невдоволена тим, як керував військом при переході через Молдавію Бородавка, усунула його від керівництва, вибравши гетьманом козацького війська Сагайдачного. Сам Бородавка, вірогідно був засуджений до смертної кари і страчений 8 вересня. Ходкевич був противником цієї екзекуції.

Турецький султан Осман II за підтримки великих візирів Алі-паші та Хасан-паші, незважаючи на небажання з боку громадської думки і більшості турецьких воєначальників воювати, був налаштований на війну з Річчю Посполитою. Турецький план війни передбачав завдання головно-го удару на Львів і допоміжного (Бетлен Габор з семигородськими військами, підсиленими загонами турків і татар) на Краків. Головні сили мали розбити поляків у генеральній битві, а згодом, розділившись на 4 корпуси, здобути міста у глибині країни. Татарську орду передбачалося кинути на тили польських військ.

Турецька армія отримала 1 березня 1621 року наказ про мобілізацію, а її азійська частина повинна була зосередитися до 1 червня у місцевості Давуд Паша біля Стамбулу. Проте, вже 10 травня армія разом з султаном рушила на північ. Після двотижневого маршу турецьке військо досягло Адріаполя, звідки 7 червня попрямувало до Дунаю, просуваючись досить повільно кількома трасами важким, гористим тереном. Лише через місяць, протягом 11-18 липня, турки переправилися через Дунай, а в той само час татари форсували Дністер. Натомість, Бетлен Габор, який був одним з тих, хто закликав до війни, залишився нейтральним, що звільнило поляків від необхідності оборони краківського напрямку.

16 серпня передові загони військ Порти досягли Цецори, де відбулося їх з'єднання з тими, що вже там були. Звідти до Хотина залишалося ще 200 км.

З-під Цецори турки йшли далі маршем з виділенням сторожових підрозділів. У підрозділах турецької армії (особливо її азійських з'єднань) помітною ставала втома від маршів, ширилося дезертирство.

На терені Молдавії османські сили були змушені вести численні сутички з козаками. Так, над Прутом близько 300 запорожців 27 серпня зат-

римали на цілий день просування головної турецької армії. Більшість з них загинула. Проте турки понесли втрати у сім разів вищі. Козаки не здавалися добровільно в неволю. Коли вони все ж потрапляли до полону, турки катували їх з особливою жорстокістю (спалювали живцем, садовили на палю, закопували живцем в землю, здирали з живих козаків шкіру тощо).

Польські сили у Хотині налічували близько 26 тис. осіб, об'єднаних у 28 загонів. Вони поділялися на наступні полки: королевича Владислава (бл. 10 тис.), Ходкевича (4 тис.), Любомирського (понад 3 тис.), а також такі, що налічували від 1 до 2 тис. вояків — Матеуша Лесьневського, Яна Миколая Боратинського, каштеляна Потоцького Миколая Зеновича, старости оршанського Александра Сапеги, каштеляна познанського Піотра Опалінського, старости кам'янецького Стефана Потоцького, старости вижненського Миколая Коссаковського, Миколая і Прокопа Сенявських, Станіслава Русиновського («лісовчики»). Всі ці полки склалися як з кінноти, так і з піхоти. Велика частина кінноти, що становила 58% всього війська приходилася на гусарів (26%), козаків (25%), рейтарів (7%) і «лісовчиків». Піхота складалася переважно з рот німецьких найманців (19% всієї армії), польських (13%) та угорських вояків.

Козацьке керівництво мобілізувало для ведення війни близько 40 тис. вояків. Однак, зі всієї цієї кількості під Хотин вирушили 30 тис. осіб у складі 23 загонів, а на місце прибули понад 20 тис. козаків, тобто, справжню чисельність їхніх сил встановити важко. Козаків теж було поділено на полки (командувачі: Петро Конашевич — Сагайдачний, Іван Зискан, Богдан Куроший, Тиміш Федорович, Мойсей Писарик, Федір Бігородок, Сидір Семякович, Данило Дерикіл, Адам Підгирський, Василь Луцкевич, Яків Городенко, Чечура Севрюк та Іван Гардиль). Їхні сили являли собою неперевершену в бою піхоту, а оскільки військо козацьке було «охочим», дезертирство серед козаків було доволі рідкісним явищем.

Загалом, польсько-литовсько-козацьке військо налічувало від 46 до 50 тис. вояків., поступаючись противнику у живій силі майже вдвічі. Крім солдатів, в польському таборі перебувало ще більше десятка тисяч осіб челяді, котра, однак, мало вартувала як бойова сила.

Польсько-литовська армія на загал була краще забезпечена вогнепальною зброєю (мушкетами) і вишколена ліпше, ніж турецькі вояки. Великою військовою перевагою була також наявність у розпорядженні Ходкевича козаків. Крім того, все це військо перебувало під керівництвом хоча вже хворого і перестарілого, але видатного воєначальника, котрому допомагали талановиті помічники, — Сагайдачний, Любомирський, а також велика кількість досвідчених, загартованих у боях керівників полків і ротмістрів. Королевич Владислав хворів під час усієї битви і був швидше моральною, ніж військово-тактичною, підтримкою великому гетьманові.

Тогочасні щоденники (Якуба Собеського, Кшиштофа Збараського), як і згодом праці польських істориків (Юзера Третьяка, Отто Лясковського, Маріана Кукеля) значно перебільшували сили армії Порти та її ленників, котрі прибули під Хотин. Чисельність турків вони оцінювали у 150-200 тис. осіб, а татарів лічили до 60 тис. вояків. Ці дані не відповідали дійсності, що довели останні праці з цієї проблематики (Яна Віммера, Єжи Теодорчика, Лешека Подгородецького, Веслава Маєвського). За їхніми підрахунками, турецько-татарська армія налічувала близько 104 тис. солдатів у 62 загонах. Серед них — 55 тис. турецького ополчення, яке складалося, головним чином, з кінноти; 12 тис. яничарів (фахова піхота), 8 тис. спяхів (важка кіннота) і кількисот осіб артилерійської обслуги. В армії Порти домінували турки, проте, серед вояків були і балканські слов'яни, албанці, курди, араби, греки тощо. Татарів під Хотином було 17 тис. чол., в тому числі 10 тис. кримської орди на чолі з Кантимір — мурзою, а також, бл. 2 тис. татарської гвардії, що перебувала під командуванням особисто султана Османа. Волоський господар Раду Міхня мав у своєму розпорядженні 7 тис. вояків, а молдавський господар Штефан Томжа — бл. 6 тис.

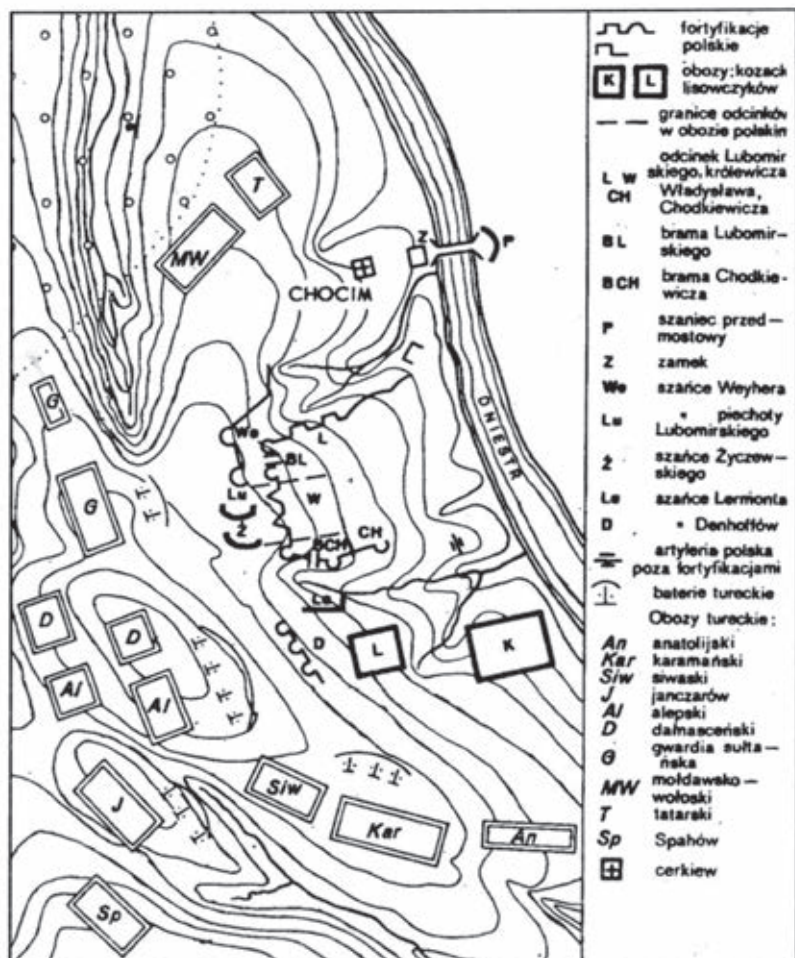
У турецькому таборі перебувало також кількадесят тисяч челяді і вояків допоміжних служб.

Турецька армія була гірше озброєна вогнепальною зброєю, а піхота і артилерія мали значні браки у вогневій підготовці. Чисельність піхоти (14% всієї армії) була надто малою як на потреби облоги, однак, турецький солдат, як правило, добре проявляв себе в бою і бився завзято. Татари були мало придатними для ведення облоги, проте, досконало підходили для організації наступів на польські резерви. Молдовани і волохи не мали великого значення у бойовому плані. Їх використовували, головним чином, для виконання інженерно-саперних робіт.

Турецька армія не мала у своїх лавах, за винятком досвідченого капудана-паші Халіля, хороших полководців. Крім того, їхні керівники постійно сварилися між собою. Султан недолюблював хана, а Джанібек-Гірей не прислухався до порад досвідченого Кантиміра і нуреддіна султана Азамата-Гірея. Не терпіли навіть вигляду один одного яничарський ага Мехмет-паша і керівник палацової сторожі Юсуф-паша.

Чинником, який поєднував багатонаціональну армію Порти, був іслам, незважаючи на присутність у ній християнських підданих і васалів. Натомість, почуття християнської єдності гуртувало поляків, литовців, русинів, німців, угорців, шотландців та представників інших народів Європи, котрі воювали під керівництвом Ходкевича.

Територія, на якій йшли воєнні дії, обіймала слабо заселені терени прикордоння Поділля і Молдавії. Вона являла собою степову височину, вкриту рідкими лісами, що перетиналася глибокими ярами вздовж рік, котрі несли свої води прямо назустріч напрямкові руху турків. Головною

● Схема битви під Хотиним 1621 р. (За В. Масвським).

базою Ходкевича був Кам'янець-Подільський, допоміжну роль відігравали Чернокозинці і Жванець.

Сама битва точилася в Хотині та його найближчих околицях. Кілька десятків будинків, котрі складали містечко, були спалені ще перед початком збройних сутичок. Цілими залишилися лише мурована церква і фортеця, яка на той час вже не відповідала жодним новітнім вимогам ведення оборони.

Табір польсько-литовських військ був розташований у місцині, вигідній для успішної оборони. Зі сходу його прикривав своєю течією Дністер і високий, скелястий берег з урочищами і підвищеннями. На північ пролягав рів зі стрімкими спусками, навпроти якого височіла фортеця, котра

з'єднанувалася з табором за допомогою підйомного мосту перекинутого над урвищем.

Польський табір, спрямований фронтом у південно-західному напрямку, оточувався земляним валом і ровом. До того ж, голландський інженер Вільгельм Аппельман, що керував розбудовою фортифікацій табору, застосував для посилення його оборони деякі новітні рішення. В кількох місцях було споруджено висунені вперед позиції для піхоти і артилерії, оточені валом. Через кожні 200 м побудовано невеликі бастіони для ведення флангового вогню. Також було введено вояків до висуненої на північ церкви. До табору можна було потрапити лише через дві брами — польську і литовську, що добре охоронялися.

Лівий фланг табору захищали краще озброєні литовські полки під керівництвом Ходкевича, Саєги, Зеновича і Опалінського (бл. 9 тис. вояків). У центрі було розміщено полк королевича Владислава з найкращою піхотою і артилерією. На правому фланзі розташовувалися полки Любомирського, Лєсневського, Боратинського, Сенявських і Коссаковського (бл. 8 тис.).

Козаки стали окремим табором на південь від польсько-литовського стану. Він розташувався поблизу Дністра, у річковій долині, і був більш доступним для супротивника. Козаки оточили його двома рядами табірних возів, наповнених мішками з піском. Під возами викопали рови. Натомість, інші польові укріплення (рови, шанці, вовчі ями) були підготовлені під час боїв.

«Лісовчики» розташувалися поміж литовським і козацьким таборами, укріпивши свої позиції подібно до козаків.

Турки розклали свої намети на підвищеннях на відстані милі від польського табору. Їхні польові укріплення спочатку виглядали досить символічними, однак, коли почалися збройні сутички, турки їх розбудували. Позиції для артилерії були розбиті перед табором, а потім також з іншого боку Дністра.

Неподалік від польського табору 31 серпня дійшло до першої сутички з татарами Кантиміра. Татари проводили розвідку боєм, однак, після початкових успіхів були відкинуті назад із значними втратами.

2 вересня до Хотина дорогою, що вела з Яссів і Чернівців, надійшов авангард турецьких військ під командуванням бейлербея Анатолії Хасана-паші, який налічував близько 20 тис. сипахів з Румелії і Анатолії. Разом з ним прибув Осман II. Ходкевич, знаючи, що це не є головні сили, виставив для битви перед валами табору армію, котра складалася із 10600 кіннотників і 2600 піхотинців. Проте, турки не дали втягнути себе до битви з поляками, заатакувавши з маршу слабозахищений на той час козацький табір. Тоді Ходкевич повернув кінноту за вали, виводячи її з-під вогню артилерії противника, спрямувавши водночас на допомогу козакам польську і німецьку піхоту (близько 4 тис. осіб), рейтарів, козаків (кінно-

• Битва під Хотином 1621 р. (Грасюра XVII ст.).

ту) та «лісовчиків». До бою також рушили кіннотники з різних з'єднань. Козаки ж перейшли в атаку, відкинули турків до їхніх наметів, завдаючи їм значних втрат. Вилазка надвечір польської піхоти (близько 1000 во-яків) остаточно змусила турків залишити поле бою.

Перша сутичка закінчилася на користь польсько-козацької сторони. Втрати власне їхніх військ склали близько 70 убитих, а турецьких — близько 800 чол. Загинув також папа Сілістри Хасан-паша.

Туркам не вдалося з маршу досягти успіху, проте, вони розвідали розташування оборонних споруд противника. Натомість, військо РП переконалося, що турків можна бити і перемагати. Тому гетьман наказав продовжувати розбудову польових оборонних ліній.

3 вересня татари, котрі перейшли днем раніше вброд Дністер під Могилевом і розбили біля Жванця хоругву князя Чарториського, атакували околиці Кам'янця, проте, були відкинуті залогою замку і міщанами.

У ніч з 2 на 3 вересня Ходкевич зібрав військову раду, запропонувавши на ній дати туркам генеральну битву 4 вересня. Однак, більшість ради і сенаторів виступила проти таких намірів гетьмана. На той час свіжими ще були спогади про Цецору. Вони й утримували багатьох перед ризикованою перспективою битви проти турків на відкритому просторі. Постановлено також не розпочинати битви без полку королевича.

Проте гетьман слушно закликав до генеральної битви. Головними його аргументами на користь такого рішення були високий бойовий і моральний дух власних військ, а також відсутність на полі бою всієї армії противника. Також гетьман побоювався довготривалої оборонної боротьби табором, слушно передбачаючи майбутні труднощі і перебої у постачанні зброї, провіанту і фуражу.

3 вересня турки (сипахи з Румелії і Анатолії, близько 8 тис. яничарів і майже 3 тис. сипахської гвардії) тричі атакували козацький табір. Козакам допомагала піхота воеводи Вейгера. Сутички з яничарами точилися також на фланзі Любомирського поблизу церкви, де польська піхота відкинула турків назад. Вій перервала темнота. Козаки втратили вбитими кілька десятків вояків, поляки — 6 вояків. У турків загинуло близько 200 солдатів, в тому числі і бейлербей Боснії. Козаки здобули 4 штандари і кількасот полонених.

Більшість сил турецької армії зібралася під Хотином 4 вересня. Вони оточили півколом табори сил РП. Напроти козаків розташувалися сипахи Діярбекиру під командою Дівер-паші, а за ними — загони з Анатолії бейлербея Хасана-паші. Зліва від них стали полки Караману і Сивашу. У центрі табору був розбитий величезний намет султана, який охороняли яничари і гвардія. Поряд із ним стало ополчення Румелії, Хорасану, Боснії, Ракки і Кафи. Навпроти полку королевича дислоковано війська з Алеппо, Дамаску, Триполі. Проти флангу Любомирського стали татари, молдавани і волохи.

4 вересня султан наказав «притягнути» до себе «того сивого пса Сагайдачного», що означало початок атаки на козацький табір. Найперше турки заатакували правий фланг польських військ, відкинули за вали полк Опалінського і здобули церкву, котру швидко відбила піхота Вейгера і Кохановського. Після двогодинної артилерійської підготовки головні сили турків, випустивши близько 1000 зарядів, розпочали атаку на козацький табір. Козаки, котрі укрилися в ровах під возами, не зазнали втрат від артилерійського вогню противника і контратакою відкинули яничарів.

● *Петро Конашевич Сагайдачний*

● Ян Кароль Ходкевич.
(Портрет XVII ст.).

● Станіслав Любомірський.
(Портрет XVII ст.).

Ходкевич допоміг запорожцям піхотою Хелмінського воеводи Яна Вейгера, ротами Леймонта та угорцями Заславського і Сапєги. Також на турків вдарили «лісовчики», рейтарі і литовські найманці. Проте, ворог, відкинутий спочатку, не відходив, поновлюючи штурми. Протягом 6 годин битви було відбито три турецькі атаки з великими втратами з їх боку. Незважаючи на це, турки підтягнули в полудень 13 важких гармат, надалі обстрілюючи козацький табір, а під вечір зуміли в'язками запаленої соломи спричинити пожежу. Перед смерком турки пішли на четвертий штурм, котрий також було відбито. Натомість, 3 тис. козаків за підтримки «лісовчиків» та «охотників» переслідували ворога, що відступав, до самого його табору. Зважаючи на успіх, Сагайдачний запропонував Ходкевичу почати загальний наступ. Проте, гетьман не хотів ризикувати, починаючи генеральну битву вночі. Натомість, козаків та їхніх союзників, які почали громити турецький табір, було відкинуто з великими для них втратами контратакою правого флангу турецьких військ. Внаслідок цього загинула майже вся хоругва «лісовчиків» Мореди, втративши вбитими близько 100 осіб.

4 вересня стало найбільш кровопролитним днем в усій битві. Козаки втратили близько 800 чол., польсько-литовські сили — близько 300, а турки — понад 3 тис. вояків. Баланс битви, отже, був сприятливим для сил РП, а невдалі штурми перших трьох днів бою примусили турецьке командування розпочати довготривалу облогу.

Незважаючи на ясний дощ, обидві сторони 5 і 6 вересня розбудовували власні фортифікації. 6 вересня султан наказав господареві Томжі збудувати міст через Дністер, а власний табір він повелів перевести ближче до передової лінії облоги.

Дводенну перерву у битві Сагайдачний використав для організації нічного штурму на турецькі позиції. В ніч з 6 на 7 вересня козаки вдарили на татарський табір, перенесений не так давно на правий фланг османської армії. Татари від несподіваного нападу зовсім втратили військову ініціативу, котру їм змогла повернути лише надіслана султаном на прохання хана збройна допомога. Битва набула хаотичного характеру, а козаки під вогнем 20 турецьких гармат, атаковані правим флангом турецьких військ, зазнали значних втрат (за Челебі, — 1000 вбитих і 100 бранців). Однак, татари втратили тієї ночі не лише людей.

Незважаючи на нічний бій, турки вранці 7 вересня пішли на генеральний штурм. Найперше було атаковано польський фланг. Однак, контратака піхоти Денхоффа відкинула противника. Тоді ж почалися бомбардування з гармат козацького табору. Запорожці протягом 5 годин відбили 4 атаки. Близько полудня турки атакували слабо захищений стик литовського флангу і центру, який захищали роти піхоти Жичовського і Сляковського (близько 300 гвардійців). Саме в той час ротмістри пішли на післяобідній відпочинок, а їхні підлеглі не були готовими до битви і дали себе заскочити зненацька. Командири рот заплатили за таку недбалість власним життям, а самі підрозділи втратили 150 чол. вбитими, 2 гармати і 2 хоругви. Ходкевич блискавично зреагував на новопосталу ситуацію і вислав для допомоги загонам на цьому загрозливому відтинку оборони кілька хоругв гусарів та легкої кінноти, які мали допомагати відкинути турків. Керівництво турецьких загонів не використало ситуації і не надало допомоги своїм силам, що наступали на тому напрямку. Лише під вечір турки знову вдарили у те саме місце оборони, однак, його вже захищали нові польські сили. Атакуючих сипахів «привітала» флангова контратака гусарів (близько 1000 вояків), організована коронним крайчим Миколаєм Синявським, Миколаєм Зеновичем, новгородським хорунжим Яном Рудомоном, Піотром Опалінським і Олександром Сапегою. Ходкевич, чия хоругва брала участь у вилазці, особисто провів гусарів через литовську браму і спрямував їх в атаку. Сипахи не витримали удару крилатих кіннотників і, втративши близько 500 вояків, кинулися навтьоки. Польсько-литовська сторона втратила близько 100 гусарів. Важкопоранений швагрю гетьмана Зенович помер через три дні.

Кілька годин тривала битва за церкву, яку обороняли коронні сили. Турки здобули церкву, але Любомирський повернув її. Противник зазнав значних втрат від мушкетного вогню піхоти Вейгера, який вівся із замаскованого окопу, висуненого наперед табору.

У битвах, які відбулися 7 вересня, турки втратили понад 1500 чол. вбитими і остаточно переконалися у тому, що потрібно переходити до три-

● *Кржиштов Гнєвош гине в обороні хоругви під Хотиним.
(Художник Ю. Коссак).*

валої облоги. Для цього частину турецьких сил, перекинута за Дністер, що повинно було відтягти загони оборонців від тилів і комунікацій. У Хотинській битві закінчився етап штурмів, натомість розпочався період блокади і битви на виснаження ресурсів.

Ходкевич хотів закріпити успіхи перших днів битви і 8 вересня вишикував свою армію для генеральної битви, однак, турки не прийняли виклику. Натомість, вони тричі атакували козацький табір, проте, були відкинуті на свої позиції.

Протягом наступних днів — до 12 вересня — гетьман виводив військо в поле, однак, до генеральної битви так і не дійшло. Противник атакував 9 вересня козацький табір, проте був відкинутий за допомогою піхоти Денхоффів і Лермонта. Любомирський зорганізував потужну атаку на татарів силами 30 хоругв, змусивши їх відступити.

Наступного дня більшість татарських сил перейшла на інший бік Дністра і розбила кіш поблизу Кам'янця. Ординці діяли практично безкарно, оскільки проти них боровся тільки невеликий загін Стефана Хмельницького разом з його почтом.

На військовій раді було вирішено вдарити вночі на турецький табір. Наступного дня турки сильно збомбардували козацький табір, а 4 їхні гармати вперше у тій битві вели вогонь з позицій, влаштованих за Дністром. Однак польська артилерія досить швидко їх знешкодила. Того ж дня приступили до реалізації нічного випаду понад 10 тис. козаків і піхоти. Проте, дощ примусив атакуючих повернути назад.

Протягом 12 і 13 вересня турки обмежилися бомбардуванням козацького табору, завдавши запорожцям значних втрат.

14 вересня до турків прибули підкріплення. Паша Буди Каракаш-паша прибув на чолі близько 4 тис. сипахів і переконав султана про потребу

організації нового штурму під його керівництвом. Осман погодився з цією пропозицією. 15 вересня від самого ранку до полудня проходила артпідготовка. Обстрілювалися обидва табори. Близько полудня почався штурм силами 5 тис. піхоти і 8 тис. кінноти (за даними інших джерел, — аж 5 тис. яничарів і 22 тис. кінноти) та загонів Махмеда Каракаша. Удару було завдано по центру польських шикунів, які досить слабо обороняла рота Машинського. Хворий Ходкевич слідкував, однак, за перебігом битви і кинув в контратаку гвардію королевича і «охотників». Турки оминули висунені вперед окопи Вейгера і почали здиратися на вали, але польська артилерія і піхота витримали натиск турків. Яничари і сипахи, які спішилися, почали втікати, а сам паша Буди загинув від мушкетної кулі. Турки втратили кількасот вояків загиблими, а сама їхня поразка того дня сталася, великою мірою через незгоди серед турецького військового керівництва. Великий візир, який ненавидів Каракаша, не завдав допоміжних ударів на інших напрямках наступу турецьких загонів.

Поразка у битві 15 вересня збила запал турків і бажання вдаватися до подальших штурмів. 17 вересня Осман призначив візирем хорвата, бейлербея Діярбекиру Дилавера-пашу, — людину розсудливу і досвідчену, схильну до роздумів. Новим керівником (агою) яничарів став Алі-ага, так само не надто добрий воєначальник, як і його попередник. У турецькому таборі виникали все нові труднощі з постачанням, докучав осінній холод і зростало небажання продовжувати військові дії. Подібні настрої панували також у польсько-козацькому таборі. Бракувало паші для коней, поширювалися численні хвороби, панувало тотальне дезертирство. Врешті, запорожці пригрозили залишити табір, чому протидіяв гетьман, пообіцявши їм збільшити платню.

Ходкевич, незважаючи на важку хворобу, зумів піднести бойовий та моральний дух своїх вояків. На зібраному 18 вересня генеральному колі він запитав присутніх (комісарів, полковників, ротмістрів, козацьку старшину) про їхнє ставлення до можливого залишення ворогові Хотина. Табірна старшина у своїй переважній більшості висловилася за продовження оборони. Однак, гетьман не ігнорував і надалі спроб укласти мирну угоду і був схильним до переговорів, які проходили від 12 вересня за посередництвом італійця Баптиста Вевеллі і Якуба Зелінського.

Бойові дії тривали й надалі, але з меншими втратами і затятістю. Війська, які тримали облогу, почали частіше турбувати турків нічними вилазками. У ніч з 16 на 17 вересня 1300 козаків і 300 гайдуків польської піхоти атакували охорону мосту на Дністрі, завдавши їй значних втрат. Наступної ночі близько 4 тис. козаків успішно атакували табори пашів Караману і Сивашу. Загинуло кілька сотень турків. Ще через день вдалі напади здійснили козаки і «лісовчики».

20 вересня Осман скликав військову раду на чолі з Халілем-пашею, на котрій вирішено вдарити по польських замках, що знаходилися на іншому березі Дністра. Цей намір було реалізовано кількома днями пізніше.

Тим часом стан здоров'я гетьмана ставав дедалі гіршим. На військовій раді, скликаній королевичем Владиславом 21 вересня, було ухвалено повідомити про це Сигізмунда III, а також розповісти королеві про ситуацію в таборі під Хотиним.

У ніч з 22 на 23 вересня близько 800 козаків вдарили на турецький міст. Запорожці вдерлися на нього і скинули в річку 200 турків. У результаті цього, загинув Тогаджи-паша, тяжко поранено було Черківс-пашу, а колишній візир заледве зберіг собі життя, провівши ніч у схованці в кронах дерев. Під прикриттям тієї атаки польським мостом з листами до Єжи Збараського і Томаша Замойського вирушив віський староста Миколай Коссаковський на чолі загону в 1000 чол. кінноти і 200 піхотинців. У той само час близько 1200 вояків легкої кінноти, котра вже кілька днів діяла проти турецько-татарських військ, поголовно знищили двотисячний полк Кара-Хісара і Алі-паші.

23 вересня зменшено площу польського табору, повернувши до його меж з висуненої позиції німецьку піхоту Вейгера. Козаки перенесли свій табір дещо вище і окопалися на похилості гори поміж головним табором і зруйнованими окопами Вейгера. Попереду під найбільшою загрозою залишився табір «лісовчиків». Того ж дня комісари, сенатори і старшина зібралися у наметі хворого гетьмана, котрий вже не міг розмовляти і лише зумів булавою вказати на Любомирського як на свого наступника.

Хворого гетьмана перевезено до замку, де він помер 24 вересня. Один з найкращих гетьманів Речі Посполитої, переможець багатьох битв, помер під час найбільшої своєї битви, яку провадив талановито і послідовно.

Звістка про смерть Ходкевича та відступ запорожців і німецької піхоти заохотили керівництво турецьких військ до поновлення штурмів. Крім того, їх ще спонукало й те, що турки втратили близько 1000 вояків під час вдалого нічного нападу 2 тис. козаків і 200 вояків піхоти Бобовського на турецький міст.

Вранці 25 вересня вогонь турецької артилерії було спрямовано на всі ворожі їм табори. Він вівся від півдня, заходу і з-за Дністра. О 16 годині почався штурм за участю більшості турецько-татарських сил. Головний удар було спрямовано на «лісовчиків» і литовське військо. Любомирський, проте, виявився добрим воєначальником. На допомогу «лісовчикам» він надіслав піхоту Бобовського і «охотників», що принесло добрі результати. Штурм литовської брами був відбитий за допомогою контратаки козаків та вогню піхоти і гармат із замаскованого блокгаузу. Турецький штурм зазнав провалу по всьому фронту оборони.

Після смерті гетьмана функцію залагодження суперечок і найвищого морального авторитету перебрав на себе королевич. А керівництво литовським військом — Олександр Сапега. Продовжувались також мирні переговори. 27 вересня сильно похолодало і почав йти сніг, що гнітюче вплинуло на турків, які не були готовими до такої погоди.

Проте, Осман не втрачав надії досягти бойового успіху. Він дістав звістку, що Москва не підтримає Річ Посполиту, тому вирішив продовжувати збройну боротьбу, незважаючи на невдалий наступ на замки в Кам'янці і Панівцях, який відбувся 26 вересня.

28 вересня турки почали останній у тій битві штурм. Більшість турецьких сил атакувала козаків і «лісовчиків», проте, було нанесено удар також по польській і литовській брамах та по церкві. Наступові передувала потужна артилерійська підготовка (випущено понад 1500 зарядів). Любомирський і Конашевич були змушені скерувати частину підрозділів до ріки, оскільки близько 10 тис. сипахів і татарів наступали вплава через Дністер. Головна ж небезпека чекала на «лісовчиків», на допомогу яким підійшли піхота Альмаді і Бобовського, королівська гвардія під керівництвом Миколая Кохановського та значна кількість «охотників». Було відбито вісім турецьких нападів. Коли ж при дев'ятій атаці турки вдерлися на вали, пролом було ліквідовано вогнем артилерії і контратакою «охотників». Козаки відбили одинадцять штурмів противника. Надвечір турки атакували центр польських військ, внаслідок чого зазнали великих втрат від вогню піхоти Шемберга.

Штурм 28 вересня був відбитий, а противник, натомість, втратив близько 1000 чол. убитими. В польсько-литовського війська закінчувалися боеприпаси.

Останній бій переконав обидві воюючі сторони про потребу укладення мирної угоди. Делегатами на переговори від польського війська на військовій раді у королевича відразу після штурму були обрані каштелян белзький Станіслав Журавінський і воєвода люблінський Якуб Собеський. Наступного ж дня вони відбули до турецького табору. Мирні переговори тривали кілька днів і закінчилися 9 жовтня підписанням мирного договору.

Під час мирних переговорів турки кілька разів обстрілювали з гармат позиції козаків і «лісовчиків», однак, до значних боїв не доходило. Моральний стан оборонців підніс 1 жовтня Коссаковський, котрий прибув з Кам'янця з транспортом провіанту і фуражу.

Укладання Хотинського договору остаточно поставило крапку в кривавій битві, що точилася понад місяць. Переправа сил королевича Владислава на інший бік Дністра дозволила розпочати туркам процедуру почесного відходу 10 жовтня. Двома днями пізніше свій відхід почали польсько-литовські сили, перейшовши ріку по турецькому мосту. Запорожці, котрі не довіряли полякам, згорнули свій табір вже 10 жовтня. Загони всіх військових сил, які билися під Хотином, поверталися у поганому фізичному стані, з великою кількістю поранених і хворих. Їхні бойові якості були не високими. Обидві сторони під Хотином знекровилися. Польсько-литовські війська втратили 2 тисячі вбитими, 3 тисячі померлими від отриманих ран, хвороб, голоду, а ще 2400 вояків зникло безвісти або дезертирувало (більшість з них потрапила до рук татарів). Людські втрати

● **Королевич Владислав.**
(Портрет XVII ст.).

● **Турецький султан.**
(Малюнок XVII ст.).

козаків склали понад 6,5 тисяч осіб, у тому числі 3 тисячі тих, хто загинув під час боїв. Кількість поранених і хворих в обох арміях була значно вищою.

Втрати турецького війська були більшими і виносили близько 14 тисяч вбитих під час боїв і таке саме число тих, хто загинув від ран, хвороб, холоду тощо. З армії дезертувало понад 10 тисяч осіб. Кількість поранених не вдалося встановити, однак, ймовірно, вона теж була значною.

Кримські татари втратили тільки кількасот вояків, молдовани — 1700 солдатів, а волохи — 1300. Проте, більшість втрат у військах обох господарів сталася внаслідок дезертирства.

Оборона Хотина стала найбільшою оборонною операцією в історії старопольського військового мистецтва. Військо РП більше місяця стримувало армію всієї Османської імперії, перед котрою дрижала Європа. Запорукою такого успіху стала добра розбудова оборони в інженерному плані, хороша вогнева потужність піхоти і артилерії, непогана взаємодія кінноти з піхотою, а також воля до перемоги оборонців фортеці. Найбільший тягар битви під Хотином винесла на своїх плечах піхота, головним чином козацька, а також німецька і польська. Добре прислужилася у битві сила рейтарів і легкої кінноти. Натомість, гусари не мали достатньої кількості нагод для виявлення своїх бойових якостей. Військо РП, крім того, мало добре керівництво.

Турецька армія мала недостатню кількість яничарів, тому кіннотники — сипахи часто виконували роль піхоти. Турки провадили битву із широ-

ким залученням сил і засобів, оточивши оборонців зі всіх боків, проте, керівництву турецьких загонів бракувало вміння координації дій підрозділів при здійсненні штурмів.

Наскільки високо можна оцінити діяльність польського війська під Хотином, настільки процедура зібрання посполитого рушення і організації бойового забезпечення засвідчили про певну кризу у військовій організації Речі Посполитої. Не вдалося відповідним чином вберегти Поділля перед татарськими грабунками, організувати безперерйне постачання провіанту, фуражу та зброї для воюючих сил польського війська.

Хотинська битва викликала широкий резонанс в Європі і пробудила надії на звільнення серед уямлених Портою народів. Для самого Османа Хотинська битва прискорила трагічний кінець його правління. Його було вбито 20 травня 1622 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Pamietniki o wyprawie chocimskiy r. 1621 / Zebrał Z. Pauli. — Kraków, 1853.
2. Sobieski J. Pamietnik wojny Chocimskiej. — Petersburg, 1854.
3. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. — Kraków, 1929.
4. Laskowski O. L'art militaire polonais on XVIe et ou XVIIe // Revue Internationale d'Histoire Militaire. — 1952 (wyd. 1954). — №12.
5. Majewski W. Wojny polsko-tureckie w pierwszej połowie XVII w. // Polskie tradycje wojskowe / Pod red. J. Sikorskiego. — Warszawa, 1990.
6. Podhoredecki L., Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku. — Kraków, 1979.
7. Teodorczyk J. Wojskowość polska w pierwszej połowie XVII wieku // Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia. — Warszawa, 1972.
8. Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej (1621). — Kraków, 1921.
9. Wimmer J. Historia piechoty polskie do roku 1864. — Warszawa, 1978.

Історичне значення участі українців у польсько-гурецькій війні 1620-1621 років

Валерій Степанков

(Кам'янець-Подільський)

В ІСТОРИЧНІЙ літературі не піддається сумніву важлива роль українського козацтва у здобутті перемоги армії Речі Посполитої над військом Османської імперії восени 1621 р. О.Апанович, А.Беджицька та Я.Качмарчик вперше виокремили дослідження його участі у воєнних діях у самостійну наукову проблему [6, с. 84-116; 19, с. 62-80]. І, зрозуміло, автори не могли з'ясувати всі її аспекти. Доводиться визнати, що українські вчені у 90-х рр. ХХ ст. не займалися фундаментальною розробкою комплексу питань Хотинської війни, включаючи участь у ній козацтва /лише нещодавно побачила світ науково-популярна робота С.Комарницького [11, с. 7-86]/. У цьому повідомленні робиться спроба торкнутися висвітлення історичного значення боротьби українців з турецько-татарськими військами. Враховуючи його невеликий обсяг, лапідарне /у формі тез/ викладені основні міркування з порушеної проблеми.

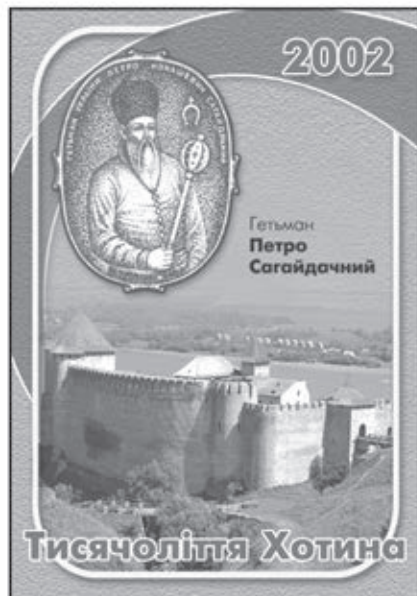
І. Готуючись до боїв, уряд Речі Посполитої спромігся зосередити у першій декаді вересня 1621 р. під Хотином 30-35 тис. жовнірів при 28 гарматах [8, с. 473; 1, с. 95; 20, с. 12, 21, с. 77; 22, с. 174-175; 23, с. 131-134], не враховуючи озброєних слуг та обозної челяді. Чисельність армії Османської імперії, очолюваної султаном Османом II, вірогідніше всього становила майже 140 тис. вояків /окрім обозної челяді/ при 65 гарматах [20, с. 13]. Отже, співвідношення сил складало 1:4-4,5. І справа полягала не лише у цій великій кількісній перевазі турецько-татарських військ. Маючи у своєму розпорядженні 10-20 тис. кінноти, коронний гетьман Ян Ходкевич був позбавлений найменшого шансу на успіх у відкритому бою з противником, кіннотники якого налічували понад 100 тис. осіб. Водночас у нього не існувало й можливості витримати облогу, бо при 12-15 тис. піхотинців (більшість яких становили низької бойової якості польські жовніри) і 28 гарматах не можна було вистояти під час проведення турками генеральних штурмів, підтримуваних вогнем 65 гармат переважно великого калібру [20, с. 13; 23, с. 131-134]. Військова катастрофа Речі Посполитої була неминучою.

За таких обставин найважливішого значення набувало питання вчасного прибуття численної козацької армії. Невипадково учасник Хотинської кампанії комісар польського війська Якуб Собеський констатував: поширення в озбі чуток, що козаки не прийдуть, справило на всіх присутніх вкрай гнітюче враження [1, с. 103]. Але вони надійшли і в такій кількості, якої польське командування не сподівалося — майже 40 тис. осіб при 23 гарматах, не враховуючи джур й озбної челяді. Польські історики, можливо, відчуваючи ніяковість від того, що козацький гетьман Яків Нерода /Бородавка/ й старшини для захисту Речі Посполитої зуміли зібрати й привести під стіни Хотина більше військо, ніж це спромоглися вчинити власне її уряд і командування, а також намагаючись приписати польсько-литовському війську вирішальну роль у здобутті перемоги, традиційно зменшують кількість українців до 20-30 тис. осіб, занижують стан їхнього озброєння та рівень боєздатності.

Наприклад, автор найновішої роботи з історії даної війни В.Маєвський подає чисельність козаків у 20-25 тис. осіб. При цьому визначив її не шляхом аргументованого спростування інформації тогочасних джерел, а вдаючись до наступної логічної конструкції: мов у 1617 р. козаки склали реєстр у 10,6 тис. осіб, не вписавши до нього 5 тис. осіб, а під час Хотинської кампанії до згаданих 15,6 тис. козаків приєдналося ще 5-10 тис. осіб /чому власне стільки, а не більше чи менше, невідомо/ [20, с. 12-13]. І це вся система доказів. Але ж, по-перше, йдеться про реєстр 1619, а не 1617 р. По-друге, у ці роки не було постійної чисельності реєстру, що змінювалась у залежності від обставин /до речі, польський уряд у 1619 р. не визнав включення до нього 10,6 тис. осіб, погоджуючись тільки на 3 тис. реєстровиків/ [8, с. 380-387; 4, с. 425]. По-третє, не існувало станової відособленості козацтва від селян і міщан і будь-хто з них, покочавшись, міг стати козаком. І, нарешті, по-четверте, з'ясуємо, яку ж чисельність козаків називають тогочасні джерела. Так, восени 1618 р. під проводом гетьмана Петра Сагайдачного в Росії воювало 40 тис. осіб [4, с. 414]. За свідченням київського митрополита Йова Борецького, котрий взяв участь у роботі козацької ради у Сухій Діброві на Кагарлику 15-17 червня 1621 р., зроблений на ній перепис козаків виявив їх 50,6 тис. осіб [2, с. 321]. З-поміж них обрали для походу на об'єднання з поляками 40 тис. досвідчених козаків, котрі мали коней і рушниця [8, с. 459-460; 10, с. 164; 22, с. 123-124]. Папський нунцій Каміло Торрес у 1622 р. визначав кількість козаків у 60 тис. осіб [18, с. 123]. Сам король у листі до П.Сагайдачного від 12 січня 1622 р. повідомляв про необхідність розподілу винагороди у сумі 400 тис. талерів серед 50 тис. козаків, включаючи сім'ї полеглих, котрі воювали під Хотином і на морі [5, с. 37]. Таким чином, не існує переконливих аргументів для того, щоб ставити під сумнів названу джерелами кількість козаків у 40 тис. осіб.

Не витримують критики й закиди щодо гіршого стану озброєння українців у порівнянні з поляками й литовцями [19, с. 74; 22, с. 177]. Має-

● Календарі з портретами Петра Сагайдачного і Яна Ходкевича, видані «Зеленою Буковиною» з нагоди 1000-ліття літописного Хотина.

мо красномовне свідчення Я.Собеського, що не «всі козаки носять луки, але кожен має рушницю. Якщо б польське військо було так добре озброєне, то могло б помірятися силами із найсильнішою у світі піхотою» [1, с. 124]. Необгрунтованою виглядає також думка В.Маєвського, що підхід козаків ускладнив систему оборони польсько-литовського війська [20, с. 14]. Поява під Хотиним 40 тис. добре озброєних, загартованих, досвідчених і вишкolenених піхотинців із їхнім неперевершеним умінням вести бої під захистом табору докорінно поліпшило становище армії Речі Посполитої. Тепер союзники мали переконливу перевагу над турками у піхоті 52-55 тис. осіб супроти трохи більше 30 тис. осіб. Відкривалася можливість, знесиливши, вимотавши противника в оборонних боях, домогтися перемоги, якою сповна скористалися Я.Ходкевич і П.Сагайдачний.

II. У жодному випадку не можна недооцінювати значущості у перебігу кампанії молдавського походу українського війська, вчиненого в узгодженні з планами короля й коронного гетьмана. Як уже відзначалося в історіографії, він, по-перше, змусив противника рухатися по спустошеній місцевості, а відтак відчувати нестачу продовольства й фуражу і, по-друге, нав'язана українцями тактика маневрової боротьби підрозділами від кількох сотень осіб до кількох тисяч на широкому театрі воєнних дій істотно загальмувала швидкість просування турецько-татарських військ, дозволила Я.Ходкевичу звести укріплений табір під Хотиним й забезпечила об'єднання його

підрозділів з полком королевича Владислава, що налічував 10 тис. жовнірів 7, с. 246-249; 5, с. 32-35; 11, с. 41-44; 19, с. 65-67; 22, с. 126-131]. І ще був один важливий аспект цієї кампанії — зробивши театром воєнних дій терени імперії, вона запобігла жажливому спустошенню й обезлюдненню Брацлавського, Волинського, Подільського і Руського воєводств України.

III. Складовою війни були морські операції запорозьких козаків, які проводилися спільно з донськими впродовж квітня-вересня 1621 р. Вони зруйнували 15 поселень у Криму, вчинили спустошення в околицях Стамбула, Трапезунда, Білгорода, Ризи й інших міст, пускали на дно кораблі, що поставляли до портів продовольство і зброю, проводили бої (не завжди успішні) з турецькими ескадрами [6, с. 89-90; 7, с. 247-248; 14, с. 37; 17, с. 53-54; 19, с. 74]. А.Беджицька та Я.Качмарчик слушно звернули увагу на той факт, що ці дії спонукали правлячі кола Туреччини утримувати частину військ для захисту столиці [19, с. 74] й, доповню, не тільки її. Окрім цього, внаслідок загрози нападу козаків з моря чи суші, хан змушений був виступити на допомогу султанові лише з 10 тис. вояків [20, с. 13; 22, с. 170], залишивши більшість війська для захисту ханства.

IV. Аналіз бойових дій під Хотином з 2 вересня по 6 жовтня включно засвідчує, що їх основний тягар впав на плечі українців, оскільки турецьке командування завдало ударів переважно по їхніх позиціях. За даними вірменського літописця Аксента, котрий знаходився у польському таборі, «турки знали, що козаки сильні, тому всією своєю величезною масою і великою потугою вони обрушувалися на козаків, розмірковуючи: «Якщо ми переможемо козаків, то з поляками нам буде набагато легше» [5, с. 67]. Про це ж промовляють зроблені мною підрахунки кількості проведення потужних наступів на українські й польсько-литовські позиції. Так, якщо перші піддалися їм 8 разів /за даними О.Апанович, 9 разів/ [6, с. 110], то другі — тільки 4 рази. Причому 1 раз /15 вересня/ наступ спрямовувався виключно проти польського табору [6, с. 104]. Виявлені козаками високий військовий вишкіл, залізна стійкість і вражаюча мужність дозволили секретарю Я.Ходкевича Шимону Старовольському констатувати, що вони мають в «своїх обозах дисципліну стародавніх римлян, а військовою мужністю і знанням справ жовнірських не уступають жодній у світі нації» [Цит. за: 22, с. 135].

● Запорозжці.
(Сучасна реконструкція).

Для багатьох сучасників і учасників війни не була таємницею визначальна роль українських воївків у здобутті перемоги над ворогом. Згадуваний уже Аксент підкреслював, що «польська армія витримала і вистояла насамперед дякуючи могутності Господа Бога і запорозьким козакам, котрі знаходилися там, у таборі, бо кожного божого дня ці козаки виходи-

● *Пісня перемоги.* (Художник Ю. Брандт).

ли проти невірних, пропонували їм битися, перемагали ворога і не давали загинути /полякам/, тому, що якби не було козаків, то Бог знає, яким би був результат для поляків уже через три-чотири дні [5, с. 67]. Я.Собеський мав мужність визнати: — «Справжніми переможцями під Хотином і рятувальниками Польщі були козаки» [Цит. за: 6, с. 110-111]. А сучасний польський історик В.Маєвський у висновках своєї найновішої праці, з'ясовуючи складові Хотинської перемоги армії Речі Посполитої, жодним словом не прокопився про роль і значення 40 тис. українського війська, начебто його там і не було [20, с. 22].

V. Взявши участь у війні проти Османської імперії, козацтво рятувало Річ Посполиту від розгрому і можливого розпаду, що могло істотно змінити конфігурацію політичної карти Східної Європи. Вважаю, що є підстави поставити під сумнів наукову беззаперечність панівної у вітчизняній історіографії тези про рятування України внаслідок здобутої перемоги від турецького поневолення, яке традиційно розуміється як щось нелюдсько-жорстоке. Не вдаючись до перефарбування чорного кольору У білий, хочу звернути увагу на наступне. По-перше, на 1621 р. Україна вже була поневолена Польщею й відбувався процес посилення національно-релігійного гноблення, наростання соціально-економічного визиску пе-

реважної більшості населення. І становище пересічного українця в складі Польщі навряд чи було кращим за становище пересічного угорця, молдаванина чи грека у складі Османської імперії.

По-друге, Я.Дашкевич переконливо показав, що між українцями і мусульманським світом не існувало «санітарного бар'єру», мали місце контакти і взаємозбагачення у різних сферах життя, включаючи політичну [9, с. 28-44]. Дослідники /за винятком Ю.Мицика/ чомусь легковажать свідченнями джерел про формування серед козацтва протурецької орієнтації /на переконання, наприклад, у 1619 р. козака Семена Садири, турецький воєначальник Іскандер-паша «є ліпший приятель» козакам, ніж ляхи [13, с. 57; 4, с. 415]. Турецький уряд весною і влітку 1621 р. намагався встановити зв'язки з козаками й схилити їх до виступу проти Польщі, обіцяючи їм за це створити удільну Українську державу зі столицею у Києві чи Кам'янці-Подільському. Окремі подільські опришки перейшли на бік турків й готувалися запалити польський табір під Хотиним [1, с. 115]. Врешті-решт, у деяких польських джерелах знаходимо відомості, що однією з причин позбавлення влади гетьмана Я.Нероди стала підозра у підтриманні ним таємних стосунків з турками [8, с. 471].

VI. Участь у боях збагатила українське військове мистецтво. Цей аспект проблеми, як і попередній, потребує окремого спеціального дослідження. Все ж можна відзначити, що насамперед це стосується зведення польових фортифікацій, оборони під захистом табору, проведення контра-так, налагодження взаємодії підрозділів піхоти й кінноти, організації нічних рейдів у місцерозташування противника /за підрахунками О.Апанович їх було 7/ [6, с. 110].

VII. Важко переоцінити значення участі козацтва у Хотинській війні як для розвитку його соціальної організації й політичної культури, так і для перебрання ним на себе функції виразника і захисника національно-релігійних інтересів української нації. Так, різке зростання авторитету П.Сагайдачного посприяло зміцненню прерогатив гетьманської влади у Війську запорозькому. Вперше в його історії він наважився перед смертю заповісти булаву другу Оліферові Голубу, і козацька рада ухвалила волю покійного [4, с. 110]. Саме на початку 20-х рр. XVII ст. завершується формування погляду на козацтво як символа слави українського /у тогочасній термінології «руського»/ народу, щит християнського світу проти «невірних», який урівнював його з іншими народами, утверджував «чуття власної сили, гідності, унікальності та надійності історичного фундаменту» [12, с. 347, 357; 15, с. 74-82]. А в 30-х рр. XVII ст. козацтво вже почало розглядати себе «політичним народом» рівноправним зі шляхтою, а відтак виступати легітимним оборонцем «прав і свобод» «нашої руської нації», не зупиняючись перед застосуванням зброї, якщо польський король не затвердить їх своєю «присягою» [3, с. 33; 15, с. 158; 16, с. 35-37].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. История Хотинского похода Якова Собеского 1621 // Комарницький С. Хотинська епопея (З історії Хотинської війни 1621 року). — Чернівці, 2000.
2. Мищик Ю. Из листування українських письменників-полемістів 1621-1624 років // Записки наукового товариства імені Т.Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1883. — Т. СС XXV.
3. Мищик Ю.А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — К., Черкаси, 1997. — Кн. 1.
4. Мищик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича-Сагайдачного // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісасвича. — Львів, 1998.
5. *Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов.* — М., 1984.
6. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991.
7. Голобуцький В. Запорізьке козацтво. — К., 1994.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII.
9. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XV-XVIII ст.) // ЗНТШ. — Львів, 1991. — Т. СС XXII.
10. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.) — Спб., 1906. — Вып. 3.
11. Комарницький С. Хотинська епопея (З історії Хотинської війни 1621 року) — Чернівці, 2000.
12. Литвинов В. Ренесанський гуманізм в Україні. — К., 2000.
13. Мищик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. // Архіви України. — 1986. — № 5.
14. Панашенко В.В. Чорноморські походи запорізьких козаків у першій половині XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1989. — Вип. 15.
15. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998.
16. Сас П.М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції. — К., 1996.
17. Сокульський А. Морські походи запорожців. — Дніпропетровськ, 1995.
18. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К., 2000.
19. Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. Kozacy zaporojscy w Wojnie Chocimskiej 1621 roku / / Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (Збірник статей). — К., 1998.
20. Majewski W. Chocim 1621 rok // Wojny polsko-tureckie w XVII w. Materiały z konferencji naukowej. — Przemysl, 2000.
21. Pajewski I. Bunczuk i koncert. Z dziejow wojen polsko-tureckich. — Pornai, 1997.
22. Podhorodecki Z., Raszba N. Wojna Chocimska 1621 roku. — Krakow, 1979.
23. Tretiak I. Historja Wojny Chocimskiej (1621). — Krakow, 1921.

Хотинська війна 1621 р. в контексті боротьби народів Європи з турецько-татарською експансією

Павло Михайлина, Олекса Романець

(Чернівці)

У ТИСЯЧОЛІТНІЙ історії Хотина розгром під стінами його фортеці восени 1621 року значно переважаючих полчищ турецького султана Османа II об'єднаними польсько-козацькими силами є найвизначнішою подією. Хотинська війна 1621 року була важливою закономірною ланкою тривалої боротьби народів Європи проти турецької експансії і стала однією з кульмінаційних вершин — перша виграна на суходолі рішуча перемога над ворогом — цього історичного процесу.

А розпочалася ця боротьба ще з кінця XIV ст., коли турки-османи оволоділи і підкорили перші європейські держави на Балканському півострові. Починаючи від битви під Нікополем (1396 р.) більшість європейських держав ступило на шлях збройної боротьби проти агресора. Однак вона тривала з перемінним успіхом, оскільки після розгрому європейського хрестового походу під Варною (1444 р.) і падіння Візантії (1453 р.) ряд держав визнали васальну залежність від Порти, що дало можливість останній поширити кордони експансії аж до середньої течії Дунаю та Дністра. Особлива небезпека завоювання нависла над Центральною Європою після того, як турки розгромили в битві під Могачем (29 серпня 1526 р.) військо угорського короля Лайоша II. Після цього багато європейських держав почали уникати прямого збройного зіткнення з османами.

Тільки з середини XVI ст. на політичній авансцені Східної Європи з'являється нова стихійна сила — козацтво, якому перших організаційних форм надав князь Дмитро Вишневецький (Байда) [10, с. 84]. Його особа, на жаль, довгий час зазнавала неласки з боку українських істориків. Вони вважали Д. Вишневецького то аматором, що «віддався пограничному, модному тоді спорту — боротьбі з татарами (М. Грушевський) [7, с. 115], то взагалі особою ворожою українському козацтву (В. Голобуцький) [5, с. 72-73], не вдаючись при цьому до аргументації своїх тверджень автентичними документами.

Нове і старанно вивірене слово щодо з'ясування захоплення Д. Вишневецьким «модним пограничним спортом» дав відомий зарубіжний історик

— україніст, професор Кентського університету (США) Любомир Винар у праці «Князь Дмитро Вишневецький» (Мюнхен, 1964), джерельну основу якої становить корпус італійських дипломатичних документів за 1550-1593 роки «Livteras Nuntiorum Apostolicorum historian Ukraine illustrates» (Рим, 1959). З них Д. Вишневецький постає, як «un grand soldato» — відважний і хоробрий воїн, досвідчений командир. Аналіз документів дає підстави авторові зробити висновок, що, по-перше, «протитатарська, активність Вишневецького проявила себе в офензивній і дефензивній боротьбі українського козацтва з кримськими татарами» [3, с. 60], по-друге, що він намагався приєднати Польщу і Литву, а також і Москву «до здійснення своїх планів» [3, 61]. Що ж до «молдавської концепції Д. Вишневецького», то Л. Винар вважає, що його «можна зовсім справедливо назвати «батьком» української молдавської політики» [3, с. 62]. Бо ж справді, майже всі виступи і битви українських козаків з турецькими завойовниками відбувалися на території Молдови. До речі, Д. Вишневецький був сином сестри по матері молдавського господаря Петра Рареша (1527-1538 рр. та 1541-1546 рр.) [16, с. 182].

У цілому ж, узагальнює автор: «Дмитро Байда-Вишневецький вивів українську козацьчину на ширше поле діяльності та підніс її престиж [...] в європейській, в чужинецькій опінії [...] Ватикан, Франція, Чехія і другі європейські держави живо реагували на події, пов'язані з діяльністю Байди, хоч через непоінформованість подавали хибні відомості» [3, с. 62].

Ясна річ, що праця Л. Винара за тоталітарних часів не могла бути доступною радянським дослідникам. На Україні вона появилася майже через тридцять років після її виходу в світ завдяки пристрасному історикові літератури і бібліологу, вихованцеві нашого Чернівецького університету Євгенові Пшенишному. Цитатами з виданої ним книги ми й користуємося [3].

Своєчаснішого розголосу набула, можна сказати, сенсаційна праця французької дослідниці Шанталь Лемерсьє-Келькеже «Литовський кондотьєр XVI століття князь Дмитро Вишневецький і походження Запорізької Січі за турецькими архівами», опублікована у спільному виданні Сорбонського університету та Інституту історії АН СРСР 1970 року [19]. Вона побудована на матеріалах «Muhimme Defterleri» («Реєстри важливих справ»), який містить копії всіх указів самого Султана і Великої султанської ради. Серед них дослідниця виявила 30 документів, які «точно задокументовують діяльність Дмитра Вишневецького, починаючи з весни 1559 року [19, с. 14] до 1560 року [4, с. 21]. Зокрема, діям на Сході Європи «ворожого війська [...] під командування «Дмитрашка» [4, с. 19], якому Портою надавалося значення «єдиного супротивника імперії, що наважився зазіхати безпосередньо на оттоманські володіння тоді, коли непереможні армії великого володаря не мали собі рівних на полі битв» [4, с. 14-15].

ІІІ. Лемерсьє-Келькеже була невідома праця Л. Винара, але вона ще переконливіше підтвердила висновки свого попередника про значення

діяльності і самостійність виступів Д. Вишневецького. Про його татарські походи на Азов дослідниця каже, що розмах «виняткових заходів», мобілізацію турками збройних сил «та єдиний випадок в історії Порту того часу: усі ці дії спрямовувалися не проти держави, а супроти окремої особи, названої ворогом Оттоманської імперії». Причиною цього «дивовиж-

• *Дмитро Вишневецький. (Портрет XVI ст.).*

ного привілею» вона вважає «визнання його справжньої незалежності як свого сюзерена, короля Польщі, так і стосовно царя» [14, с. 23].

Історичним продовженням «української молдавської політики» Д. Вишневецького Ш. Лемерсьє-Кекельже вважає спільні козацько-молдавські виступи кінця XVI ст. [4, с. 23].

Праця Ш. Лемерсьє-Кекельже використана нами ще в публікації до 350-річчя Хотинської війни 1621 р. [7, с. 12]. Але частковий її переклад українською мовою, опублікований журналом «Україна» через двадцять років, за яким і подаються наведені тут цитати [4].

Виступи козаків XVI ст. ще не могли бути дошкульними для всесильної тоді Османської імперії, але примусили її, як бачимо, насторожуватись. Ці виступи привернули увагу сусідніх народів, які перебували у

турецькому ярмі. Саме цим можна пояснити той факт, що коли молдавський господар Іон-воде Хоробрий (1572-1574 рр.) вирішив вступити у нерівний бій з Туреччиною, то звернувся по допомогу до запоріжців. У козацькому війську не було «вузької спеціалізації»; залежно від обставин козаки бували «кіннотниками у степу, стрільцями у горах, моряками на воді» й однаковою мірою володіли «луком, шаблею, списом, а особливо рушницею, з якої не робили промахів» [18, р. 244].

24 квітня 1574 р. невеликі об'єднані молдавсько-козацькі сили вщент розгромили великий турецький загін біля с. Жиліштя на території сучасної Румунії. Розвиваючи наступальні дії, молдавани спільно з козаками здобули столицю Мунтенії Бухарест, оволоділи важливим стратегічним пунктом на Дунаї — м. Браїлою, турецькими фортецями Бендери та Акерман. Хоч для молдавсько-козацького війська ця війна закінчилася поразкою, вона розвіяла міф про непереможність турецької армії на суходолі (перед цим турецький флот зазнав нищівної поразки під Лепанто в 1571 р.). Події 1574 р. Схвилювали всю європейську громадськість. Вони знай-

● Схема битви біля Жилішть

р.). Події 1574 р. Схвилювали всю європейську громадськість. Вони знайшли широке висвітлення у працях мемуаристів-сучасників та істориків.* Характерно, що вже тоді було засвідчено військову майстерність запорожців, своєрідність їх блискавичних, переважно нічних, нападів на ворога. Так, польський історик Ш. Старовольський (1588-1656 рр.) у дослі-

Іон-воде Лютий

Іван Підкова

Михай Хоробрий

Портрети художника Ореста Криворучка, м.Чернівці

дженні про військове мистецтво як приклад вирішальності фактора раптовості нападу назвав нічну операцію Свірчевського під Жиліштею [18, с. 154]. Звертаємо увагу на цей момент, бо деякі автори праць про Хотинську війну 1621 р. схильні розглядати нічні напади козаків на турецький табір виключно як результат полководницького таланту гетьмана П. Сагайдачного.** Насправді це давній спосіб ведення боїв з ворогом, який цілком виправдав себе ще в останній третині XVI ст.

Зміцненню військової сили запорозького козацтва в Європі зокрема на її південному Сході сприяв і похід у Молдавію Івана Підкови в 1577 р. Дотримуючись випробуваної козацької тактики і військової винахідливості, від здобув ряд перемог над турецьким військом і особливо блискучу — під Доколиною [18, с. 311]. Знаючи козаків як досвідчених воїнів у антитурецькій боротьбі, по їх допомогу звернувся і Валаський та Трансільванський правитель Михай Хоробрий (1593-1601 рр.). Козацькі загони активно діяли у складі його війська, починаючи від знаменитої битви під Калугаренами 23 серпня 1595 р., в якій турецькі війська зазнали нищівної поразки, і до підступного вбивства Михая 9 серпня 1601 р. поблизу Турди [15].

* Докладний огляд праць на цю тему зроблено румунським істориком Діну К. Джуреску в монографії «Іон-водă cel Viteaz» (Бухарест, 1963, 1966). Див. про це: «Український історичний журнал» (далі. — УІЖ). — 1966. — №1. — С. 153—154.

** Див.: Пєпа В. Останнє слово Сагайдачного // Вітчизна. — 1971. — №9. — С.

Таким чином, як зазначається у колективній праці Інститутів історії АН колишнього СРСР, Академії Республіки Румунії і АН сучасної Республіки Молдова «Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVII в.», в кінці XVI ст. «особливо важливим було те, що в анти-турецькій боротьбі козаки виробили свою власну тактику і їхнє військо стає винятково цінним у боях з турками» [89, с.13]. Вже у ті часи «козацтво у боротьбі з турецькою навалою набувало нових рис, воно виступило в ролі захисника не тільки українського народу, але й інших народів Європи від турецької загрози» [2, с. 166].*

То й нічого дивного немає, що після жорстокої поразки під Цецорою (1620 р.) польський уряд, дізнавшись про приготування турецького султана, молодого й войовничого Османа II, до нового походу проти Польщі, поспішив слати своїх посланців по допомогу до запорізьких козаків. Щоправда, жорстокі, які чинила польська шляхта на Україні, релігійні утиски, незадоволення населення агресивними заходами польського уряду дещо ускладнювали переговори Польщі з козаками. Поляки змушені були вдаватися до посередництва Єрусалимського патріарха Феофана, який весною 1621 р. перебував на Україні [6, с. 8].

З свого боку турки намагались використати суперечності між польською шляхтою й козаками і якщо не привернути останніх на свій бік, то хоч нейтралізувати їх. Для цього вони вислали на Україну своїх емісарів, які підбурювали козаків і взагалі населення проти воєнної спілки з Польщею. Від свого задуму турки не відмовились і після того, як козаки вирішили воювати спільно з польським військом. Відомий український сходовознавець академік АН України А.Ю. Кримський в одній із своїх неопублікованих праць писав про те, що «раніше, ніж козаки з'єдналися з поляками біля Хотина, від султана вони отримали пропозицію з'єднатися з турками; козакам було обіцяно, якщо буде завойована польська держава, дати різні пільги і надати їм як столицю козацтва на вибір — або Київ, або Кам'янець-Подільський...» [1, арк. 180].

Та козаки глибоко усвідомлювали, що смертельна небезпека загрожує обом народам — і польському і українському: розправившись з Польщею, турки візьмуться за винищення козацтва, поневолять весь український народ. Тому на 50-тисячній козацькій раді, що відбулася 15 червня 1621 р. у Сухій Діброві, після виступів відомого політичного і освітнього діяча України, Київського православного митрополита Йова Борецького, гетьмана Якова Бородавки та полковника Петра Сагайдачного було урочисто ухвалено вступити у війну проти турецько-татарських сил на боці Польщі і добитися у польського короля, визнання козацьких прав і припинення релігійного переслідування українського населення католицизмом.

* Про це ж див.: Мохов Н.А. Очерки истории молдавско-руско-украинских связей. — Кишинев, 1961; Русев Е.М. Борьба молдавского народа против османского ига. — Кишинев, 1968.

Вирушивши на з'єднання з польським військом під Хотиним, козаки вступили у воєнні дії фактично у серпні, майже за місяць до самої Хотинської війни. Бо коли спроби султана переманити на свій бік запорожців виявилися марними, він спрямував проти запорозького війська татарські орди, щоб не дати йому з'єднатися з польським. Це значно затримувало просування козаків, але вони завжди виходили переможцями, завдаючи ворогові досить дошкульних ударів. Так ще за три дні до початку боїв під Хотиним козаки завдали татарським загонам великої поразки поблизу м. Сороки [6, с. 9].

Окрім цього, добре відомо, що напередодні Хотинської війни — весною та літом 1621 р. — козаки своїм раптовим морським наскоком не давали можливості туркам зосередитись і належним чином підготуватись до війни з Польщею, перемога в якій за далекосяжними планами Османа II мала відкрити Туреччині шлях на Північ — через Німеччину до Балтики, а потім — і до інших країн Західної Європи. Ф. Рой, англійський посланник при дворі турецького султана, засвідчив, що козаки «майже повністю оволоділи тоді Чорним морем». Останнім часом з'явилися праці про морські походи запорозьких козаків, але походи 1621—1622 рр. в них висвітлюються побіжно.*

Досі єдиним джерелом, в якому йшлося про дії запорозьких козаків під час Хотинської війни 1621 р. на Чоному морі, вважалися згадки про це у доповненнях полкового обозного Степана Лукомського з Прилук до його перекладу оповідання польського мемуариста Матвія Титловського, здійсненого у 1770 р. Цей переклад і доповнення, зроблені за втраченим «Руським достовірним літописом», публікувалися у четвертому томі літопису С. Величка. Вони добре відомі історикам. Проте дослідники ставляться до них скептично, головним чином на тій підставі, що у доповненнях С. Лукомського** сказано, що на Чорному морі діяло 10 тисяч козаків «под предводительством Богдана З'новія Хмельницького», який у цей час насправді перебував у турецькому полоні і керувати згаданими операціями не міг. І. Франко, наприклад, говорить: «Згадка про козацьке військо, що було на Чорнім морі рівночасно з хотинською кампанією, встановлена правдоподібно самим Лукомським і не належала до первісного тексту «Руської достовірної літописи» [14, с. 253].

Отже, на тій підставі, що керівником операцій козаків на Чорному морі помилково названо Б. Хмельницького і що в інших джерелах ці операції не згадуються, історики досі замовчують їх. Виняток щодо цього

* Докладніше див.: В. Сергійчук. Морські походи запорожців // Бібліотека українця. — К., 1992. — С. 29—30; А. Сокульський. Морські походи запорожців. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 82.

** Деякі автори помилково видають доповнення С. Лукомського за свідчення самого М. Титловського.

являє собою тільки М. Максимович, який у 1859-1860 рр. відстоював історичність морських боїв козаків під час Хотинської війни 1621 р. [12, с. 452-459].

Всі дослідники цього питання припускалися помилки, зосередивши свою увагу виключно на особі Б. Хмельницького. Адже йдеться про дві речі: головна з них — чи відбувалися операції на Чорному морі під час війни під Хотином у 1621 р.? Хто керував цими операціями — не так вже й важливо як для розгортання самих подій, так і для їх історичної оцінки. Може й справді С. Лукомський навіть механічно вписав ім'я Б. Хмельницького як найбільш видатної особи української історії XVII ст.

Нарешті — чи справді доповнення Лукомського щодо цього єдине «пізнє джерело»? На це питання треба відповісти заперечно.

Всі дослідники Хотинської війни 1621 р. використали багато історичної і мемуарної літератури польських, турецьких, українських, вірменських, англійських, німецьких авторів. А не слід забувати, що під час Хотинської війни ця територія належала Молдавії, отже — події під Хотином є й сторінкою історії молдавського народу. Вони знайшли своє відтворення у працях молдавських істориків та мемуаристів. Досить докладно події осені 1621 р. під Хотином викладені в «Літопису країни Молдови від Арона-воде...» Мирона Костіна (1633-1691 рр.), який охоплює 1595-1661 рр. Він був закінчений 1675 р. Молдавський літописець не був сучасником подій, але від свого батька — пиркалаба Хотина багато чув про ці події. Добре знав друковані джерела, зокрема польські, критично їх використовував, де треба уточнював і доповнював. Пройнятий полоніфіліськими переконаннями, він упереджено ставився до визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти, однак ці настрої не заступили перед ним величі героїчного подвигу українського козацтва під Хотином.

М. Костін пише з великим захопленням: «Подив в імперії (турецькій. — Авт.) і у всіх глав країн викликала непереможна і безстрашна вдача козацька» [17, р. 84]. М. Костін день за днем докладно описав хід Хотинської війни. Так, говорячи про тяжке становище з провіантом і постачанням у польському таборі під кінець вересня, автор пише, що «і туркам лиха не бракувало, бо дуже тяжко голодували й турки, і щодня приходили вісті про великі шкоди, яких завдавали козаки на Чорному морі» [17, р. 83].

Ці слова з'явилися, звичайно, вже після Хотинської війни 1621 р., але вона була настільки вражаючою, що її подробиці збереглися в пам'яті сучасників або й учасників (бо добре відома участь молдаван і валахів, зокрема, в дипломатичних і агентурних зносинах між турецьким і польським командуванням), від яких М. Костін черпав інформацію для свого «Літопису». Як бачимо, молдавський літописець авторитетно засвідчує, що під час боїв під Хотином операції козацтва на Чорному морі були

не епізодичними («щодня приходили вісті») і відігравали чималу роль у її перебігу, певною мірою зумовили її наслідки. Зрештою, морські виступи козаків проти турків почалися, як уже згадувалося, ще в травні під час приготувань Османа II до походу проти Польщі, значно утруднюючи їх. Добре відомо також, що в кінці серпня, напередодні початку Хотинської війни, запорожці появилися на околицях Константинополя [2, с. 178]. То ж цілком природно, що морські операції козаків тривали і під час змагань під Хотином, що й засвідчено молдавським літописцем. Це слід мати на увазі при з'ясуванні історичного значення Хотинської війни 1621 р.

Війна під Хотином, для якої турецькому султанові довелося понад рік збирати своє добре озброєне, більш як 250-тисячне військо, справила надзвичайно велике враження на сучасників. У мемуарах польських, вірменських, молдавських авторів, у працях багатьох істориків звеличено ратний подвиг українського й польського війська упродовж п'ятитижневих напружених боїв на хотинських полях — від 30 серпня і до укладення миру 9 жовтня 1621 р. Проти турецьких полчищ воювало 35 тисяч польського війська, 13 полків (приблизно 41 тисяча) запорожців, а також частин найманого війська — всього майже 78 тисяч воїнів [17. 80].* Хоробрість і відвагу об'єднаного польсько-козацького війська змушені були визнати навіть турки.

Сучасники день за днем відтворили хід хотинської операції [2, с. 5—34]. Пізніші дослідники у цих свідченнях виявили розбіжності переважно в деталях. З їх розповідей вимальовується грандіозна для тих часів війна — понад 10 штурмів (і майже всі спрямовані проти козацького табору) зробили турки. Кожному штурму передувало звичайно масований артилерійський обстріл. Але всі вони були безуспішними, зазнав поразки і генеральний наступ турків 28 вересня, про який турецький історик Кятиб Челябі сказав, що «це була найбільша битва» [2, с. 205].

Козаки з допомогою польського війська не тільки відбивали атаки, а й самі переходили в наступ. особливо успішними були випробувані упродовж десятків років їх нічні атаки, які наводили страх на ворога, сіяли в його рядах жахливу паніку. На початку жовтня ініціатива боїв, власне, перейшла від турків до козаків. Згаданий уже молдавський літописець М. Костін, наприклад, розповідає про бій 7 жовтня таке. Турки, щоб знищити козацький табір з флангу, переправили значну частину своїх гармат на лівий берег Дністра. Тоді козаки поділилися на два загони. Один перейшов уночі на лівий берег Дністра і напав на розташовану там турецьку артилерію. Це було зроблено так блискавично і несподівано, що з турків урятувався тільки візир. Одночасно другий загін напав на турецький табір

* Це свідчення М. Костіна підтверджують розрахунки польського історика Л. Підгородецького. Див.: Podhorodecki. chocim. [62]. — Warszawa, 1988. — s. 90, 94.

на правому березі ріки. Літописець говорить: «В турецькому війську зчинився такий переляк і велике замішання, що половина війська повтікала на другий кінець табору, залишивши і гармати. Козаки набрали одягу, шабель, кінської зброї, наметів, але найбільше поперевертали і порубали їх, і з великою здобиччю повернулися у свій табір» [17, р. 84].

Герць під Хотиним. (Художник Ю.Коссак).

До речі, цей молдавський літописець дає можливість уточнити місце розташування козацького табору в Хотинській війні. М.А. Алекберлі пише про це так: «Польське військо з 9 полків було поділено на дві групи і розташоване на флангах. Правим крилом (північним. — Авт.) командував Любомирський, лівим крилом командував сам Ходкевич, попереду стояв козацький табір. Таким чином, на найбільш небезпечній і найбільш відповідальній ділянці табору були розташовані запорізькі полки» [2, с. 185].

Стосовно ж того, що ділянка козацького табору була найбільш небезпечною і відповідальною, автор має рацію. Вже з перших ж днів турецьке й татарське військо намагалось перешкодити козакам як слід окопатися. Упродовж 1 і 2 вересня воно наполегливо йшло на приступ козацького табору. Але з цього нічого не вийшло. Розгніваний невдачею, говорить молдавський літописець, султан Осман скликав яничарів і заявив, що він «і рисочки не візьме до рота, доки не буде взято козацький табір» [17, р. 78]. Це не дало бажаних наслідків, але й пізніше, як уже говорилося, основна сила турецьких ударів спрямовувалась проти козаків. З цього погляду вони справді були в центрі.

Але щодо розташування, то вони стояли не в центрі, а на лівому фланзі польського війська — нижче від фортеці на березі Дністра. Небезпека цієї позиції полягала в тому, що турки загрожували козакам не тільки з фронту, а й з лівого флангу, бо лівий берег Дністра був у руках ординців. Туди турки переправили частину своїх гармат для обстрілу козацького табору. Завдяки цьому їм вдавалося інколи відтиснути козаків від берега [17, р. 77-85].

Таким чином, всі основні бої під Хотиним точилися в районі козацького табору на лівому фланзі на схилах Дністра. Тут відбулася і остання вирішальна битва, після поразки в якій турки запросили миру. Одним з важливих наслідків Хотинської війни 1621 року була політична криза, яка послабила Османську імперію зсередини, викликала порушення традиційної васальної покори Кримського ханства і створювала умови для подальшого посилення антитурецької боротьби уярмлених народів.

На думку сучасників, після перемоги під Хотином «настав найбільш підходящий момент для того, щоб європейські монархи і народи об'єднаними силами легко могли б покласти край турецькому пануванню в Європі» [2, с. 229].

Варто лише було розпочати спільні дії, як «величезна споруда Оттоманської імперії розвалилася б» [2, с. 232].

Згадуваний уже Т. Рой зважено писав про воєнний стан Туреччини: «... тепер не вистачає лише сильної руки, щоб остаточно повалити цю розштану стіну». [2, с. 230]. Коли б Англія не ухилилася від збройної допомоги, по яку звернулася до неї Польща, то ця «стіна» могла б впасти ще 1621 року після поразки під Хотином. Але Англія, як і Франція та інші країни європейського континенту, які також не були гарантовані від зазіхань Туреччини, але яким певним забралом від цього служили держави, що безпосередньо граничили з імперією османів, займали вичікувальну позицію невтручання, дбаючи лише про свої торговельні вигоди. Незважаючи на створення різних антитурецьких ліг в Європі, активну боротьбу проти експансії Османської Порти фактично вели тільки балканські країни і народи. Саме вони, зрештою, подолали свого ворога під стінами Відня 1683 року.

Спільні дії польського і козацького війська у цій війні збагатили досвід ведення бойових операцій, який блискуче був застосований ними ж у визволенні обложеного Відня і розгромі великої турецької армії в 1683 р. В «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького про неї сказано: «Тим часом у Західній Європі сталася важлива подія — поразка 1683 року під мурами Відня величезної турецької армії від об'єднаних сил германського імператора Леопольда й польського короля Яна Собеського» [11, с. 17—18]. Насправді ж імператору Леопольду з міцно обложеного зі всіх боків Відня довелося тікати разом з верхівкою австрійської знаті до Лінца, передоручивши командування своєю армією князю Лотаринзькому. І

сумно все закінчилося б, коли б у скрутний час не наспіли загони польського війська. Розбивши наголову турецький табір, вони визволили Відень і під проводом Яна Собеського та козацьких полковників Апостола, Булиги, Ворони, Іскри і Семена Палія переслідували далі ворога, який рятувався втечею до Белграда.

Битва під Віднем.

Таким чином, українське козацтво упродовж більш як сторічного періоду стримання турецької навали на Європу було активним чинником всіх важливих антиоттоманських воєнних операцій. Тим більше, що такий висновок фактично проголошено ще свіжими слідами віденської епопеї, німецьким істориком Й.-Й. Мюллером з Зоммерфельда 7 червня 1684 року того ж року в Лейпцігу. Джерельна база дослідження Й.-Й. Мюллера дуже широка — це історичні, географічні, юридичні праці авторів середньовіччя, більшою мірою XVII ст.: М. Кромер, Х. Гарткнох, Р. Гейнденштейн, Я. Собеський, Ш. Старовольський, Х. Бегман, А.М. Фредро, латиномовний «Європейський щоденник» та інші. Як на сьогодні, то можемо бачити в ньому й ряд неточностей та сумнівних тверджень. Але йдеться не про окремі деталі, а загальну концепцію дослідника.

У даному разі дисертація Й.-Й. Мюллера являє собою інтерес тим, що в ній визначається місце і роль Хотинської війни 1621 року (теза X, 3). Козаки в ній, каже автор, виявили «зразки видатної мужності... Запорожці хоробро стримували султана і завдали йому поразки... Козацький вождь Конашевич змусив до втечі ворога від табору, причому у переслідуванні брали участь і поляки» [13, 19].

Поразка у війні 1621 р. була однією з найбільших за всю історію султанської Туреччини. Вона мала величезний вплив на прискорення проце-

су розкладу військово-феодалного ладу турецької держави, значно підірвала її міжнародний престиж, розвіяла міф про її «непереможність». В цьому полягає її міжнародне значення.

Перемога під Хотином стала переломним моментом у багатовіковій боротьбі народів Європи проти турецько-татарської агресії. З цього часу особливо посилюється антитурецький рух балканських народів. Внаслідок цього, зрештою, подолано ворога під стінами Відня 1683 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. — Ф. 1. — Спр. 25239.
2. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. — Саратов, 1961.
3. Винар Л. Силуети епох. Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992.
4. Гетьмани України: Історичні портрети. — К., 1991.
5. Голобуцький В.А. Запорозьке козачество. — К., 1957.
6. Гончарук П.С., Михайлина П.В., Романець О.С. До питання про Хотинську битву (1621 р.) та її історичне значення // Минуле і сучасне Північної Буковини. — К., 1973. — Вип. 2.
7. Грушевський М.С. Історія України — Руси. — К., 1995. — т.VII.
8. Іналіджик Г. Османська імперія: Класична доба 1300—1600. — К., 1998.
9. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVII в.: Документы и материалы. — М., 1965. — т. I.
10. Історія України в особах: Литовсько-Польська доба. — К., 1997.
11. Кримський А. Історія Туреччини. — К. — Львів, 1996.
12. Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1876. — т.1.
13. Романець О. Ой Хотине, граде давній. — Чернівці, 1991.
14. Франко І. Студії над українськими народними піснями. — Львів, 1913. — Т.1.
15. Bălcescu N. Opere. — București, 1954. — Vol. 1.
16. Corfus I. Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone: Secolul al XVI—lea. — București, 1979.
17. Costin M. Ietopisețul Țării Moldovei de la Aron-vodă încoace. — București, 1958.
18. Hașdeu V. P. Scrieri. — Chișinău; București, 1997. — Vol.2.
19. La Russie et l'Europe (XVI—XX siecle) Ecole Pratique des Hautes Etudes — Sorbonne — Institut d'Histoire Universelle de l'Academie des Sciences de l'URSS. — Paris — Moscou, 1970.
20. Starovolski S. Instituorum Rei Militaris. — Crocovie, 1640.

Міжнародне значення Хотинської епопеї 1621 року

Сергій Комарницький

(Чернівці)

ПОРАЗКА турецько-татарських військ під древніми стінами цитаделі над Дністром була не несподіваним громом серед ясного неба в європейській минувшині, а історичною закономірністю і важливою подією міжнародного значення. Славна перемога козацько-польського війська стала знаменною подією на багатовіковому відтинку європейської історії, під час якого, чітко вирізняються декілька періодів, що відзначаються різним якісним рівнем військово-політичних взаємовідносин між турками-османами та народами Європи. XIV — середина XVI ст. характеризуються безперервною експансією турків з метою підкорення Європи; друга половина XVI-XVII ст. відзначилися запеклою боротьбою європейських держав з метою зупинити османську агресію; кінець XVII-XIX ст. стали періодом вигнання завойовників із захоплених територій.

Хотинська перемога 1621 р., якою завершилися події польсько-турецької війни 1620-1621 рр. стала однією з тих, що поступово призведуть до занепаду військової могутності Османської імперії. Відома вона стала, перш за все, участю в ній українського козацтва. Без нього не було б і перемоги над непереможною армією осяйної Порти.

Запорозьке козацтво, як окрема козацька спільнота, було новим явищем зі своїм особливим статусом, яке воно займало на Україні, що перебувала під владою Речі Посполитої.

У той час, як Туреччина і її васали (кримські татари та інші) пережили період суспільної кризи, запорозькі козаки, як нова соціальна верства, зростали й міцніли. Вони змусили турків визнати себе переможеними в такому грандіозному за масштабами сухопутному бойовому зіткненні, якою була Хотинська війна. Остання ж продемонструвала повенолим народам, що ненависне османське ярмо можна подолати. Українські козаки участю в цій війні зробили вагомий внесок у загальноєвропейську справу. Вони врятували польське військо від неминучого розгрому, а польську державу — від важкого й ганебного миру. Відомий український історик Д.Дорошенко писав, що «в усій літературі головна заслуга в ділі оборони

християнського світу перед турецькою навалою приписується королеви Володиславу, а скромна фігура козацького гетьмана залишається в тіні, хоч, як признавали самі офіційні польські чиновники, ніхто інший, тільки він з своїми козаками був справжнім героєм цієї весни». Небезпека турецького завоювання загрожувала не тільки Польщі, Литві, Україні, але й іншим народам Європи. Успішна боротьба українського козацтва проти турецьких агресорів та їх васалів загострювала внутрішньополітичну кризу в Османській імперії, погіршувала стосунки султанів з їхніми підлеглими, збільшувала й зовнішньополітичну напругу із сусідніми державами.

Водночас війна, хоча й закінчилася перемогою для Польщі, вона виявила її військову слабкість. Річ Посполита теж переживала глибоку соціально-економічну кризу, викликану виснаженням під час майже безперервних війн другої половини XVI — початку XVII ст. Подальше ослаблення Польщі, Туреччини й Кримського ханства призвело до повернення на військово-політичну авансцену Московської держави, сила і міжнародний авторитет якої поступово зростали.

Після укладення Хотинської мирної угоди, султан повернувся до Стамбула. Становище в столиці було вкрай тривожним. Поразка у війні, що вимагала великих зусиль від населення держави, викликала загальне незадоволення. Нові великі податки на потреби армії, що супровожувалися свавіллям з боку султанських чиновників, збуджували ненависть до адміністративного апарату в країні.

Натомість Осман II намагався затамувати біль нещодавньої поразки, віддаючись насолодам в гаремі. Ситуація проте погіршувалася з кожним днем. Незадоволення султанською владою вилились у масові виступи городян та селян. Повстання охопили великі центри країни. Неспокоїно було і в самій столиці імперії — Стамбулі.

Окрім цього, зазнавши невдачі, правлінські кола Османської імперії почали виношувати плани нової війни проти Польщі, що не могло позитивно позначитися на соціально-економічному становищі усіх верств населення країни. Проте новий задум султанської адміністрації наштотувався на спротив з боку яничарського корпусу, який не бажав створення нового війська. Незадоволені наслідками війни, вони звинувачували Османа II, двірську знать, візира Гусейна-пашу, хана Джанібек-Гірея та багатьох інших у поразці, яку зазнала Туреччина.

18 травня 1622 р. яничари зібрались в своїх казармах, щоб порадитись з сипахами про те, як діяти далі. Становище погіршувалося з кожною годиною.

Надіслана султаном делегація до яничар не зуміла вмовити їх розійтись. Яничари і сипахи задалися ціллю убити усіх тих, хто підбивав султана до походу, і авторів нового плану, в першу чергу Дилавера-пашу.

Усе більше розповсюджувалися чутки про виїзд султана із столиці. Незадоволені війська висловлювалися за вбивство винних у «Хотинській трагедії». Осман II, занепокоєний невдоволенням у війську, зібрав улемів, щоб з'ясувати причини «заворушень». Йому доповіли, що яничари проти

Стамбул. Фрагмент гравюри XVIII ст.

його виїзду в Анатолію. Вони вимагають стратити деяких придворних, у тому числі великого візира, начальника дворцевої охорони. Султан запитав, у чому вина останніх? «Вони підбивали падишаха до походу», — була відповідь. Те саме повторилось і наступного дня. Хоча султан наказав вірній йому охороні розігнати «бунтівників», але було уже пізно. До султанської резиденції підійшли основні сили заколотників, а «морська артилерія була спрямована на сарай (палац)». Улеми вмовляли султана видати їм великого візира Дилавера, начальника гарема — Сулеймана, тефтердара Баки-пашу та інших, цим вдасться врятувати трон і самого Османа II. Гаммер говорить, що візир кинувся до султана зі словами: «Мій

падишу, якщо це потрібно, то віддайте й мою голову, але подумайте про своє благополуччя». Поки улеми вмовляли Османа II, султанський палац був оточений натовпом незадоволеного населення і військами. Народ вимагав покарати усіх винуватців війни. Охоплений панікою, султан не знав на що відважитися. Тепер він звинувачував улемів у тім, що вони привели народ до бунту, погрожував їм смертною карою. Протягом трьох годин палац знаходився в стані облоги. Потім повсталі рушили на штурм. Натовп із палицями в руках увірвався до султанського палацу, туди ж кинулися озброєні яничари й сипахи. Придворні рятувалися втечею. Тих, що потрапляли до рук заколотників убивали на місці. Раптом почувся крик: «Ми хочемо султаном Мустафу». Вигуки на користь позбавленого влади недоумка Мустафи, що знаходився в ув'язненні, чулися все гучніше й частіше. Мустафу привели до султанського палацу й посадили на трон. Осман II зробився бранцем яничарів. Яничари примусили улемів присягнути на вірність Мустафі. Налякані улеми присягнули. Із усіх мінаретів було проголошено про скинення Османа II і про сходження на трон Мустафи.

Колишньому грізному султанові Осману II накинули на ший зашморг з товстої мотузки й вивели на показ народові, а потім побили його й задушили. Український хроніст XVII ст. Феодосій Софонович констатує останній факт писав: «Панове турецькі царя Османа тятивою удавили, а стрія его посадили на царстві. Так, шукаючи чужого, Осман своє з душею згубил навекі». Так ганебно скінчив своє життя Осман II, який мріяв стати володарем світу. За всю свою історію існування Османська держава не знала подібного випадку. Багато було в ній убивств, але «вбивство падишаха вперше позначилося на тілі Османа II»...

Хоча за умовами Хотинського перемир'я між Польщею і Туреччиною українським козакам заборонялося здійснювати морські походи до берегів Малої Азії та Кримського півострова, вони не збиралися припинити боротьбу з турецько-татарськими нападами. Події, які відбулися в цей час у Туреччині, сприяли цьому. Військове ослаблення Туреччини мало велике значення для України та всіх сусідніх народів, яким Туреччина загрожувала. Поразка у війні 1621 р., внутрішні безпорядки, бунт яничарського корпусу, порушення зв'язків між Туреччиною і Кримським ханством створили умови для нанесення нових ударів по Османській імперії.

У листах англійського поета в Стамбулі Фоми Роя (1620-1626 рр.) збереглися цінні повідомлення про те, що «козаки для них (турків. — С.К.) небезпечніше за багатьох найсильніших супротивників, оскільки вони часто вступають у бій з галерами і знищують їх, і цим заважають транспортуванню життєво-важливих предметів до Константинополя». У записках і листах відомого мандрівника Петра де ла Валле, який знаходився кілька років при дворі перського шаха Абаса I Великого, також міститься ряд цінних повідомлень про діяльність українських козаків, про їх успішні

походи на Туреччину й Крим, про визволення великої кількості бранців.

У 1622 р. запорозькі козаки здійснили успішний морський похід, в якому захопили безліч турецьких кораблів, деякі, що були з цінним вантажем, потопили.

Яничари на параді.

У 1624 р. козаки здійснили декілька успішних морських походів на 300, 150 і 80 чайках. Мустафа Наїма, описуючи їхні походи, мужність, героїзм, говорить, що не можна знайти на землі людей сміливіших, особливо у морських битвах, ніж козаки. Сам Осман II був вражений їхньою мужністю та відвагою під час Хотинської війни.

При нестабільному внутрішньому положенні Туреччини, блискучі морські операції козаків іще більше посилювали повоєнну кризу в імперії. З вищенаведених фактів, що характеризують внутрішньополітичне становище Туреччини, видно, які важливі наслідки мала поразка султанського війська під Хотином в 1621 р. Перемога, одержана над турками під Хотином, стала надзвичайно важливою подією в тривалій боротьбі народів Східної Європи з турецько-татарською агресією. Удар, завданий Туреччині, прискорив занепад військової могутності Османської імперії.

Хотинська війна 1621 р. дуже вплинула на Кримське ханство. Становище хана Джанібек-Гірея, якого ще Осман II хотів замінити, але не встиг, було хитким. Претенденти на Кримське ханство — брати Махмед і Шагін-Гіреї — давно вже спостерігали за подіями в Туреччині. Перший із них знаходився в ув'язненні на о.Родос, другий — при дворі перського шаха Абаса I.

Махмед-Гірей після Хотинської війни вирішив скористатися нестабільним положенням Туреччини, щоб здобути ханський престол. Він мав

покровителів у Туреччині, а також розраховував на підтримку з боку свого брата Шагін-Гірея. Тож, із допомогою візира Гусейна Махмед-Гірей був поставлений на ханство, а хан Джанібек-Гірей у березні 1623 р. — відправлений на о. Родос «на почесне заслання».

Після того, як Махмед-Гірей III (1623-1627 рр.) став ханом, він повернувся до Криму свого брата Шагін-Гірея й зробив його калгою. Перський шах Абас I, коли відпускав Шагін-Гірея, сподівався посилити свій вплив на Крим, щоб відірвати його від Туреччини і використати у боротьбі проти Порти, міжнародний імідж якої похитнувся.

Покінчивши з Джанібек-Гіреєм, турки взяли за Кантімiра-мурзу, на якого тепер хотіли скласти провину за поразку під Хотином. Махмед-Гірей отримав із Стамбула наказ готуватися до походу. «Покарання Кантімiра за напад на Польщу й упокорення його було однією з основних вимог польського уряду під час переговорів про мир після Хотинської війни».

Знищення Кантімiра-мурзи означало подальше ослаблення Туреччини, бо вона позбавлялася воєнної підтримки Ногайської орди. Це було вигідно Махмед-Гірею, який мріяв скинути турецьке ярмо. Тому він охоче пристав на це.

Однак невдовзі між Махмед-Гіреєм і новим султаном Мурадом IV (1623-1640 рр.) виник конфлікт. Мурад вирішив скинути Махмед-Гірея і повернути Джанібек-Гірея на ханство. Окрім суб'єктивних уподобань султана, цього вимагала нова війна з Персією. Султан видав фірман про зміщення Махмед-Гірея і послав до Криму військо і флот. При війську знаходився Джанібек-Гірей зі своїм оточенням.

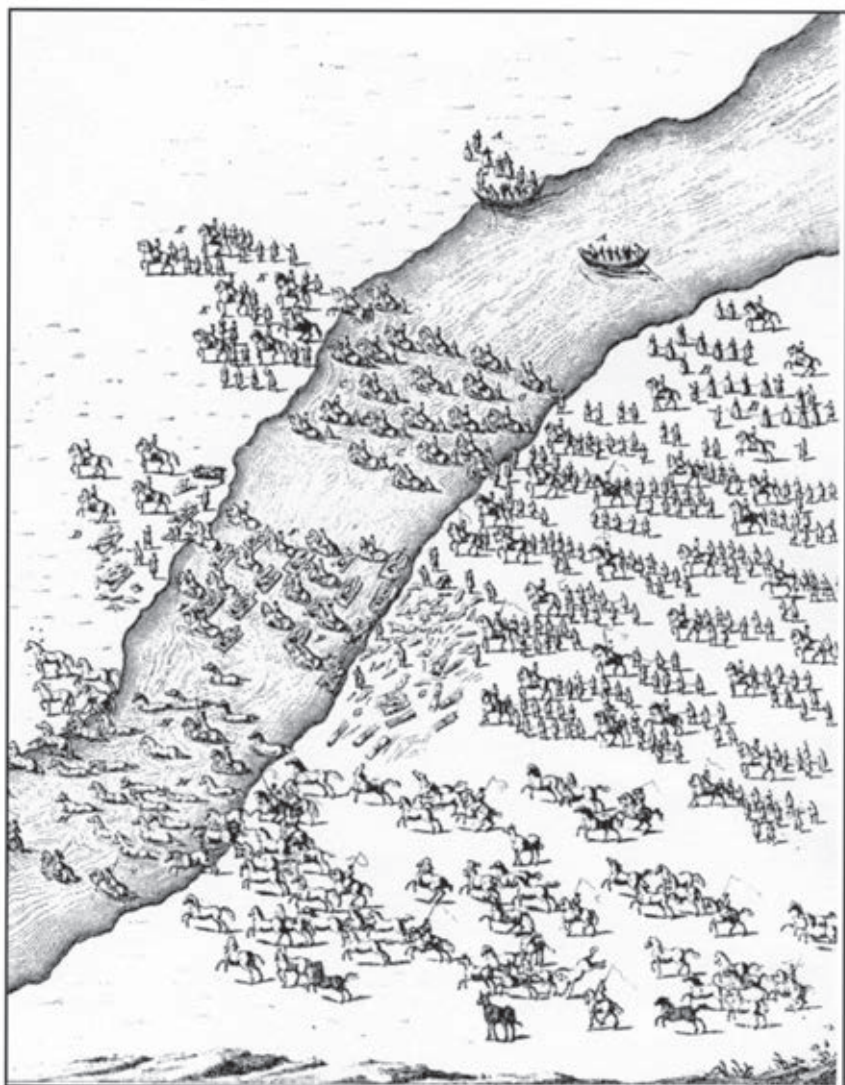
Власне, турки бажали позбавитися обох Гіреїв, але в той же час не хотіли воєнного зіткнення з Кримом. Тому розпочали переговори. Махмед-Гірей щоб виграти час, охоче пішов на них.

Ще до прибуття турецького флоту (12 галер) під командуванням Раджаба-паші, розпочалися переговори між Гіреями й запорозькими козаками про спільну боротьбу проти турків. Вони пройшли успішно. Частина запорожців пішла в похід на море до турецьких берегів, а інша — на допомогу татарам у Крим. Разом із козаками Махмед-Гірей вщент розбив турецьке військо й зайняв Кафу, захопивши і звільнивши її від турецького гарнізону. При цьому вирішальну роль у битві з військом Раджаб-паші, як і в Хотинській війні відіграла славна козацька піхота озброєна вогнепальною зброєю. В результаті переговорів, що поповнилися між Портою і братами Гіреями, було відновлено попереднє становище останніх. Таким чином, завдяки підтримці українських козаків Махмед і Шагін-Гіреї зберегли владу у Кримському ханстві.

Зберігши владу, Махмед і Шагін-Гіреї не поклалися на добро з боку Порти, розуміючи її бажання при нагоді посадити на ханство своїх ставників із роду Гіреїв. Через це шукали собі союзників. Спочатку була

зроблена спроба укласти спілку із Польщею, щоб, таким чином, досягти угоди з запорозькими козаками. Коли вона не увінчалася успіхом, через побоювання польського уряду бути знову втягнутою у війну з Туреччиною, Шагін вдався до безпосередніх переговорів із запорожцями. Козаки охоче погодилися, бо тоді вони домоглися б припинення спустошливих набігів кримських татар і мали б підтримку в збройній боротьбі проти турецьких завойовників.

Татари переправляються через річку.

Таку союзну угоду було складено 24 грудня 1624 року під час переговорів між Шагін-Гіреєм і керівництвом запорозького війська в районі острова Карай Тепен (Чорний курган). Вона зіграла певну роль в історії України, була великим успіхом козацької дипломатії. Згідно з нею Шагін-Гірей зобов'язувався не тільки утримувати кримських татар від нападів на Україну, але й обіцяв козакам свою допомогу. Запорожці, зі свого боку, обіцяли воєнну підтримку керівництву Кримського ханства у боротьбі проти Туреччини. Ця кримсько-козацька угода була актом самостійної зовнішньої політики Запорозької Січі. Вона зобов'язувала хана підтримувати українське козацтво у боротьбі проти Польщі, яку воно вело за соціально-станові привілеї, і заважала польському уряду приборкати так зване козацьке «свавілля». Така угода наступально-оборонного характеру, в якій сторони, що домовилися, допомагатимуть одна одній і не будуть чинити зла, була значною подією. Вона суперечила політичним інтересам Туреччини й Польщі і змусила їх насторожитися, оскільки з'явилися реальна загроза сумісного козацько-татарського військового виступу проти них.

Особливо занепокоєною була Польща, бо козацьке питання, таким чином, переставало бути внутрішньою справою і практично ставало питанням міжнародного життя Східної Європи в цілому, що з часом могло стати передумовою політичного зближення «православного козацтва» з «православним Московським царством», що, природно, не могло не активізувати дії польського уряду. Тому не дивно, що в цих політичних умовах великий коронний гетьман Станіслав Конєцпольський почав діяти не тільки енергійно, але й обережно. Він не починав відкритих воєнних дій на Подніпров'ї, доки не впевнився у нейтральності турків на випадок розв'язання козацького питання збройним шляхом. Лише отримавши відповідні запевнення від турецького командування, він рушив військо на Україну. Вслід за ним летіли королівські універсали, які були адресовані місцевим магнатам та шляхті з вимогою надати каральним діям гетьмана підтримку своїм надвірним військам. Вони знаходили у шляхти очікувані відзиви.

Загальна чисельність каральних польських військ становила близько 20 тисяч жовнірів, з них 8 тисяч складали коронні збройні підрозділи. Вони піднялися зі своїх місць постоїв у середині вересня 1625 р. Козацький гетьман Марко Жмайло не сподівався такого енергійного військового наступу з боку Речі Посполитої, не знав він також про домовленість між поляками і татарами і спокійно готувався до чергового морського походу на турецькі володіння. Однак вже через місяць, коли пройшли перші військові зіткнення під Каневом, він зрозумів, що йому загрожує нова великомасштабна війна з польським урядом. Не гаючи часу козацьке керівництво стало стягувати наявні боездатні сили в районі м. Крилова, біля якого 25 жовтня пройшла зустріч між королівськими комісарами, що прибули від Конєцпольського, та Жмайлом.

У своїх вимогах комісари вимагали від козацької старшини видачі ватажків антитурецьких морських походів, людей, які їздили послами до Москви і вели переписку з російським царем. Як бачимо поляків тепер турбували не тільки небезпека нової війни з Туреччиною, яка могла бути спровокована морськими походами козаків на Малоазійське узбережжя, але й також можливість виступу православної Московської держави на стороні православних козаків не давали їм спокою.

*Переправа селянсько-козацьких військ
через річку.*

Більшість вимог королівських комісарів були категорично відхилені радою козацької старшини. Після цього С.Конецпольський перейшов до активних воєнних дій, сподіваючись у такий спосіб змусити козаків стати більш покірними. 29 жовтня коронні та надвірні війська вдарили на табір противника, що розташувався над р. Цибульник. І хоча «козаки, — за словами очевидця, — відбивали кожний новий приступ рясними залпами» з своїх самопалів, і завдали наступаючим жовнірам значних втрат, вони програли першу битву і змушені були відходити в напрямку Курукового озера, де Жмайло знову спробував організувати активну оборону. Конецпольському не вдалося з маршу прорвати її, оскільки «від козацьких самопалів полягло чимало польської кінноти», і зважаючи на чисельну перевагу козацького війська (25 тис.), він вирішив ще раз почати переговори. Вони тривали чотири дні і закінчилися підписанням угоди (в урочищі Ведмежі Лози, 6 листопада 1625 р.), відомої під назвою Куруківської.

Ось її статті:

1) амністія учасникам набігів на турецькі володіння, на володіння української шляхти та королівські землі, «нехай тільки надалі старостам і начальникам своїм покірні будуть»;

2) встановлення порядку обрання «старшого», у відповідності з яким козаки отримали право обирати начальника з власного середовища, але за умови затвердження цього вибору великим коронним гетьманом, що виступав від імені короля (так після зміщення Жмайла був обраний Михайло Дорошенко);

3) зобов'язаність козаків скласти реєстр до 18 грудня 1626 р.; до цього реєстру могли ввійти не більше 6000 осіб, «а тим, хто буде виписаний, це не буде шкодити і карати їх підстарости не можуть [за то], що у війську запорозьку були»;

4) визначення щорічної платні розміром 60 000 злотих, які будуть виплачуватися у Києві;

5) визначення окремої винагороди для козацької старшини щорічно в наступних розмірах: для «старшого» — 600 злотих, для двох осавулів — по 150 злотих, для кошового, писаря, шести полковників та судді — по 100 злотих і для шести «полкових» осавулів і шестидесяти сотників — по 50 злотих;

6) визначення місць стоянки війська козацького: на Низу, за порогами — 1000 осіб «або так забагато, як дозволить його милість гетьман, повідомлений старшим і у відповідності з часом і потребою»; в королівських володіннях (у приватних володіннях, за умов названих у 10-тій статті) — решту;

7) підпорядкування козаків юрисдикції старшини «за звичайними писаними правами»;

8) заборона вести самостійні кампанії проти Туреччини;

9) наказ негайно спалити човни і кораблі, що використовувались для морських походів, разом із забороною будувати подібні засоби переправи й в майбутньому;

10) наказ повернути упродовж 12 тижнів землі у приватних і церковних володіннях, за які вони відмовляються платити оброк або відробляти панщину (також і ті землі, які захопили незаконно), «врожай з них, озимину і ярві, старости та пани дозволять їм спокійно зібрати» і, нарешті, вимога щоб «союзу ні з якими сусідніми державами не укладати, послів від інших держав не приймати і не обмінюватись посольствами, і не пробувати найматись до інших держав».

У випадку недотримання угоди констатувалось, що Річ Посполита з ними буде поступати як з ворогами королівської волі».

Текст Куруківської угоди був значно більшим, ніж текст попередніх польсько-козацьких угод, однак її тон і характер статей не відрізнялись від них, за винятком декількох деталей.

Ні один з королівських комісарів не задумався про те, що робити з 50.000 «виписаних», які не потрапили до реєстру. Як і раніше вважалося, що для того, щоб угода виконувалась достатньо пригрозити строгами покараннями. У недалекому майбутньому авторам Куруківської угоди довелось глибоко розчаруватися.

Таким чином, перемога під Хотинем 1621 р. змінила співвідношення сил у Східній Європі й Азії. Польсько-козацькі відносини були лише функцією політики Речі Посполитої стосовно Туреччини. Вирішальним фактом, від якого залежали саме такі форми цієї політики, були не стільки окремі помилки польської дипломатії, скільки економічні та суспільні інтереси польських магнатів і шляхти. Однак, це не завадило українським козакам посісти визначне місце в історії боротьби проти турецько-татарських нападників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алекберлі М.А. Хотинская война (1621 г.). — Черновцы, 1957.
2. Алекберлі М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI- первой половине XVII веков. — Саратов, 1961.
3. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991.
4. Василенко Г.А. Хотинська війна (З історії боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії кінця XVI і початку XVII ст.). — К, 1960.
5. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т. — М., 1953. — Т.1.
6. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994.
7. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т.7.
8. Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII століття) // — Нариси з історії України. — К., 1941. — Вип. III.
9. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — Львів, 1991.
10. Історія Української РСР. — К., 1979. — Т.1. — Кн. 2: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (друга половина XVI — перша половина XVII ст.).
11. Комарницький С. Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 року). — Чернівці, 2000.
12. Комарницький С.І. Історичний портрет гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного (До 380-річчя від дня смерті)// Питання історії України. Збірник наук. праць. — Чернівці, 2002. — Т. 2.
13. Ламанский В. О славянах в Малой Азии, в Африке и в Испании. — СПб., 1859.
14. Марочкін В.П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVIII ст. — К., 1989.
15. Рашба Н.С. Польсько-турецька війна 1620 — 1621 рр. і Росія // Укр. іст. журн. — 1959. — № 6.
16. Романець О. Ой Хотине, граде давній. — Чернівці, 1991.
17. Серчик В. Речь Посполитая и казачество в первой четверти XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV — XVIII вв. — М., 1979.
18. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992.
19. Хотинська війна (1621 р.) /Г.Грабянка, С.Величко, Й.Мюллер та ін. — К., 1991.
20. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1991. — Т. 2.

Історіографія Хотинської війни 1621 року

Юрій Макар

(Чернівці)

ПЕРЕВАЖНА більшість історичних подій в Україні вимагає переосмислення. Після здобуття нею незалежності десять років тому постало питання про створення української наукової концепції історичної науки. Щоправда, така концепція була. Вона створювалася у XIX-XX століттях видатними українськими вченими Володимиром Антоновичем, Михайлом Грушевським, Дмитром Багалієм, Іваном Крип'якевичем, Мироном Кордубою, Олександром Оглоблиним та багатьма іншими. Проте її розвиток на цілий ряд десятиліть був брутално перерваний на догоду концепції партійності історичної науки. Незаслужено шельмувалися або піддавалися забуттю ті вчені, які будували і розвивали українську історичну науку.

Не можна відкидати всього того, що писалось в умовах УРСР, але заразом годі сприймати позиції, з яких аналізувалися ті чи інші історичні явища.

Яке ж місце і роль відіграла Хотинська битва 1621 року в історії українського народу? Чи це була війна між турецьким султаном і польським королем за території, сфери впливу, а українське козацьке військо під проводом Петра Сагайдачного відіграло роль лише як формація, підпорядкована польському командуванню?

Цілком зрозуміло. Що тогочасні джерела — польські, турецькі — фіксували боротьбу між Польщею і Портою. Козаки вважалися підданими короля і відповідно воювали на його боці. На підставі польських документів чи спогадів будувалася концепція Хотинської війни. Щоправда, тут важко сперечатися, оскільки це був переддень Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Української держави як такої не було. А українські землі були предметом і ареною гострої військово-політичної боротьби між Варшавою, Стамбулом, а згодом і Москвою, за володіння ними. Тому українські козаки були змушені воювати формально за чужі інтереси. Насправді ж їх дії набирали характеру національно-визвольної боротьби. Але про все за порядком.

Отже проблема Хотинської війни 1621 року стала предметом дослідження з боку польських, турецьких, українських, російських, як рівно

ж, вчених інших країн. Серед писемних пам'яток європейської історіографії стосовно Хотинської війни 1621 року чи не найповнішою є монографія Якова Собеського [11]. Це праця, написана на основі щоденника, веденого автором під час самої війни. Згодом Собеський розширив щоденник. Збагатив його історичними фактами і оформив у вигляді історичного твору. Цінність твору полягає насамперед в тому, що його автор був сучасником і безпосереднім учасником подій, які описував. На ті часи він був високоосвіченою людиною, займав відповідно високе становище у Польській державі. Часто йому доручалися функції представника Польщі при розв'язанні найскладніших військових чи політичних питань.

Під час Хотинської війни Яків Собеський був серед комісарів польського сейму, котрі брали участь в засіданнях військової ради, зустрічалися з гетьманами, послами і самі як посланці відвідували турецький табір, де вели переговори про умови миру, готували угоди, керували фінансуванням війська. Все це давало можливість Собеському не лише орієнтуватися в подіях, що відбувалися, але й володіти інформацією про таємні мотиви дій, поглядів і задумів польського керівництва.

Таким чином, можна без вагань стверджувати, що твір Я. Собеського має досить важливе значення для вивчення історії Хотинської війни. На нього посилаються історики при дослідженні історії українського козацтва та епопеї Хотинської війни 1621 року.

Якщо ж говорити про саму працю Собеського, то в ній автор показує підготовку сторін до початку воєнних дій, їх хід, а також дає їм своє тлумачення, зачіпаючи при цьому взаємини польського командування в особі Яна Хоткевича з керівником козацького війська Петром Сагайдачним. Будучи представником польських панівних верств Собеський, безумовно, розглядав українських козаків як допоміжну силу, котра не відіграла значної ролі у досягненні перемоги над турецьким військом. З висоти сьогодення та національних інтересів українців не можна погоджуватися з цього приводу з автором, як також можна ставити під сумнів деякі його висновки щодо наслідків війни, в тому числі й для Польщі.

Іншим цінним джерелом для дослідження історії Хотинської війни слід вважати «Записки» Матвія Тітовського, що відносяться до 1620-1621 років. Вони опрацьовані і видані Самуїлом Величком [5, Т. 1, с. 373; Т. 2, с. 642]. Мова йде в «Літописі» загалом про події в Україні протягом XVII століття.

У своїх «Записках» Тітовський наводить цілий ряд фактів, які проливають світло на передумови Хотинської війни. Зокрема він приділив значну увагу Цецорській битві 1620 року неподалік Ясс. За рік до подій під Хотином польське військо під орудою С. Жолкевського, у складі якого був загін чигиринського сотника Михайла Хмельницького і його сина Богдана, зазнало нищівної поразки від турецько-татарських сил під командуванням Іскандер-Паші. Після того польський табір під Могилевом-

Подільським також був вщент розбитий. Скориставшись з цього, турки і татари спустошили Поділля і Галичину. Попереду була Хотинська битва (бо війна як така вже тривала).

Щоб не повторюватися, зауважимо, що Тітловський досить ретельно описав події під Хотиним, роблячи при цьому свої висновки. Цілком зрозуміло, що з нинішніх позицій ряд інформацій автора, так само як і висновків підлягають сумнівові.

Розмах війни та її наслідки справили чимале враження на сучасників. Під безпосереднім впливом Хотинської війни написані численні спогади і, кажучи по-нинішньому, дослідницькі роботи. До останніх можна причислити «Історію Хотинської війни» Ованнеса Кам'янецького, рукопис якої віднайдено в Державному архіві Вірменії. Вперше про це стало відомо в 1954 році з матеріалу А.С. Анасяна «Отголоски битв при Хотине (1621) в Армянских источниках», опублікованого в збірці «Великая дружба. Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией» [3, с. 225-238].

За А. Анасяном Ованнес написав «Історію Хотинської війни» за дорученням свого батька Тер-Акопа. Ованнес, який протягом тривалого часу проживав у Кам'янці-Подільському і був сучасником війни, зібрав доступні джерела, в тому числі інформації від її безпосередніх учасників. Оскільки на той час на західноукраїнських землях проживало чимало вірменів, то Ованнес в силу своїх занять відвідував Львів. І саме напередодні подій під Хотиним бачив у Львові польське військо, яке направлялося до Хотина. За даними Анасяна праця Ованнеса складається з передмови, 18 розділів і пам'ятних записок.

Деяка інформація про Хотинську війну міститься, за тим же Анасяном, у «Хроніці» Авксента Кам'янецького, також вірменина, що проживав у Кам'янці-Подільському. «Хроніка» Авксента є складовою частиною вірменської історичної літератури, відомої під назвою «Кам'янецького літопису».

На жаль, короткі коментарі Анасяна не дають можливості скласти повну уяву про названі ним роботи. До того ж наведені ним дані викликали сумніви ряду дослідників Хотинської війни.

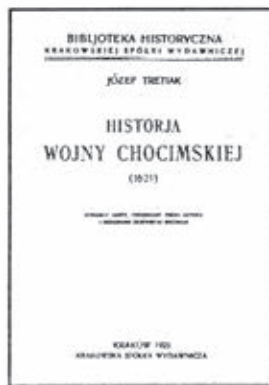
До сучасників дійшов ряд щоденників про Хотинську війну, наприклад, Прокопа Збігнєвського, Яна Острога, Любомирського та інших. Вони, кожен на свій лад, трактують війну або її окремі складові.

Вже з робіт пізніших заслуговує на увагу праця польського історика Юзефа Третяка «Historia wojny Chocimskiej 1621», опублікована у Кракові 1921 року. Автор спромігся зібрати не лише польські, але й німецькі, а навіть почасти й турецькі документальні матеріали, що дозволило йому виконати цікаву роботу. Щоправда, він, не будучи сходознавцем, не зміг використати оригінальних турецьких документів, а лише їх німецькі переклади і, отже, не міг претендувати на вичерпний опис подій, пов'язаних з Хотинською війною.

А в Туреччині дійсно опубліковано свого часу двотомний «Збірник документів», укладений Феридун бей Ахмедом. До нього увійшли офіційні папери султанів, кримських ханів. Матеріали охоплюють період історії Туреччини від її заснування до 1687 року. Вони висвітлюють військові, політичні і дипломатичні проблеми.

Якщо ж повертатися до Юзефа Третяка, то він, до речі, не використав і опублікованого в Росії збірника документів під назвою «Сборник некоторых важных известий и официальных документов касательно Турции, России и Крыма», виданого 1881 року під редакцією В.Д. Смирнова. З

позицій українця Ю. Третяка можна звинити в тому, що він у своїй праці намагався скинути з рахунку вирішальний фактор у перемозі над турецько-татарським військом під Хотином — запорізьке козацтво. Через це Третяк не зміг відповісти на ряд цікавих питань про військово-мистецтво козаків, а саме: їх тактичні прийоми ведення війни, систему оборони, нічні атаки тощо.

Однак праця Юзефа Третяка, при всій до неї прискіпливості, вигідно відрізняється від багатьох інших робіт, що зачіпають проблему історії Хотинської війни 1621 року як багатством змісту, так і формою викладу історичних подій. Автор провів значну і корисну працю. Він звернув увагу істориків на події минувшини. А в нинішніх умовах розстановки політичних сил в Європі українсько-польська військово-політична співпраця мала б відігравати значну роль, про що свідчать спільні кроки обох держав на міжнародній арені.

Варто б ще згадати й десятитомну працю німецького історика XIX століття І. Гаммера «Історія Османської держави», що вийшла німецькою, французькою і турецькою мовами. Цілком зрозуміло, що Хотинська війна 1621 року в цьому багатотомному виданні є лише незначним фрагментом. Про неї сказано у другій частині четвертого тому німецького видання 1834 року, а потім восьмого тому турецького видання. Але, як мені видається, важливим є те, що, говорячи про Хотинську війну, І. Гаммер

посилається здебільшого на оригінальні турецькі матеріали зокрема на «Тарихи Наїма» («Історію Наїма»), тобто праці відомого турецького літописця і громадського діяча Мустафи Наїма.

Що ж стосується власне турецьких джерел, то вони виконані, як писалося за часів марксизму-ленінізму, з «націоналістичних позицій», з «позицій запеклого пантюркизму». В наш час підходить з такими мірками до оцінок документів чи дослідницьких робіт, навіть якщо вони неолояльні до нас, було б елементарним безглуздом з наукової точки зору.

Для вивчення історії Хотинської війни має неабияке значення рукописна праця Мустафи Абдулли Кятиба Челяді «Фазлекс» («Висновок»). Автор рукопису був досить освіченою і обдарованою людиною. Він відвідав ряд держав Близького і Середнього Сходу. Жив тривалий час в Константинополі. Його роздуми про Хотинську війну вперше використав М.А. Алекберлі аж у середині ХХ століття. Про нього скажемо трішки нижче.

Повертаючись до «Історії Наїма», яку автор писав у XVII-XVIII століттях (помер 1716 року), будучи офіційним державним літописцем при дворі султанів, слід зауважити, що в ній події з 1592 по 1659 роки викладені чітко хронологічно, доступною мовою. З неї зроблені часткові переклади в Польщі, Німеччині. Нею користувався засновник сучасної української історичної науки Михайло Грушевський, у працях якого є й оцінки Хотинської війни.

Деякі моменти з історії Хотинської війни знайшли своє відображення в «Тарихи Печеві» («Історії Печеві»). Видана в Стамбулі двотомником у 1865-1867 роках. Автор — Ібрагім Печеві, жив між 1574 і 1650 роками. Його праця охоплює двадцятилітній період (1520-1640). Будучи у турецькому війську і займаючи там різноманітні посади, він мав доступ до військового керівництва і навіть султана. Хотинську війну зобразив як війну мусульманів проти «невірних». Цікавим для нас є висновок Ібрагіма Печеві про те, що під Хотином вся увага турків зосереджувалася «на таборі козаків». Такий висновок підтверджує думку про вирішальну роль козаків у розгромі тут турецько-татарського війська.

Деякі відомості про Хотинську війну містяться у восьмитомній праці турецького історика, географа і мандрівника Евлія Челябі (жив у 1611-1679 роках). Загальна назва праці — «Подорож Евлія Челябі». Видана у Стамбулі. Події під Хотином висвітлені у п'ятому томі. Тут йдеться про Хотинську фортецю, опис її ззовні, всередині, озброєння, а також про військові дії 1621 року. Автор, як і попередній, відводить вирішальну роль в перемозі поляків над турками українським козакам.

Окремі питання з історії Хотинської війни непогано висвітлені і в працях турецького історика ХХ століття Ахмеда Расима «Османська історія в малюнках і картах», опублікована чотиритомником у 1924 році. Зрозуміло, що це історія Турецької держави від заснування до виникнення республіки на чолі з Мустафою Кемалем (Ататюрком). Те, що написав автор

про Хотинську війну та її наслідки є цікавим для істориків і до сьогодні. Ахмед Расим встановив пряму залежність між поразкою під Хотином і погіршенням внутрішнього та міжнародного становища Туреччини.

Якже ж виглядає питання Хотинської війни в українській історіографії? Воно присутнє в багатьох виданнях, в тому числі практично в усіх енциклопедіях. Звертали на нього увагу й класики української історичної

науки. Його тією чи іншою мірою зацікавив Михайло Грушевський у своїй десятитомній «Історії України — Руси». Про підготовку, хід та наслідки війни для українців, передусім козацтва він пише у сьомому томі [6, с. 462-496]. Ще до початку війни козаки висували вимогу відновлення Православної церкви, а також належної платні за свою службу і ліквідації утисків та сваволі польських можновладців. Але по закінченні війни польський король за словами Михайла Грушевського «спішив не зіставити ані на хвилю яких небудь ілюзій у хотинських героїв, яких небудь надій на те, що їх героїство, їх безграничне пожертвоване, їх всіми признані заслуги для рідчиполитої дадуть їм які небудь реальні здобутки, якесь поліпшення їх убогого побуту, поправу їх пів-правного становища» [6, с. 481].

Подібне у більш скороченій формі написав про Хотинську війну інший видатний український вчений Дмитро Яворницький у своїй тритомній праці «Історія запорозьких козаків» [14, с. 154-155]. Розглядаючи підсумки війни вчений зазначив: «Вместо благодарности, которую козаки по справедливости заслужили за поход под Хотин, на Хотинском мире Польша обязалась воспретить козакам выход в Черное море» [14, с. 155].

Цінні відомості щодо Хотинської війни свого часу зібрав і опублікував Іван Крип'якевич, один з найяскравіших послідовників Михайла Грушевського у «Жерелах до України-Руси», восьмий том, Львів, 1908 рік. Загалом «Жерела» охоплюють часи від середини XVI століття по 1631 рік. В них зібрана переписка між державними діячами Польщі, Туреччини, Криму

та запорозького козацтва з військових, політичних і міжнародних питань. Документи сприяли певною мірою виясненню деяких питань козацької проблеми у стосунках між названими державами. Поза сумнівом, нас зараз найбільше цікавлять документи, присвячені Хотинській війні.

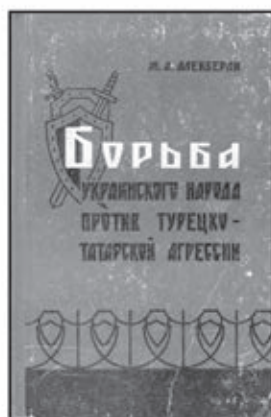
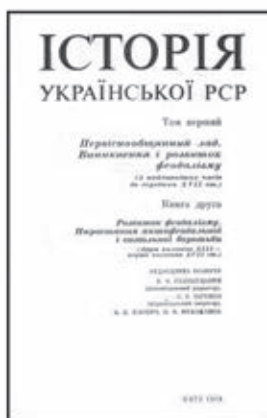
Вніс свою частку в дослідження війни і наш земляк, відомий історик Аркадій Жуковський, почесний доктор Чернівецького університету, який впродовж десятиліть живе і працює в Парижі. Вже в незалежній Україні перевидана його «Історія Буковини» у двох частинах. Раніше вона публікувалася за кордоном у великій колективній праці «Буковина: її минуле і сучасне». У другій частині «Історії Буковини» (Чернівці, 1991) згадується про битву під Хотином та укладений після неї мирний договір, який по суті нічого не приніс українцям, хоч козаки були тією силою, яка схилила перемогу на бік Польщі [9, с. 69-70].

Зрештою, кожен з українських істориків, що займався козацькими часами, боротьбою проти турецько-татарських завойовників, у значних монографічних дослідженнях, так чи інакше згадував про події під Хотином, які стали важливим етапом на шляху національно-визвольної боротьби українського народу за свою суверенну державу.

За часів СРСР дослідникам було нав'язано ідеологічну схему розгляду історії українського народу, як і всесвітньої історії загалом. Під цим кутом зору слід було розглядати й історію Хотинської війни. Їй, наприклад, приділена увага у другій книзі першого тому «Історія Української РСР», підзаголовок якого «Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII — перша половина XVII ст.)» свідчить про «класовий підхід» до справи. Том виданий «Науковою думкою» 1979 року. При загалом надуманій схемі Хотинська війна [10, с. 247-252], як і її передісторія [10, с. 243-247] висвітлена досить об'єктивно.

Одним з найважливішим і єдиним, як вважається, комплексним дослідженням історії розглядуваної війни виявилася праця тодішнього викладача і завідувача кафедри Чернівецького університету в 50-х роках XX століття Мамеда Алекберлі. Будучи дагестанцем за національністю, він володів турецькою мовою, міг використати оригінальні джерела. Ним опубліковано про Хотинську війну ряд розвідок у виданнях університету, а 1957 року монографія «Хотинская война (1621 г.)». Якщо відкинути ідеологічний наліт, то книга й повинна не втрачає своєї наукової цінності. Вона невелика за обсягом, всього понад 120 сторінок. Але в ній проведений аналіз (безумовно, з тодішніх позицій) основних, відомих на той час документів, до речі, використаних при підготовці даної доповіді. В наступних розділах автор описав становище напередодні війни в Україні, Туреччині, підготовку до війни, її хід та наслідки. Якщо розглядати книгу з позицій сьогодення, то її авторові можна висунути чимало закидів, і не лише ідеологічного порядку. Проте це не має тепер особливо-

го значення. Згодом, 1961 року у видавництві Саратовського університету Мамед Алекберлі, працюючи вже у Дагестанському університеті, опублікував дещо розширений варіант своєї праці під назвою «Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков». Книга має 270 сторінок. Щоправда, він її закінчує практично Хотинською війною, хоч нібито мав говорити про всю першу половину XVII століття.

Завдання сучасних українських істориків полягає у тому, щоб виробити науково спроможну концепцію розгляду історії Хотинської війни 1621 року, спираючись на зроблене попередниками і сучасниками як вітчизняними, так і зарубіжними, об'єктивно критикуючи їх там, де це справедливо, але огульно не очорнюючи. Іншими словами потрібний об'єктивний науковий аналіз. Значним підспір'ям у цій справі є наукові конференції, присвячені річницям війни, організовані з ініціативи місцевих хотинських властей за участю науковців України, Польщі, Молдови, Туреччини. Обмін думками на конференціях, матеріали яких друкуються, дають можливість не лише поширювати інформацію про війну як частину історії краю, але й виробляти в дискусіях погляди на ті чи інші аспекти війни чи її цілість та наслідки.

Однією із спроб зазначеного підходу до висвітлення суті справи є опублікування у книзі «Буковина. Історичний нарис», що вийшла 1998 року у видавництві «Зелена Буковина» згадки про Хотинську війну [4, с. 47-50]. Розділ належить перу відомого буковинського вченого Олександра Масана. А одним з головних авторів і керівників усього твору є завідувач кафедри історії України Чернівецького університету Василь Ботушанський.

Тепер підготовлена до друку і, сподіваємося, вийде до 1000-ліття Хотина досить об'ємиста монографія «Хотинщина. Історичний нарис», авторства Олександра Добржанського, Юрія Макара і Олександра Масана. Хотинська районна державна адміністрація на чолі з Володимиром Ба-

лицьким бере на себе справу публікації. Безумовно, що історію краю автори охоплюють від найдавніших часів. Чільне місце виділене останнім десяти рокам. Але автори, цілком зрозуміло, не пройшли повз такої важливої віхи, як Хотинська війна 1621 року.

В заключення хотів би зауважити, що не ставив собі за мету детального аналізу історіографії Хотинської війни, оскільки це в межах короткої доповіді неможливо. Швидше, вважав за доцільне зазначити проблему, проілюструвавши її окремими прикладами. Цілком природно, що в орбіту автора доповіді не потрапили може й важливі дослідження. Проте, в нашому випадку це не так важливо. Молоді дослідники всебічно проаналізують здобутки своїх попередників. І на часі підготовка й видання до наступного ювілею нової синтетичної праці про Хотинську війну 1621 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алекберлі М.А. Хотинская война (1621 г.) — Черновцы, 1957.
2. Алекберлі М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII в. — Саратов, 1961.
3. Анасян А.С. Отголоски битвы при Хотине (1621) в Армянских источниках // Великая дружба. Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией. — Ереван, 1954.
4. Буковина: Історичний нарис. — Чернівці, 1998.
5. Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1; 2.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. — К., 1995. — Т. VII.
7. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. — Чернівці, 2002.
8. Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8.
9. Жуковський А. Історія Буковини. — Чернівці, 1991. — Ч. 1.
10. Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. — К., 1979. — Т. 1. — Кн. 2.
11. История Хотинского похода Якова Собеского, 1621 г. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. II.
12. Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. / Zebrał Zegota Poulí. — Kraków, 1853.
13. Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621). — Kraków, 1921.
14. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 2.

Хотинська війна у записках Якуба Собеського

Іван Гриценко, Ганна Скорейко

(Чернівці)

У 1621 РОЦІ вся увага християнського світу була прикута до Хотина, де Річ Посполита протистояла найгрізнішому і найсильнішому в тодішній Європі супротивникові — Османській імперії.

Складна дипломатія канцлера Яна Замойського, спрямована на захист своєї держави від нападів Туреччини та її васалів — кримських татарів, забезпечення її від будь-яких конфліктів з небезпечним сусідом, потерпіла крах. Війна, відчуття якої тривожило польське суспільство протягом останніх років, все-таки застала його зненацька. Польща не була готова до неї, а сусідні християнські держави обмежувалися декларативною підтримкою, або проявили повну байдужість до турецької загрози, зайняті з'ясуванням своїх проблем. Реальної допомоги ніхто не обіцяв. Так Річ Посполита змушена була платити за тривалий нейтралітет у турецько-європейському протистоянні, за небажання стати членом антитурецької ліги християнських держав.

Напружена боротьба з переважаючими турецькими військами під Хотином, благополучне завершення цієї кампанії справили на сучасників надзвичайно сильне враження. Численні записки і щоденники учасників війни стали популярними не тільки у Речі Посполитій, але й у інших європейських державах. Відразу після щасливого повернення польського війська на батьківщину ці записки швидко поширювалися у рукописних копіях, продовжуючи жити незалежно від своїх авторів. Починаючи з середини XVII ст. вони з'являлися вже у вигляді окремих книг. Популярність цих записок визначалася не стільки поширенням в той час героїстичним і лицарським сюжетом, скільки особливістю ворога, якому протистояли автори щоденників: саме під Хотином вперше було завдано серйозного удару по престижу Османської імперії. Султан не тільки не реалізував своїх планів, але й змушений був повернутися назад з великими втратами.

Найбільш повним і об'єктивним, за одностайною оцінкою дослідників, були щоденникові записки Якуба Собеського, які лягли в основу його широкого і ґрунтовного історичного опису подій 1621 р. «Commentariorum

Chotinensis belli libri tres». Друком ця праця з'явилася у Данцигу 1646 р. і відразу стала енциклопедією Хотинської війни. Українські та російські дослідники отримали змогу ближче познайомитися з мемуарами Собеського після перекладу на російську мову К.Мельником та опублікування їх у збірнику «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» 1896 р. під редакцією і з передмовою В.Антоновича.

Цінність спогадів Я. Собеського полягає в тому, що, по-перше, автор був безпосереднім учасником не тільки бойових дій, але й брав участь у виробленні основних стратегічних і тактичних напрямків війни, представляв Річ Посполиту на переговорах з турками, а, значить, був у гущі найважливіших політичних перипетій. По-друге, Собеський, на думку сучасників, належав до найосвіченіших людей свого часу, він отримав добру освіту в Краківській академії, а потім поповнював свої знання, подорожуючи по Європі. Крім того, він відзначався тактом, витримкою, розсудливістю, а тому, природно, що у щоденнику, а потім і у мемуарах автор намагався уникати однобічних і суб'єктивних оцінок. По-третє, Якуб Собеський на час війни вже мав неабиякий досвід вирішення складних зовнішньополітичних та внутрішніх проблем, бо неодноразово обирався маршалом на сеймах та призначався комісаром для участі у поході королеви-ча Володислава на Москву 1618 р., цю ж функцію він виконував і під час Хотинської війни 1621 р., пізніше знову залагоджував конфлікт з козаками у 1625 р. Тому він міг з точки зору свого політичного досвіду проаналізувати ступінь ефективності тих чи інших дій, впливу та значення різних військових сил тощо.

На початку викладу подій автор декларує свої наміри об'єктивно висвітлювати хід подій: не захоплюватися ні пристрасною, ані ненавистю; не засуджувати марно турків, бо ворога треба поважати, але й не дозволити своєму патріотизму взяти верх у оцінюванні недостойних дій польського війська.

Щоправда, Я. Собеському все ж не вдалося уникнути певної патетики і високопарності щодо характеристики дій гетьмана Ходкевича та королеви-ча Володислава, він навіть прощає і виправдує їхні явні промахи і упущення у виборі тактики ведення війни. Разом з тим, віддаючи належне відвазі і стійкості козацького війська, належно оцінюючи військові якості гетьмана Сагайдачного, Собеський часто уникає високої оцінки ролі козацтва у складних військових виправах, навіть якщо вони відігравали вирішальну роль. Це природно, адже він був представником свого часу, а отже, його оцінки подій під Хотином 1621 р. — це оцінки всієї тодішньої шляхетської Польщі.

Мемуари Собеського побудовані за хронологічним принципом: вони поділені на три частини, кожна з яких відповідає якісно новому етапу війни. Але дослідник може знайти у цьому творі немало проблемних аспектів: історичні портрети польських воєначальників Ходкевича, Володислава, Любомирського, козацького ватажка Конашевича-Сагайдачного, турецького султана Османа та його полководців; опис військових баталій з розмі-

щенням військ; роль і становище місцевого населення в ході війни; турецька армія з її складовими, воєначальниками, озброєнням; переговорний процес як складова міжнародного права, тодішньої дипломатії.

Перша частина присвячена пошукам причин, що призвели до війни та відстеженню військової й дипломатичної підготовки обох сторін. Аналізу-

Якуб Собеський.

ючи польсько-турецькі взаємовідносини, автор наголошує на двох аспектах, які, на його думку, призвели спочатку до загострення взаємовідносин між Річчю Посполитою та Османською імперією, а потім спричинили до відкритої військової конфронтації: польсько-молдавські стосунки та козацькі напади на кримські та турецькі землі.

Собеський нагадує, що тривалий час запорукою мирних стосунків між двома державами був польсько-турецький союз, укладений ще Казимиром та Баязетом і поновлюваний їхніми наступниками. Але, як стверджує автор, козацькі морські походи, розорення причорноморських міст, спустошення найбагатших турецьких провінцій в Європі та Азії почали викликати у султана

обурення і лють, що й стало першим приводом до війни. Намагання польських магнатів закріпитися у Молдавії поглибило польсько-турецькі суперечності. Вагому роль у розв'язанні війни Собеський відводить московським дипломатам, які багатими подарунками схиляли султана Османа до союзу проти Польщі, та впливовим антипольськи налаштованим членам дивану. Але основна відповідальність за початок цієї виснажливої для Речі Посполитої війни була покладена Собеським все-таки на козацтво. Хоча тривала боротьба за посилення контролю над Молдавією з боку Польщі і небезпека втрати впливу Туреччиною в цьому регіоні видається набагато вагомішою для початку війни. Тим більше, що Собеський не обминув зацікавлення у зближенні з Польщею з боку тодішнього молдавського господаря Гаспара Граціані.

З боєм і навіть тривогою, напевно, заново переживаючи всю складну підготовку до війни, Собеський показує розгляд цього питання на сеймі, початок збору війська, проблеми у налагодженні зовнішніх контактів, спроби дипломатичними заходами погасити цей конфлікт.

Автор описує озброєння і подає чисельність військових загонів, які повинні були протистояти значно переважаючим турецьким силам, показує сам похід і вказує на ті труднощі, які супроводжували поляків у цій виправі. Особливо драматично відбувався збір війська, коли виявилось, що під прапори литовського гетьмана Ходкевича, який був призначений

сеймом головнокомандувачем війська, зібралось всього близько 35 тис., включаючи німецьку, угорську і польську піхоту, легку й важку кінноту. Повною несподіванкою була майже повна відсутність шляхетського ополчення в такий важкий для вітчизни час, хоча Собеський намагається обминути це питання, обумовлюючи тим, що не має достовірних відомостей про його чисельність. Але, зважаючи на роль, яку відіграв автор у польському війську, він мав бути обізнаний з усіма деталями формування війська. Варто відзначити, що з самого початку відносини польського командування й козаків склалися непросто. За словами Собеського, більша частина 30-тисячного війська зпрозоських козаків, вийшовши за межі Польщі, відразу ухилилися від війни. Тривожний опис підсилюється згадками про затемнення сонця, землетруси та вогняні стовпи, які раз по раз спостерігалися в небі.

Детально у творі показано польський табір під Хотиним, збір військових підрозділів. Згадує комісар і те, яке значення для морального стану в польському таборі мало прибуття під Хотин козацьких загонів: вони з полегшенням зустріли появу гетьмана Сагайдачного, це навіть додало відваги всьому війську. Характеристика козацького ватажка Собеським представляє особливий інтерес. Автор дає детальний опис всіх козацьких походів на чолі з Сагайдачним проти турків і татар, захоплюючись його військовим талантом і мудрістю, наголошуючи, що на час Хотинського походу слава його зросла навіть серед турків. «Чоловік сміливий розумом, який шукав небезпеки, нехтував життям, перший в нападі, а у відступі останній; рука його ніколи не давала промаху; він був пильним у таборі, не любив зніженості і не був так схильним до пияцтва, як то було в традиції серед козаків», — резюмує автор.

Про справді значний вплив козацького гетьмана свідчить не тільки прихильна характеристика Собеського, але й той факт, що прибулого з Варшави Сагайдачного радісно зустрів Ходкевич і відразу розпочав активну підготовку до зустрічі ворога.

Описи військових операцій, вилазок, сутичок займають значне місце у записках польського комісара. Але треба віддати йому належне: як і обіцяв у передмові, не обминув випадки мародерства жовнірів, які супроводжували похід польського війська, напади молдавських розбійних загонів, які нічого спільного не мали з війною.

Проте водночас оцінки таких епізодів Собеським вельми цікаві: невдоволення польських жовнірів своїм становищем і вимогу з їх боку додаткової платні він сприймає як природне відстоювання своїх інтересів, бунтування козаків з цього ж приводу трактується ним як особлива характерна риса цього напівварварського війська.

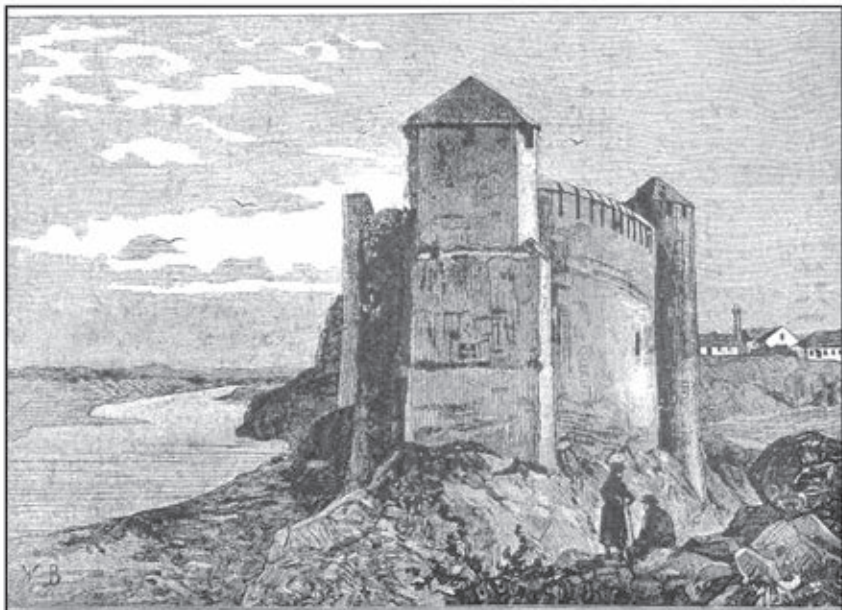
Найбільш широко у мемуарах дано опис власне військової кампанії з детальним аналізом кожної польової битви, нічних вилазок окремих загонів, заслуг кожного полководця та воєначальника. Тут відображено і успішні дії польських та козацьких загонів, їхні прорахунки та поразки,

втрати. Детально Собеський описує геройський подвиг сорока козаків, які укріпившись у одній із печер, майже цілий день стримували натиск значно переважаючих турецьких сил, поки не загинули всі до одного.

Проте не у всіх випадках королівський комісар вважав козацькі героїські дії проявом лицарства. Навпаки, нічні вдали вилазки козацьких загонів, внаслідок яких турки втратили спокій і вдень, і вночі, він обумовлює бажанням козаків взяти якнайбільше здобичі і природною зневагою до смерті. Захоплення групою козаків турецьких гармат вважав випадковістю. Такий поділ на власне польське військо і козацьке, як щось чужорідне, проходить через весь твір Якуба Собеського.

Значний інтерес представляє характеристика морального стану у таборах воюючих сторін. Зокрема, автор стверджує, що із затягуванням війни польське і турецьке військо опинилося майже в однаковому становищі: незвичний клімат, антисанітарія, відсутність належного продовольчого та фуражного постачання спричинилися до пошестей, дезертирства, втрат не тільки бойових, але й внутрішніх. Щоправда, про випадки деморалізації серед козацтва Собеський не згадує, тому треба думати, козацьке військо, більш пристосоване до польових умов, проявляло зразки витривалості й високого духу.

Значний інтерес викликає і описаний Собеським переговорний процес. Він показує, наскільки гостра взаємна недовіра панувала серед воюючих сторін, але необхідність припинення воєнних дій розуміли всі. Для по-

Вид Хотина з півночі. (Гравюра XIX ст.).

ляків важливо було не показати своєї слабкості у воєнному відношенні. Але за умовами миру ця слабкість проявилася особливо яскраво: поляки відмовилися від Хотинської фортеці і змушені були передати її молдавському господарю, вірному турецькому султанові; польська сторона зобов'язалася взяти під свій контроль дії запорожців, щоб не допустити їхніх нападів на турецькі і татарські володіння. Під час переговорів поляки зробили слабку спробу наголосити, що дії козаків є реакцією на руйнівні походи татар, але турки рішуче відкинули будь-які відступи від своїх вимог.

Собеський, показуючи негативну реакцію козацтва на умови миру, навіть не засудив їхніх дій, що підкреслює його розуміння тодішнього становища українських земель і козацького антитатарського руху.

В цілому оцінка цієї війни Собеським як перемоги християнського світу над агресивним і небезпечним мусульманським до цих пір залишається актуальною в історичній науці. Мемуари ж цього відомого в свій час політика залишаються надзвичайно цінним історичним джерелом вивчення історії Хотинської війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991.
2. Дворник Ф. Славяне в европейской истории и цивилизации. — М., 2001.
3. История Хотинского похода Якова Собесского // Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. II.
4. Макарчук С. Письмові джерела з історії України. - Львів, 1999.
5. Наливайко Д. Очима заходу. — К., 1998.
6. Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. — Днепропетровск, 1971. — Вып.2.

«Коротка реляція» – маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року*

Василь Карпо, Олександр Масан

(Чернівеці)

Події ХОТИНСЬКОЇ війни знайшли відображення у багатьох джерелах, найціннішими з яких справедливо вважаються документи, звіти і щоденники безпосередніх учасників і сучасників цієї події. Частина з них віддавна введена в науковий обіг, склавши джерелознавчу базу ряду досліджень із зазначеної проблематики. Проте подальше поглиблене вивчення Хотинської війни потребує залучення додаткових джерельних матеріалів, які з тих чи інших причин не використовувалися дослідниками.

До маловідомих джерел з історії Хотинської війни належить німецькомовна брошура («летючий листок»), яка вийшла двома виданнями у 1621 і 1622 роках у друкарні Андреаса Апергера у швабському місті Аугсбурзі (Німеччина). Декілька її примірників виявив дніпропетровський історик Ю. Мицик на початку 80-х років ХХ ст. у бібліотеках Польщі. Невдовзі він опублікував російський переклад всього тексту цього джерела за виданням 1622 р. під назвою «Краткая реляция и достоверный рассказ о том, что происходило изо дня в день с 1 сентября до 24 ноября 1621 года в польской экспедиции против злейшего врага христиан; направленная шведскому королю... Напечатано в Аугсбурге в 1622 году» [3]. Дослідник, очевидно, не мав змоги подати оригінальний, тобто німецький, текст, тому неможливо було судити про точність його перекладу.

Примірник «Короткої реляції» видання 1621 року був виявлений нами у жовтні 1996 р. в Австрійській національній бібліотеці, де він зберігається в залі «Августина» (бібліотечний шифр 39. Е. 64). На жаль, у брошурі і, відповідно, в її бібліографічному описі на картці каталогу не зазначено ні імені її автора, ні місця видання, ані прізвища видавця. Брошура розміром 15x19 см нараховує 10 сторінок, які не мають пагінації, причому

* В основу публікації покладено розширений і значно доопрацьований текст доповіді, виголошеної авторами на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 380-річчю Хотинської війни. Конференція відбулася в Хотині 18 жовтня 2001 р.

текст «реляції» починається на звороті титульної сторінки (обкладинки), а завершується на сторінці 8-й. Останні дві сторінки пусті, тобто виконують роль обкладинки. Використання надто тонкого паперу призвело до часткового проступання тексту з іншого боку сторінок, що особливо помітно на титулі та с.8.

«Віденська» брошура має наступну назву: *«Коротка реляція і правдива розповідь про те, що відбувалося у польській експедиції проти запеклого ворога християнського імені та короля у Швеції і т.д. щоденно з 1-го верес[ня] 1621 року до 24-го того ж місяця. З певних і правдивих повідомлень перекладено з польської на німецьку мову кожному на благо. Надруковано в році 1621»* («Kurtze Relation und warhaffte Erzehlung/ was sich in der Polnischen Expedition von Tag zu Tag wider den Erbfeind Christliches Nahmens/ und den Koenig in Schweden / etc. begeben / vom 1. Septemb. deß 1621. Jahrs / biß auff den 24. desselben Monats. Auß gewissen und warhafften Zeitungen / auß der Polnischen / in die Teutsche Sprach versetzt / Jederman zum besten. Gedruckt im Jahr / M. DC. XXI»). У нижній частині титульної сторінки, що слугує водночас обкладинкою, між назвою і роком видання, вміщено простеньку гравюру зі сценою сутички польських і турецьких кіннотників, за якими видніється фортеця. На наступній сторінці, перед текстом, міститься заголовок «Kurtze Relation», тобто «Коротка реляція».

Видання 1621 р. завершується повідомленням за 24 вересня і зверненням до Бога. У виданні 1622 р., як свідчить Ю. Мицик, між записом за 24 вересня і зверненням до Бога вміщено відомості про підписання польсько-турецького (Хотинського) миру та його умови [3, с. 173]. Причому це повідомлення має помилкову дату — 24 листопада, яку дніпропетровський перекладач теж помилково виправив на «9. XI. 1621 р.» [3, с.145, прим. 7], хоча це могло статися й через друкарську похибку. Таким чином, у тій частині, яка стосується безпосередньо Хотинської війни, видання 1621 і 1622 років співпадають, за винятком передостаннього абзацу з повідомленням про підписання та умови миру. Це підтверджує і порівняння змісту «віденського» примірника з перекладом, опублікованим Ю. Мициком.

Водночас таке порівняння виявило у перекладі, здійсненому науковцем з Дніпропетровська, низку неточностей і недоречностей, які й без того звертали на себе увагу. Вкажемо лише найсуттєвіші, починаючи з назви брошури.

Згідно з перекладом Ю. Мицика, в складі титульної назви «Короткої реляції» міститься фраза про направлення її королю Швеції. Дослідник вважав, що мався на увазі Сигізмунд III Ваза (1587-1632), який, будучи королем Польщі, носив ще й титул шведського короля [3, с.145, прим.1]. Початково ми теж це припускали, про що й було сказано в доповіді на конференції у Хотині. Адже, будучи королем Польщі, Сигізмунд Ваза успадкував ще й престол Швеції (1592 р.), де його пізніше детронізували,

але він цього не визнав і до кінця життя продовжував титулуватися шведським королем.

І все ж нас непокоїла невідповідність між зазначеним припущенням і граматичною формою, в якій автор «Короткої реляції» вжив вираз «король у Швеції». З нашого варіанта перекладу назви брошури, точного з граматичної і лексичної точок зору, цілком ясно випливало, що в назві йшлося про польську «експедицію», спрямовану не лише проти «запеклого ворога християнського імені», тобто турецького султана, але й проти короля Швеції. Адже прийменник *wider* (проти) відноситься як до «запеклого ворога» (*den Erbfeind*), так і до «короля» (*den Koenig*), тому обидва слова й стоять у знахідному відмінку (акузативи). Цього не взяв до уваги Ю. Мицик, можливо, через те, що автор «Короткої реляції» вжив іменник «експедиція» в однині, хоча проти двох різних ворогів мусило бути принаймні дві експедиції. Очевидно, автор брошури використовував слово «експедиція» як синонім до слова «війна». Адже Речі Посполитій довелося воювати одночасно на двох фронтах — проти Туреччини і проти Швеції. Зрештою, про це йдеться в самій брошурі, де коротко описані бойові дії шведського флоту і війська в районі Риги, яка, як і більша частина Лівонії (Інфлянт), входила до складу Речі Посполитої. Щоправда, автор «Короткої реляції» не вказав, що на чолі шведського війська стояв особисто король Густав II Адольф (1611-1632).

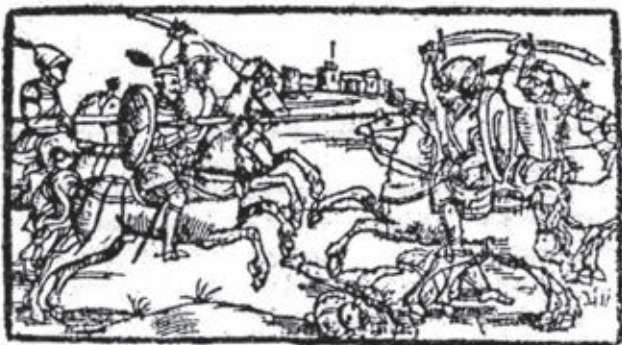
Ю. Мицик припустився деяких неточностей і в перекладі самого тексту реляції. Зокрема, в повідомленні за 1 вересня у його публікації є така фраза: «В этот день по нам вели огонь из больших орудий 1200 пушкарей (...)» [3, с. 140]. Але, як правило, у таких випадках вказувалося число гармат чи випущених ядер, але не гармашів. І справді, в «Короткій реляції» це місце звучить дещо інакше: «*Auffs wenigste seind auff diesen Tag in die 1200. Schueß auß grossen Geschuetz auff uns abgangen (...)*», що слід перекласти наступним чином: «Цього дня по нас було зроблено щонайменше 1200 пострілів з великих гармат (...)». Як бачимо, у перекладі Ю. Мицика постріли перетворилися на пушкарів, а також зникло слово «щонайменше», яким підкреслювалась приблизність наведеної цифри.

Ще один приклад: «4 сентября, в воскресенье, неприятель предпринял третье нападение на лагерь казаков (...)» [3, с.141], хоча в тексті джерела цей день правильно названий суботою (*der Sambstag*), а напад позначений як четвертий (*den vierdten einfall*). Через хибний переклад дня тижня і 4, і 5 вересня стали у публікації Ю. Мицика недільними днями.

Зрештою, критика неточностей російського перекладу не є метою нашого повідомлення, хоча деякі з них ще будуть зазначені в коментарі до тексту джерела. Натомість вважаємо, що публікація досконалишого перекладу «Короткої реляції» українською мовою потрібна і корисна у науковому та пізнавальному аспектах. Слід взяти до уваги й ту обставину, що збірник, у якому з'явилася публікація вченого з Дніпропетровська, вий-

**Kurze Relation vnd war-
hafftige Erzehlung / was sich in der Polnischen
Expedition von Tag zu Tag wider den Erbfeind Christ-
liches Nahmens / vnd den König in Schweden / ic. bege-
ben / vom 1. Septemb. des 1621. Jahrs / bis auff
den 24. desselben Monats**

Auß gewissen vnd Warhafftigen Zeitungen / auß
der Polnischen / in die Teutsche Sprach versetzt / Jedem
man zum besten.

Gedruckt im Jahr M. DC. XXX.

Титульна сторінка «Короткої реляції».

шов надто малим тиражем і залишився майже недоступним, а тому й недостатньо відомим місцевим історикам і краєзнавцям.

«Коротка реляція» являє собою, на думку Ю. Мицика, щоденник, складений польським шляхтичем-католиком [3, с. 137]. З цим важко погодитися, хоча, на перший погляд, вона нагадує щоденникові записи, особливо її перша частина, в якій викладено хід подій Хотинської війни з 1 по 9

вересня. Відомості за 11-24 вересня стосувалися вже інших зовнішньополітичних подій, а також заходів польських урядових чинників з мобілізації сил і засобів, необхідних для відсічі турецького нашествия. Перша та друга частини розділені повідомленням за 10 вересня, в якому стисло передано зміст листа, відправленого з Хотина до Варшави. Повідомлення закінчується словами: «Це стало нам відомо з Варшави минулими днями у Кракові». (До речі, у перекладі Ю. Мицика замість виразу «минулими днями» стоїть «вчора».)

Отже, укладач «Короткої реляції» перебував у Кракові, куди йому з Варшави оперативно надходила інформація військового, урядового і дипломатичного характеру. Причому «хотинський» блок надійшов, мабуть, найпізніше, якщо взяти до уваги відстань від Хотина до Кракова через Варшаву та ускладнення внаслідок війни умов кур'єрського зв'язку. Відомо, наприклад, що донесення Я.К. Ходкевича — головнокомандувача польсько-литовсько-козацького війська, відправлені з Хотина 27 і 28 серпня, були одержані у Варшаві лише 5 і 6 вересня, тобто на 10-й день [5, с. 152]. Щоби «хотинські» відомості потрапили відтак до Кракова, потрібно було ще декілька днів.

Повідомлення «Короткої реляції» з театру Хотинської війни нагадують скорочений виклад саме таких рапортів польського командування, які регулярно, буквально щодня, надсилались протягом серпня, вересня і першої половини жовтня 1621 р. з табору Ходкевича і Любомирського до королівського двору [див., наприклад: 1, № 159, 160]. Доказом того, що краківський автор використовував саме такі звіти, може слугувати пряма вказівка на один з них наприкінці опису бою 7 вересня. Він не міг вказати кількість полеглих «визначних панів», тому що «у записці нічого не повідомляється» про це (wirdt im Schreiben nichts vermeldet).

Останні рапорти за 9 і 10 вересня могли надійти до Кракова лише наприкінці 20-х чисел. В будь-якому разі, укладач реляції мусив опрацювати всю наявну інформацію в стислі строки — приблизно протягом 20-24 вересня, систематизувавши повідомлення за числами місяця і водночас зробивши німецький переклад тексту. Приблизно 25-26 вересня 1621 р. він відправив рукопис до Аугсбурга. Лише такою поспішністю можна пояснити те, що автор реляції не вніс корективи в датування подій, які відбувалися між 19 і 24 вересня. Зокрема, він повідомив, що акт урочистої клятви пруського герцога відбувся 19-го, хоча насправді це сталося 23-го. Виїзд короля до Львова, в пункт збору посполитого рушення, в реляції віднесена до 22-го, проте король покинув Варшаву лише 26 вересня. Таким чином, укладач вніс у реляцію ті дати, які були офіційно призначені й оголошені задалегідь, але відтак перенесені на чотири дні вперед. Останню обставину він вже не встиг врахувати і внести в текст відповідні виправлення.

І все ж автор «Короткої реляції» був людиною добре поінформованою і мав якесь відношення до дипломатії, точніше, до військово-дипломатичної і загальнополітичної документації. Це вказує на державного службовця, можливо, секретаря якоїсь урядової установи, розташованої в старій польській столиці. Не відкидаючи припущення Ю. Мицика, що він був католиком і шляхтичем, слід наголосити на приналежності укладача реляції до чиновної інтелігенції і висловити здогад, що він працював або мав міцні зв'язки в урядових структурах Польщі.

На відміну від багатьох інших джерел з історії Хотинської війни 1621 р., «Коротка реляція» містить небагато конкретних подробиць і коментарів, прізвищ і якихось особливих «цікавинок». Навпаки, в ній вміщено чимало неточних відомостей, значно перебільшених кількісних даних про військові сили і втрати воюючих сторін тощо. Крім того, як зазначалося, у джерелі знайшла відображення лише початкова фаза бойових дій під Хотином. З цієї точки зору пам'ятка може мати лише допоміжне значення для вивчення фактичного боку подій. Натомість у «Короткій реляції» представляє інтерес низка стислих, але цілком конкретних повідомлень про заходи польського сейму та уряду всередині держави і за її кордонами, пов'язані з мобілізацією збройних сил, закупівлею зброї та боєприпасів тощо. Зазначений джерельний матеріал створює цікаве історичне тло, яке дозволяє дещо ширше поглянути на проблематику Хотинської війни.

Окрім того, «Коротка реляція» важлива як пам'ятка епохи і як, мабуть, найперше повідомлення про Хотинську війну, яке вийшло друком в тому ж 1621 р. і призначалося для ознайомлення німецькомовного, тобто зарубіжного, читача з найсвіжішими відомостями про подію, що мала європейське значення. Ю. Мицик мав рацію, віднісши цю брошуру до «летючих листків», які були прообразом пізнішої періодики. Поява цієї реляції засвідчує існування в країнах Європи великого суспільного інтересу до боротьби поляків і козаків проти османської агресії. Додатковим доказом цього може слугувати її доповнене перевидання в 1622 р.

Зрештою, «Коротка реляція» відіграла певну роль у поширенні відомостей про запорозьке козацтво, його стійкість, мужність і героїзм, які ставали відомими далеко за межами України і Речі Посполитої. Адже саме в зв'язку з активною участю українських козаків у Хотинській війні та видатними якостями, які вони виявили в нерівній боротьбі з турецько-татарськими загарбниками в 1621 р., історичний феномен козацтва почав привертати увагу політиків та публіцистів, а потім і науковців різних європейських країн. З огляду на це, «Коротка реляція» повинна зайняти своє нехай і скромне, але постійне місце в джерелознавчій базі вивчення Хотинської війни 1621 р.

КОРОТКА РЕЛЯЦІЯ

1 верес[ня] турецький цісар¹ розпочав проти нас битву з немислимою силою і послав уперед декотрі [війська] атакувати наших зі стріляниною, несподіваним нападом і натиском. Цього дня по нас було зроблено щонайменше 1200 пострілів з великих гармат, проте без жодної шкоди для людей чи табору: адже наш польовий табір був у надійному місці, так що лише з одного боку зо 3000 ворогів могли наскочити і напасти на нього. З півночі ми мали велику ріку, що називається Дністер, і дуже високі та величезні горби. Зі сходу — міцний замок Хотин і жахливі скелі. На заході — глибокий рів, або шанець.

2 вересня турецький цісар прислав до нашого генерала² декого з волоських дворян буцімто привітати його, але тасмно наказав їм, аби вони за слушної нагоди підпалили наш табір у різних місцях. Після того, як вони прийшли в табір і висловили своє привітання чи привіт, наш пан генерал негайно повелів допитати з пристрасстю одного з них, який виказав усю гру й звинуватив своїх спільників, котрі на тортурі теж визнали те саме. Він зараз же наказав тасмно стратити їх шляхом обезглавлення, так що не лише турки, але й поляки про це нічого не дізналися. Того самого дня він змінив табір і наказав, щоб на те місце, на якому був попередній, наносили сухих дров, старих покрівель і солдатських куренів, трісок і тому подібний матеріал, так, щоб швидко загорівся вогонь, зробили з цього купи і підпалили, що й було зроблено як слід.

Коли після цього турецький цісар побачив полум'я і вогонь, що піднялися у різних місцях, він цілком повірив у те, ніби витівка вийшла і його диверсія вдалася (бо ж він це вирішив з волохами), і спрямував свою військовою силу без усякого порядку і поради у запалений польовий табір, погнавши її вперед. Тоді пан генерал взяв до уваги, що випадає зручна нагода спробувати щось поважне; він не міг її прогавити і спрямував добрячу кількість козаків і джур [der Kossaecken und Zugonen], додавши їм німецьку піхоту, проти ворога, що нападав і водночас нібито мав позірну перемогу. Тоді відбулася жорстока сутичка і з обох боків спостерігалася настійливість. З нашого боку на полі бою полягло з 4 тисячі, з турецького — десь зо шістьдесят тисяч.

3 вересня турецький цісар наказав своїм башам, аби вони вжили всіх засобів, щоб того самого дня захопити табір запорозьких козаків [der Zarogöivenser Kossaecken] (цю пораду йому дали двоє втікачів-волохів), і, крім того, постановив, що він бажає обідати ще того ж дня у захопленому таборі. Зрештою було швидко відправлено і підготовлено декілька тисяч турків і татар, які першими [пішли] в наступ й атаку. Після того, як наші мужньо вистояли і відкинули [їх] назад, ворог вдруге кинувся в атаку з більшою силою й у великій кількості. З обох боків билися мужньо і тривалий час. Наші вибігли з табору і видерли у ворога кілька гармат, в інших

порозбивали і порубали колеса й лафети, інші заклепали і зробили непридатними. Також швидко дали знати панові генералу, у якій небезпеці вони обороняються, і вимагали, щоб він наказав надати їм допомогу якнайшвидше і без затримки, адже могло статися так, що в подальшому вони можуть надто ослабнути, аби вистежувати, терпіти і стримувати таку силу й могутність турків і татар.

4 вересня, яке було суботою, ворог здійснив четвертий напад на табір козаків у набагато більшій силі і числі, ніж перед тим. Коли козаки зрозуміли, що вони ослабі вистояти перед такою атакою, вони вийшли зі свого табору, щоб з'єднатися з іншими загонами, які мали їхній польовий табір за п'ять миль дороги звідти, при панові генералові, вишикувалися в бойовий порядок, розподіливши загони між своїми хоругвами, і розпочали могутній прорив прямо через табір турків і татар³. Протягом всього цього походу вони були готові стати до битви з ворогом і відкинути [його], і повсякчас велася захисна стрілянина. Між тим можна було побачити триста шістдесят лісовських козаків⁴, яких пан генерал послав їм на допомогу (це були ті самі, що служили його Цісарській Велічності) в Австрії та Богемії проти заколотників). Коли вони, згідно з їхнім звичаєм, напали на ворогів збоку, то немало їх порубали. За ними пішли верхньонімецькі кіннотники і піхота, які, коли дійшло до сутички, мужньо і сміливо захищали козаків проти ворога. В останньому загоні були ті, що добровільно потяглися за ними: обозні, кучери, візники, кухарі і джури, які пройшли цілу милю аж до ворожого табору, з якого вони викотили кілька великих гармат, пограбували намети, а деякі підпалили. У цій битві полягло понад сто тисяч турків. Сам великий Турок, або цісар, залишив табір і врятувався втечею, загубивши свій тюрбан [seinen Turbant], який джури знайшли і подарували панові генералу. З наших, що загинули того дня, було нараховано чотирнадцять тисяч: три тисячі німців, шість тисяч козаків, із джур — п'ять тисяч.

5 і 6 вересня, які були неділею і понеділком перед різдвом нашої Діви і великої Цариці неба та землі, нічого не чинили.

7 вересня, у день перед згаданим святом різдва Марії, турки поділили свій люд на два загони. Один з великими гарматами вони спрямували проти козаків, сильно і часто стріляючи по них із гармат, але без жодної шкоди для наших. Козаки ж не пальнули того дня з жодної своєї гармати, лише очікували нагоди і вечора, коли б могли здійснити вилазку і витягти ворожі гармати та завдати шкоду. Але турки, [вже] посмакувавши цієї смажини, за декілька годин до ночі повідтягали свої гармати назад, у безпечне місце.

Інший турецький загін майже одночасно подався до воріт або проходу до табору, який обороняв пан генерал із Литви із залогою. Генерал негайно дав солдатам дозвіл зустрітися з ворогом. Ця сутичка була жахливою і небезпечною, адже наші билися, змішавшись з турками. Тут і там було видно цілі купи забитих тіл, неначе довгий міст⁵. Та коли турки відтіснили

наших до влаштованої засідки, тоді битва відновилася і, як звичайно трапляється у цій грі кривавого Марса, з обох боків були неймовірно побоїще і різанина з немалою шкодою для обох сторін. У цій сутичці по-рицарськи проявив себе благородний пан Сенявський, кравчий Королівської Вел[ичности]⁶. Але чи загинуло в цій битві більше визначних панів, у записці нічого не повідомляється⁷.

8 вересня турки, щоб розділити нашу армію [unser Armada] і таким чином ослабити [її], послали декілька тисяч татар, аби вони спустошили вогнем і мечем Поділля і Русь⁸. Ті й дійшли аж до Львова, але пан генерал не міг довести до того, щоб (чого турки одностайно прагнули) зменшити свої загони і стати на перешкоді цьому наїздові, адже, казав він, краще нехай постраждає мала частина королівства, ніж ціле королівство опиниться у небезпеці. Задля цього він тримав увесь свій люд разом у таборі і не дозволяв умовити себе послати частину [війська] проти татар. Коли це відбувалося, благородний пан Замойський, воєвода київський, перебував зі своїм людом за рікою Дністер. Коли ж він рухався до табору, то випадково наштовхнувся на татар, багато з них понищив і знову відібрав здобич та полонених. Наша надія спрямовується до милостивого Бога, щоби сталося так, аби варварський ворог втратив свій високий дух, коли він дізнається, що гатари, після за Дністер, боячись нападу нашого війська, припиняють грабунки і підпали на Поділлі.

9 вересня, у четвер⁹ після різдвя Богородиці, турок випробував свою граничну могутність і декілька разів атакував табір. Негайно було вирішено з одностайністю і єдиною волею всіх наших, щоб дати війську свободу зустрітися із ворогом. Після цього вони виступили з відважним героїським серцем і з доброю вірою в Бога. Так і ця надія не обманула їх, а Бог дав їм щастя і перемогу. Отож вони проявили себе так по-рицарськи супроти ворога, що від пролітої крові струмки й потоки текли широким полем. Сам турецький цісар, нажаханий своїм нещастям, утік за п'ять миль шляху від польового табору.

10 вересня з польового табору вислали листа до Варшави такого змісту: Турецьке військо майже наголову полягло у генеральній битві і турецький цісар особисто перебував при цьому, а після того, як його справи склалися нещасливо, вважають, що він з небагатьма [людьми] вдався до втечі у Семигород. Про цю вікторію пан генерал написав також особисто його Корол[івській] Вел[ичности] і зажадав, щоб той зволив негайно прибути з відбірним польським військом так швидко, як він зможе, у польовий табір, аби вони щасливо вступили у ворожу країну¹⁰. Це стало відомо нам у Кракові з Варшави минулими днями.

11 вересня прийшла пошта до Варшави, що швед прибув у Ліфляндію на дванадцяти великих кораблях і осадив Ригу, столицю цього краю, також програв кілька штурмів¹¹. Далі, що були втрачені два великих кораблі з його [ескадри], після чого здалися солдати разом з важкими гарматами.

Далі, що інший корабель розбився внаслідок морської бурі. Знову ж, що залога фортеці Діаменцо¹² здійснила вилазку і захопила один корабель. Розгнівавшись через це, шведи почали штурмувати ворота фортеці, кинули на неї з мортир сто вогняних ядер, які залога зустріла так: вони взяли льон або вовну, намочили їх, напхали в мішки і накрили ними дахи і, таким чином, вогняні ядра не могли завдати їм жодної шкоди¹³.

12 вересня король Англії надіслав нашому королю 2000 [воєв] на допомогу проти турків. З дружби до короля Польщі він наказав оплатити їх за власний рахунок аж до грудня¹⁴.

13 вересня закінчився сейм у Варшаві і з вдячності Богу близько першої ночі співалося у парафіяльних церквах *Laudes Matutinae*¹⁵. На ньому було ухвалено: 1. Що по всій державі потрібно відкрито записувати солдатів проти ворога; 2. Що потрібно зібрати контрибуції і грошову допомогу; 3. Що всі духовні звільнені від цієї війни¹⁶; 4. Що міщани, чие майно досягає восьми тисяч, виставляють проти ворога рейтара, чие ж чотирьох тисяч — піхотинця; 5. Що від цього загального воєнного тягара мають бути звільнені чотири головних міста польських провінцій: Краків, Вільно, Львів і Кам'янець.

14 вересня прибув із Голандії польський посол пан Єровський¹⁷. Він був посланий туди для того, щоб доставити на Турецьку війну озброєння, порох і т.п. На цій підставі сейм виділив дванадцять тисяч гульденів¹⁸, щоб було закуплено згадане необхідне військово спорядження.

15 вересня у Литві, Самогітті¹⁹ та Лівонії був проведений огляд військ, [призначених] проти шведів на допомогу місту Ризи. Тому згадані провінції не хотіли дозволити в сеймі, щоб у них вербували військо проти турків, адже вони мусили готуватися проти шведів²⁰.

16 вересня Пруське воєводство, а також Хелмінське, Мальборкське і Поморське²¹ (вони розташовані найдалі від нашого польового табору проти турків) вислали їхнє військо до Львова²².

17-го. Виступив на війну люд із Великопольщі, Познані та Каліша. 18-го. Відправили свою допомогу Куявська, Брестська, Іновроцлавська і Добжинська землі.

19 вересня. Хотів сам король зі своїм двором виступити і зі своїм військом податися в польовий табір проти турка як заклятого і явного ворога Вітчизни, але його затримав курфюрст бранденбурзький, якому він надав Пруський лен, після того як той погодився на всі кондиції, виставлені йому королем, і присягнув на вірність і віру²³.

І, отже, князь у Прусії 20-го дня вересня публічно продемонстрував належну службу королю дедукцією, або веденням жеребця у Варшаві²⁴.

21 вересня Ссрадзьке воєводство і Велопньська земля вислали своє військо проти ворога.

22 вересня найсвітліший король Польщі Сигізмунд II виступив у похід і пішов із поважною кінною свитою з Варшави²⁵. Його Корол[івську] Вел[ь]

ичність] супроводжували загони панів мазовецького, плоцького, равського, подляського [воєвод]. Ми сподіваємося, що він прибуде під Львів 4 жовтня, яке є святом Св.Франціска²⁶.

23 вересня назустріч Його Корол[івській] Вел[ичності] вийшли, щоб його супроводжувати, воєводи київський, брацлавський, волинський, брестський, руський і люблінський.

24-го за ним послідував зі своїм військом воєвода із Сандомира. Всечесний єпископ Краківський був між тим призначений і поставлений захищати і забезпечувати кордони королівства Польщі²⁷.

Через те, що шведи зайняли місто Ригу; як і всю Ліфляндію і Курляндію²⁸, і підкорили собі деякі місця за їхніми межами, наш король 24 листопада уклав мир з турецьким султаном, і султан зі своїм військом відійшов на 4 милі. Були підписані умови мирного договору, яких король повинен був постійно дотримуватись у відносинах з Портою. Також на знак поваги до турецького султана король повинен подарувати йому 50 шатрів, 20 чорних лисиць, дзеркало, а Везир-паші²⁹ — 20000 золотих. Татарському хану потрібно було виплачувати його звичайну щорічну данину. Козаки не повинні були завдавати турецькій державі ні найменшої шкоди, але таким же чином і татари повинні були припинити ворожі напади на Корону Польську. Фортеця Хотин повинна була перейти до волоського господаря. Обі сторони повинні були суворо дотримуватися умов миру³⁰.

Боже, дай усім цим заходам щасливий хід і бажаний результат во славу Свого імені і на благо католицької віри. Амінь.

КОМЕНТАРІ

¹ Осман II — султан Османської імперії в 1618-1622 рр. Інші джерела засвідчують, що цього дня битви не було, а мали місце лише герці між окремими групами вершників [1, с.233]. Масштабні бойові дії розпочалися 2 вересня [7, с.202].

² Ветикий литовський гетьман і віленський воєвода Ян Кароль Ходкевич (1560-1621) — головнокомандуючий польсько-литовсько-козацького війська. Помер у Хотинському замку 24 вересня 1621 р. Описані далі події згадуються і в ряді інших джерел.

³ В описі цього епізоду автор реляції припустився суттєвих неточностей. По-перше, відстань між козацьким і польсько-литовським таборами аж ніяк не могла становити 5 миль (1 миля = 7,5 км). По-друге, запорожці здійснювали прорив не до табору союзників, а до позицій турецької артилерії, де знищили частину канонірів і вивели з ладу чимало гармат [4, с.82; 7, с.202-203].

Такий хід подій узгоджується з подальшим описом, за винятком того, що польські частини, хоч і підсилили наступ козаків, все ж відіграли в ньому другорядну роль.

⁴ Lissovianer Kossacken — лісовські козаки, або лісовчики. У перекладі Ю. Мицика хибно «литовські козаки». Це були польські кінні загони, створені наприкінці польсько-московської війни 1609-1619 рр. шляхтичем А. Лісовсь-

ким на зразок козаків. 1619 р. Сигізмунд III передав їх німецькому царю Фердинанду II, який використав лісовчиків у боротьбі із семигородцями, сілезькими та чеськими протестантами. У Хотинській війні брав участь полк лісовчиків чисельністю 1200 шабель, яким командував С. Русіновський, тому в деяких джерелах вони названі русіновчиками [6, с.95]. Крім того, рота лісовчиків чисельністю 200 шабель була в складі полку польного гетьмана С. Любомирського [1, с. 244].

⁵ Вираз «gleich einer langen Brucken» Ю. Мицик переклав «как на бойне». Справді, в австрійському діалекті іменник die Brücke означає не лише міст, але й бойню. Проте прикметник «довгий» вказує, радше, на порівняння з мостом, а не бойнею.

⁶ «(...) der Wolgeborne Herr Sisniavvsky, Koeniglicher Mtt. Fuerschnieder». Ю. Мицик переклав це речення по-іншому: «В этой битве героически погиб благородный г. Сенявский» [3, с. 141]. Очевидно, що перекладач узгодив «героічну загибель» з контекстом оповіді. Проте в оригіналі вжито конструкцію «hat sich Ritterlich gebrauchen lassen», буквально — «зволив застосувати себе по-рицарськи». Автор мав на увазі, звичайно, не загибель, а той факт, що придворний високого рангу особисто бився як рицар. Справді, Миколай Сенявський (Sieniawski), королівський кравчий і військовий комісар, очолив одну з гусарських хоругв, які атакували турків 7 вересня, і вийшов з бою неушкодженим [6, с. 114-115; 7, с. 203].

⁷ Докладний перелік командирів, убитих і поранених 7 вересня, подано у «Діарії з реляціями полонників від 3 вересня до 22 жовтня 1621 р.» [1, с. 237].

⁸ Podoliam und Russiam. У перекладі Ю. Мицика — «Подольскую Русь», що є хибним, адже йшлося про Подільське і Руське воєводства. До складу останнього входила Східна Галичина, що ясно й з подальшого тексту.

⁹ Donnerstag, четвер. У Ю. Мицика — «во вторник».

¹⁰ Ю. Мицик переклав це речення таким чином, що послання Ходкевича з вимогами до короля перетворилось на відповідь короля гетьману [3, с.142]. Однак підмет der Herr General з присудком hat geschrieben und begehret (пан генерал написав і зажадав) суперечить такому перекладу.

¹¹ Ліфляндія (Лівонія, Інфлянти) з 1561 р. перебувала в складі Литви, з 1569 р. — Речі Посполитої. Шведське військо на чолі з королем Густавом II Адольфом розпочало облогу Риги 21 серпня 1621 р. [5, с. 142].

¹² Diamenzo — фортеця Дюнамюнде (Даугавпіра), розташована в усті Дюни (Даугави). Поляки та литовці називали її Діамент. Фортецю захищала одна піхотна рота литовців [6, с. 165].

¹³ Вираз «hundert Fewer Kugel (сто вогняних ядер)» Ю. Мицик переклав як «100 залпов», а епізод з мішками представив дещо по-іншому: «Гарнизон же набил мешки волосом и льном, укрывся за ними, и ядра не могли ему вредить» [3, с.142].

¹⁴ Яків I Стюарт (1603-1625) обіцяв польському послу Є. Оссолінському за власний рахунок направити в Польщу 5 тис. солдатів [6, с. 52-53; 7, с. 62-63].

¹⁵ Надзвичайний сейм засідав з 23 (фактично з 27) серпня і був закритий опівночі 13 вересня. Відтак, згідно з традицією, депутати взяли участь у заутренній службі Божій, під час якої виконувався гімн «Laudes Matutinae (Хвала

зорі)», який у перекладі Ю. Мицика безпідставно замінено на «Te deum laudamus (Тебе, Боже, хвалимо)».

¹⁶ Представники духовенства домоглися звільнення від податку з церковних володінь в результаті тривалих спорів із світськими депутатами, що призвело до затягування роботи сейму. І все ж у сеймову конституцію був включений пункт про оподаткування приватних володінь духовенства [5, с.154].

¹⁷ Послом, який відвідав Іспанські Нідерланди і Республіку З'єднаних Провінцій, був Пьотр Жеромський (zegotski), королівський секретар [7, с. 63-64]. У реляції його прізвище перетворилося на Iegowsky через відсутність у німецькій мові звуку та літери «ж», а також хибне прочитання в рукописі літери «м».

¹⁸ Вираз «die Herren Staendte dargeliehen Zwoeffmahlhundert Tausent Gulden» Ю. Мицик переклав як «сословия заняли 1200 гульденев» [3, с.143]. Однак йшлося про виділення сеймом коштів (darleihen «надавати позичку») на закупівлю військових припасів. Автор реляції визначив суму грошей буквально в «дванадцять по сто тисяч гульденів», тобто в 1 млн. 200 тис.! Таких коштів сейм ніколи не мав. Цифра ж, наведена в перекладі Ю. Мицика, виглядає замалою з огляду на те, що йшлося про негайну закупівлю військових припасів для кількох армій. Реальною могла бути сума в 12 тис. гульденів.

¹⁹ Samogitia — Жемайтія, або Жмудь (Західна Литва).

²⁰ Посполите рушення було оголошене лише в тих воєводствах Великого князівства Литовського, які межували з коронними землями, тобто в Україні і частково Білорусії [5, с. 142].

²¹ Окремого Пруського воєводства не було. Натомість з 1454 р. існувала автономна провінція Королівська Прусія (Prusy Królewskie), яка складалася з Хелмінського, Мальборкського і Поморського воєводств (województwa Chełmińskie, Malborskie, Pomorskie). Очевидно, укладач реляції подав у рукописі їхні польські назви з німецькими закінченнями, але аугсбурзький видавець не зміг їх правильно прочитати, через що в брошурі вони відтворені в частково перекрученій формі: «Ettelmenische, Maltorensische und Pomerische».

²² Згідно з королівським універсалом від 12 серпня, посполите рушення повинно було зібратися під Львовом 4 жовтня [5, с. 141].

²³ Герцогство Прусія з центром у Кенігсберзі перебувало у ленній залежності від Корони з 1525 р. Після смерті останнього герцога Альбрехта Фрідріха в 1618 р. спадкоємцем пруського лена став бранденбурзький курфюрст Георг Вільгельм. Він мав скласти ленну присягу королю 6 вересня 1621 р., але зміг прибути до Варшави тільки 18 вересня. Сигізмунд III чекав на курфюрста ще й тому, що той обіцяв привезти «донатив» в сумі 200 тис. злотих. Акт присяги був призначений на 19 вересня, але через суперечки, які виникли під час переговорів, відбувся лише 23 вересня [5, с. 155, 158]. Укладач реляції цього не знав і повідомив ту дату, яка була оголошена попередньо. У перекладі Ю. Мицика опущена фраза про надання курфюрсту Пруського лена.

²⁴ Йшлося про демонстрацію васальної служби. В цьому випадку вона полагала, очевидно, у привселюдному виконанні титулованим васалом ролі коро-

лівського шталмейстера (конюшого) — керівника церемоніалу ведення коня, на якому мав їхати сеньйор. Ю. Мицик подав це речення по-іншому: «И 20 сентября прусский князь оказал королю надлежащие почести» [3, с. 143].

²⁵ Король виїхав з Варшави 26 вересня [5, с. 160]. Важко пояснити, чому автор реляції назвав його Сигізмундом II-м, адже, наприклад, на польських монетах того часу він позначався як Сигізмунд III. Вираз «mit ansehnlicher bereitshafft» у перекладі Ю. Мицика звучить як «в полярній готовності». Проте слово «die Bereitshafft» (правильнішим було б «die Bereiterschaft») у цьому випадку означає групу вершників, тобто кінну свиту.

²⁶ Король прибув до Львова лише 13 жовтня [5, с. 160].

²⁷ Це повноваження було надано йому надзвичайним сеймом. Йшлося лише про польсько-угорський кордон, звідки очікувався напад семигородського воеводи Габора Бетлена. Наступний абзац, відсутній у виданні «Короткої реляції» 1621 р., взято з публікації Ю. Мицика.

²⁸ Рига капітулювала 25 вересня, а фортеця Дюнамунде — 2 жовтня. Невдовзі, 12 жовтня, шведи захопили столицю Курляндського герцогства Мітаву [5, с. 165].

²⁹ Мався на увазі великий везир Ділавер-паша.

³⁰ Хотинський мир був укладений 9 жовтня 1621 р. військовими комісарами [2, с. 189], а не королем, який дізнався про нього лише 14 жовтня, перебуваючи у Львові. Сигізмунд III висловив невдоволення тим, що комісари не дочекались його приїзду на чолі посполитого рушення. В універсалі, виданому 16 жовтня, він оголосив про укладення миру з турками, хоча й зазначив, що цей мир міг би бути «грунтовнішим з королівським прибуттям» до Хотина. На той час під Львовом зібралось майже 20 тис. війська, яке грабувало околиці і поводило себе вельми неспокійно. Сенатори побоювалися шляхетського бунту (рокошу), а король — змови, тому універсал закінчувався наказом учасникам посполитого рушення негайно розійтися по домівках, що було сприйнято шляхтою з великим задоволенням [5, с. 160-161].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали до історії української козаччини, видані під загальною редакцією М. Грушевського. — Т. I: Документи по рік 1631 / Зібрав і видав І. Крип'якевич. — Львів, 1908.
2. Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник док. и мат. / Сост. Х.М. Ибрагимбейли, Н.С. Рашба. — М., 1984.
3. Мыцкы Ю.А. О двух немецких «летучих листках» XVII в. // Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование: Сб. науч. трудов. — Днепрпетровск, 1984. — С. 136-143.
4. Pajewski J. Buńczuk i koncerz: Z dziejów wojen polsko-tureckich. — Poznań, 1997.
5. Pietrzak J. Po Ceczorze i podczas wojny Chocimskiej: Sejmy z lat 1620 i 1621. — Wrocław, 1983.
6. Podhorodecki L. Chocim 1621. — Warszawa, 1988.
7. Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej (1621). — Wyd. nowe, przejrane przez autora. — Kraków, 1921.

Петро Конашевич Сагайдачний в народній творчості й художній літературі

Іван Фостій

(Чернівці)

Будь-яка війна, велика чи мала, вимагає не тільки солдатів, а в першу чергу, полководців. У Хотинській війні 1621 року брало участь, як тут уже говорилося, багато представників різних народів. Кожна армія мала свого полководця. Українських козаків очолював відомий на той час своєю мужністю, відвагою, хоробрістю і визначним талантом військового стратега і тактика гетьман козацького війська Петро Конашевич Сагайдачний. Він зіграв чи не головну роль в перемозі польського і козацького війська над 150-тисячною турецькою армією, де в одному з боїв був поранений у руку. І ця рана призвела його до смерті 10 квітня 1622 р.

Хотинська війна мала широкий відгомін в Європі й у світі. Було написано десятки історичних досліджень. За 380 років, що минули з того часу, вийшло немало ґрунтовних наукових праць, різних за обсягом і глибиною. В той же час з'явилося немало і літературних творів не тільки в Україні, а й в інших країнах. Ряд польських поетів прославили її в своїх поемах та віршах, долматинський поет Іван Гундуліч присвятив їй знамениту поему «Осман». «Але, — як пише Дмитро Дорошенко, — в усій цій літературі головна заслуга в ділі оборони християнського світу перед турецькою навалюю приписується королевіччу Владиславу, а скромна фігура козацького гетьмана залишається в тіні, хоч, як признавали самі офіційні польські чинники, ніхто інший, тільки він зі своїми козаками був справжнім героєм цієї війни».

Українська народно-пісенна творчість і писана художня література теж не залишилися осторонь цієї історичної події і її Учасників. Ми всі, або майже всі, хто жив і живе в Україні, з дитячих літ знаємо народну пісню «Ой, на горі да женці жнуть». Із дитячих літ ми чули її. І хоч може не всі добре усвідомлювали, хто такий Сагайдачний і Дорошенко, але знали, що це козацькі полководці.

*«Ой, на горі да женці жнуть,
А попід горою,
Яром-долиною
Козаки йдуть».*

У цій пісні не оспівуються якісь бойові дії, хоробрість чи героїзм козаків. Тут навіть є якесь протиставлення між двома визначними особистостями. Та це тільки так здається. Пісня оспівувала дійсний факт повернення козацького війська з-під Хотина, коли Дорошенко ішов попереду, а Сагайдачний, поранений в руку, ішов позаду.

*Попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Військо запорозьке
Хорошенько!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку,
Необачний!*

Ця пісня належить до народних скарбів. Вона ніколи не втрачала своєї привабливості і значущості. Вона була і є своєрідним пропагандистом козацтва та його полководців, способом передачі народної любові й пам'яті про героїв грядущим генераціям.

Щодо появи й адресації цієї пісні існувало кілька думок. Професор Максимович та Борис Грінченко, наприклад, вважали, що вона присвячена Григорію Сагайдачному — кошовому отаману часів гетьмана Петра Дорошенка. Історики І. Каманін та Михайло Грушевський вважали, що пісня присвячена Петру Конашевичу Сагайдачному і Михайлові Дорошенку, який був у його війську полковником. Народ же і автор цих рядків на всі 100 відсотків впевнені, що пісня присвячена саме цим двом героям — Петрові Сагайдачному та Михайлові Дорошенку, які брали участь у Хотинській битві.

Писана література про П.К. Сагайдачного починається ще до його смерті. Чи не одним із перших з'явився вірш «Ой, Хотине, граде давній!», який, очевидно, писався по гарячих слідах бою. Автор вірша прославляв гетьмана Сагайдачного і козаків, які брали участь у польсько-турецькій війні під Хотином на боці польського війська:

*В той час, ляше, моцну руку
Дав козак тобі в поруку...
За гетьмана Сагайдачний,
З ним шмат війська щонайкращий.
Десь сім тижнів ради слави
Не вщухає бій кривавий...*

Отже, не вщухає бій кривавий. Війна триває, війна ще не закінчилась.

Першим фундаментальним поетичним твором про славного гетьмана були «Вірши на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана войска его королевской милости Запорозкого. Зложены пред инока Косіана Саковича, ректора Школ Кіевских, в брацтве.

Мовлене от его спудеов на погребе того цного рыцера в Києве, в неделю проводную, року божого тысяча шестьсот двадцать второго». Книга вийшла в 1622 році у друкарні Києво-Печерської лаври.

Хоч «Вірші»... були викликані смертю гетьмана, вони були присвячені всій його діяльності. Починаються вони епіграмою на герб козацького війська, яка пояснювала, що зображений на гербі лицар уособлює хоробрість запорожців, які готові без вагань віддати своє життя за свободу рідного краю — «за вольность ей и свой живот положить».

За «Епіграмою» слідувала «Передмова», в якій автор високо оцінює ратні подвиги війська запорозького проти ворогів християнства, проти ворогів Вітчизни, яких воно било «морем, сухом, частокроть пешо и тыж конно».

Останні рядки передмови були одночасно і вступом до дальших розповідей спудеїв про бойові діла і славу Сагайдачного, яку поет пропонував поширити не лише на гетьмана, а й на всіх козаків, бо «гетман без войска — што ж есть? Войско тыж без него. Згола нечего не есть един без друго».

Вірші Саковича бадьорі, життєстверджуючі. Це похвала високоповажному запорозькому рицарству і славному гетьману Сагайдачному, в якому поет вбачав втілення найхарактерніших рис козацтва — безприкладної хоробрості у боротьбі з ворогами батьківщини і готовності віддати за неї своє життя.

В діалогах спудеїв та в епілозі звучать ті ж самі варіації, що ми читали в передмові. Вони побудовані на фактах із життя гетьмана, доповнюються історично-побутовими деталями, іншим ілюстративним матеріалом, а також прикладами з життя отців церкви, визначних діячів старої Греції, Македонії, Єгипту.

Звідси ми дізнаємося, що Сагайдачний народився в Підгірних Перемишлянських краях, був вихований у вірі східної церкви і, живучи неадаптиваний час в Острозі «и наук в письме нашом словенском навыкши» відбув до славного запорозького рицарства, де «доказал рыцерскіи делности» і був обраний гетьманом.

З «Віршів»... дізнаємось, що Сагайдачний мудро керував військом, був справедливий, уникав воєн між християнами і вважав своїм найбільшим щастям визволяти полонених з турецько-татарської неволі, оборону вітчизни, захист скривджених. Визволення бранців — то необхідність і святий обов'язок гетьмана і його козаків:

*Когда ж война для тых только причин мает быти,
Себе от кривд и иных так же боронити.*

Оспівуючи високу військову доблесть і моральні якості гетьмана Касіяна Сакович першим у давній українській поезії створив, як пише В.П. Колосова, монументальний образ ідеального національного героя і наді-

лив його виразною виховною функцією — «с того гетман каждый рыцар нех ся учит!»

Тон віршів Саковича героїчно-панегіричний. Він вимагав відповідної ритміки і художніх засобів. Майже не вживаючи метафор (він використовував їх лише у ліричних відступах), поет широко користувався порівняннями, особливо його приваблювали аналогії з визначними постатями стародавньої історії. Зокрема, патріотизм Сагайдачного він порівнює з любов'ю до Вітчизни афінського царя Кодра, який, не вагаючись пішов на смерть заради Вітчизни.

Волея сам, як Кодрус кроль в Атенах в Греци.

Смерть поднят, бы ойчизна только была вцеле.

Говорячи про хоробрість і славу запорозького війська і гетьмана П.К. Сагайдачного, поет використовує позитивні епітети, які підсилюють емоційність рядків і речень — «о, цный гетмане, славный в людех по все веки»; «несмертельной славы достойный гетмане»; «вож славный, неприателюм ойчизны страшный»; козак «способный и прудкий до бою».

Для характеристики ворогів поет знаходить відповідні епітети «турчин сильный», «поганий розедлый волк». Він широко використовує епітети з народно-поетичної та усно-розмовної мови — «добре здоров'я», «великий жаль», «живий человек», «хвороба смертна», «напой коштовные», «хлеб белый».

Сакович, говорячи про безсмертність справи Сагайдачного, уміло використовує риторичний засіб, характерний для урочистої ораторської прози ХІ ст., зокрема у «Слове о законе и благодати» Іларіона:

*Бо если выхваляет Кгреция Нестора,
Ахиллеса, Аякса, а Троя Гектора,
Атенчикове славят кроля Периклеса,
И славного оного з ним Темистоклеса,
Рим зась з смелости своего хвалит Курциуша,
И з щасливих потычок славит Помпеюша,
Теды теж и Россия Петра Саидачного
Подасть людем, в памятку веку потомного.*

З історичних досліджень і з художніх літературних творів Петро Коначевич Сагайдачний постає людиною суворою, вимогливою до підлеглих. Він підтримував у війську високу дисципліну і безвідмовний послух. Це не завжди подобалось козакам. Тому про нього маємо не так багато народних переспівів, пісень і дум. Була ще одна причина. Після 1654 року, коли Україна увійшла під протекторат Росії, на ім'я Сагайдачного, як одного із учасників походу на Москву в серпні-жовтні 1618 року і учасника штурму російської столиці, було накладено суворе табу. Пам'ятаю, ще перед війною, в 1936-1940 роках у селах Чернігівщини заборонялося співати пісню «Ой, на горі да женці жнуть». Книги про П.К. Сагайдачного теж були заборонені, їх ми ніде не могли прочитати.

І тільки в квітні 1942 року, коли вся Україна була окупована німецькими військами, влада відважилась відзначити 320-річчя з дня смерті Сагайдачного. Обстановка змусила керівників СРСР та УРСР збудити й активізувати історичну пам'ять українського народу, підняти із забуття історичні постаті, чії героїчні діяння могли служити прикладом для воїнів і партизанів, котрі боролися з ворогом на фронті і на окупованих територіях.

Саме в цей час у номері 5-6 журналу «Українська література» з'явилася стаття історика К. Гуслистого «Петро Конашевич Сагайдачний» і стаття літературознавця С. Маслова «Вірші Кассіана Саковича» «на жалостний погреб П.К. Сагайдачного». Поруч з староукраїнськими віршами Саковича були опубліковані в уривках їх переспіви, зроблені М.Т. Рильським.

До цих публікацій, звичайно, теж були спроби — одні більш, інші менш вдалі написати художній твір про одного із найвидатніших слов'янських полководців. Серед них популярний роман Данила Мордовця «Сагайдачний». Він вперше окремим виданням надрукований в Петербурзі російською мовою в 1882 році. Події роману розгортаються навесні 1614 року, коли до козаків на Запорозьку Січ, яка знаходилась на острові Базавлук, приїздить посол нового московського царя Михайла Федоровича Романова. Та коли військовий писар Мазепа, батько майбутнього гетьмана, почав переглядати грамоту посла, побачив, що печатка «отворчата, без підпису» і висловив недовіру.

«— Се не грамота! Се казна що! Тьху!

— Се москаль сам надряпав, щоб нас одурити!»

— Го-го-го! Не на таких насочив! Киями його! — ревіла громада».

Посол, очевидячки, сторопів... Він розгублено дивився то на писаря, то на розбурхану громаду з розлютованими обличчями роззявленими, горляючими ротами, то на старшину...».

І тут на арену виступає Сагайдачний, один із старших курінних отаманів з добрим худим обличчям і добрими лагідними чорними очима.

«— Петро Конашевич говорить! Послухаймо, хлопці!

— Сагайдачного слухайте! Сагайдачний говорить!

— Нехай Петро Конашевич Сагайдачний слово скаже! Він до біса мудрий!

Це відверті оцінки козаків свого отамана. Він вгамовує розгніваних козаків. Попросив посла розповісти, які кому грамоти цар пише і які печатки ставить. Після чого просить Мазепу прочитати грамоту, в якій цар просив козаків, аби вони йому «чолом били» із ним «в любительстві й мирі жили», а цар обіцяв козакам дати таке жалування, якого у них і на думці нема.

Читання грамоти, царські просьби та обіцянки, а також посольські дарунки радо були сприйняті козаками. А наступного дня в Січі відбувалися вибори нового кошового і разом з тим гетьмана для майбутнього

морського походу. Одні пропонували обрати старого Нечая, інші Хвилона Небабу, треті — Сагайдачного. Переміг Сагайдачний.

«— Сагайдачного! Сагайдачного, братця, оберемо! Нехай він панує!

— Сагайдачному булаву! До булави треба голови, а в нього голова розумна, добра!»

Сагайдачний відмовлявся, що він уже старий, недобачає! булави в руках не вдержить. Не допомогло. Пригрозили киями. Погодився.

Так в діалогах між козаками і Сагайдачним вимальовується визначна постать козацького гетьмана.

Автор роману малює широку картину українського життя. Згадує князів Острозьких, відомих в історії просвіти Русі своїм сприянням друкарській справі, Петра Могили і, звичайно, Петра Сагайдачного, як відважного козацького ватажка, про якого слава котиться Україною і Польщею.

Данило Мордовець першим серед письменників подає біографічні відомості Петра Конашевича, розповідає про його матір, котра говорить про сина, що він, все, що «чув чудесного і таємничого, все це він хотів сам побачити». Отже, допитливість розвивалась із дитинства. А де допитливість, там знання, там досвід, там мудрість.

А поки що козацька флотилія пливе до Кизи-Кермену — турецької фортеці, що стояла майже біля входу в дніпровські лимани і мала закрити собою Дніпро. На стінах Кизи-Кермена стирчало щось з дюжину чорних гармат, звернених до Дніпра, готових щомиті вивергати вогонь і смерть на тих, хто наслідився б пробратися в заповідний басейн падишаха, в голубе море, назване Чорним тому, що під час бурі на ньому «стають чорними людські серця».

Хитрий батько козацький, старий Сагайдак, знав, як підступитись до фортеці. За кілька верств до Кизи-Кермена флотилія зупинилась біля берега, на якому росли дуби, осоки, тополі. Гетьман наказав козакам рубати найгрубші дерева, тягти до річки і кидати у воду.

«Скільки чайок — стільки й дубів, дітки! — наказував Сагайдачний».

Опівночі флотилія рушила далі. Рухалися лавою один в один або в два ряди. Попереду чайок пливли темні страховища зрубаних дерев. Коли побачили обриси башт, чайки зупинились. Дуби спустили по течії і вони пливли, ворущачи над водою обрубаними гілками, наче велетенськими руками. Турки помітили якісь дивні потвори у воді і відкрили по них гарматний вогонь. Козаки тим часом налягають на весла, минають фортецю, підходять до лиманів і зникають у плавнях. А наступного дня вони вже були у відкритому морі і прямували до Криму, до Кафи — проклятої турецької неволі.

На шляху козакам трапляються різні пригоди, складні ситуації, з яких вони виходять переможцями завдяки мудрості, досвідові і сміливості Сагайдачного. Захопивши татарський каїк, Сагайдачний, Небаба і Олексій Попович, який уже побував у турецькій неволі і вмів говорити по-татарськи, вбравшись у татарський одяг, рушили до Кафи.

«Якщо я завтра не повернуся до вас, чого борони боже, то добувайте без мене славне місто Кафу і самі обирайте собі батька, а тепер без мене нехай гетьманує наш писар, — каже на прощання побратимам гетьман».

Скажемо, що це непересічний зразок сміливості і хоробрості гетьмана, який першим іде назустріч небезпеці. Біля пристані вони побачили величезну галеру, на якій біля кожного кочета сиділи і стояли, по двоє прикованих галерників. Небаба і Попович заплакали. Сагайдачний сказав:

— Не дивіться на галеру, може який невольник пізнає кого та ще від радості крикне.

Зрештою наші герої проникають у Кафу, проводять розвідку, повертаються на флотилію і наступної ночі нападають на фортецю. Зруйнувавши дощенту чудове місто, козаки з багатою здобиччю, визволивши невольників, пішли у відкрите море.

Похід на Кафу став головною темою твору. Тільки через сім років повертається автор до Сагайдачного. В останній XXVII главі роману він скорисом говорить про участь Сагайдачного в битві під Хотиним, про його поранення, смерть і поховання. В цілому ж цей твір досить цікавий, постать Сагайдачного виписана з великою симпатією і любов'ю як мудрого,

Ілюстрація художника В.І.Лопати
з книги Зінаїди Тулуб «Людолови».

сміливого і відважного полководця. Українською мовою цей твір виходив у Держлітвидавві в 1958 і 1966 роках.

В 1905 році у львівській газеті «Руслан» була опублікована історична повість Осипа Маковея «Ярошенко». Цього ж року у Львові вона вийшла окремою книжкою. Події повісті розгортаються в серпні-жовтні 1621 року, напередодні і в час турецько-польської війни. Автор розповідає про сім'ю Семена Ярошенка і його сина Микулу із м. Серета на фоні Хотинської війни. Сьогодні нас ця повість цікавить як твір, в якому діє Петро Конашевич Сагайдачний. Автор малює його мужнім полководцем і розумним дипломатом, умілим організатором і улюбленцем козацької маси, хоча сама війна тут проходить другим планом, без батальних картин і героїчних вчинків. Закінчується повість відходом козаків з-під Хотина. Про поранення Сагайдачного і його смерть в ній не говориться.

Багатий матеріал про гетьмана подається у романі Андрія Чайковського «Сагайдачний». Не буду детально викладати сюжети і колізії цього твору. Його варто почитати тим, хто не читав. Він принесе вам не тільки естетичне задоволення, але й значно розширить бачення горизонтів нашої непростой історії, труднощів, які доводилося Україні зустрічати на шляху до своєї незалежності, відчути характери героїв-козаків і їхнього гетьмана в дії.

Твір Андрія Чайковського складається з трьох книг: «Побратими», «До слави», частина 1 і До слави, частина 2 «Побратими» вийшли у Львові в 1918 році, «До слави» 1, — у Тернополі в 1929-му; «До слави» ч. 2. — в Коломиї в 1932-му. В 1927 році в Коломиї у видавництві «Ока», як перший випуск «Бібліотеки для всіх» — «Ряст» було опубліковано історичний нарис «Петро Конашевич-Сагайдачний». Наступна, четверта книжка «Гетьман» обсягом 360 сторінок теж мала бути надрукована у цьому видавництві, але читачі її не дочекались. Четверта і п'ята книги цього фундаментального роману досі не знайдені. А саме в четвертій книзі, як видно з опублікованого матеріалу, мала вхорити і розповідь про участь Сагайдачного у Хотинській війні, про обрання його гетьманом війська запорозького.

Третя ж книга закінчується поверненням Сагайдачного після походу на Кафу і обранням його кошовим. Отже, найважливіша віха його життя залишилася поза романом.

В 1934 році у видавництві «Молодий більшовик» вийшов перший том книги Зінаїди Тулуб «Людолови», а в 1937-му — другий том. Влітку 1937-го письменниця була арештована і на 19 років відірвана від творчого стола. Повернувшись 8 вересня 1956 року з ув'язнення, вона береться за доопрацювання роману, який вийшов у 1958 році в новій редакції. Це тематично багатоплановий, а хронологічно досить масштабний твір, в якому Сагайдачний є головною дійовою особою. Тут хочу скористатися оцінкою, яку дав образу Сагайдачного, створеного Зінаїдою Тулуб, Микола Жулинський.

*Ілюстрація художника Г.С.Зубковського
з книги Осипа Маковця «Ярошенко».*

«З. Тулуб створила складний образ видатного історичного діяча України — гетьмана Конашевича-Сагайдачного. У романі цей образ не ідеалізується, психологічно поглиблюється. З. Тулуб обстоює таку концепцію його характеру, яка найповніше відповідала й свідченням сучасників, і реальному розгортанню тогочасних історичних подій. Вона розкриває гуманні риси його натури — доброту та людяність, в той же час — жорстокість, егоїзм, користолюбство, славолюбство і гордію. Сагайдачний був визначним військовим діячем і дипломатом, мав величезні заслуги в справі захисту батьківщини від турецько-татарських нападів».

Ось приблизно вся література, в якій в тій чи іншій мірі висвітлюється постать Петра Конашевича Сагайдачного. Вона не рівнозначна. Конкретна участь гетьмана в Хотинській битві виписана не так барвисто і масштабно, як вона того заслуговує. Але життя продовжується. Виростають нові художники слова. Перед ними відкрита широка дорога до архівних джерел, до історичних документів не тільки України, а й Польщі, Молдови, Туреччини. Є можливість написати історичні романи, поеми про ве-

летів національного духу, про хоробрих і мужніх, сміливих і відважних полководців козацького війська, поставити кінофільми.

Ми повинні розкрити цю велетенську постать у всій величі, красі і силі. Адже цю велич визнавали не тільки українці, а й наші сусіди, ті, хто його добре знав. Хочу тут навести характеристику, яку дав Сагайдачному автор записок про Хотинську війну Якуб Собеський: «Цей Петро Конашевич, — писав він, — настільки підіймався над своїм простим походженням і способом життя, своїм гострим розумом, видатною дозрілістю думок, надзвичайною дотепністю в словах і вчинках, що з повною справедливістю мусить бути зачислений для потомства до найвизначніших людей Польщі... Це був чоловік великого духа, що шукав небезпеки, легковажив життя, в бою був перший, при відступі останній, жвавий і діяльний». Ці слова можуть надихнути багатьох на творчий подвиг, в ім'я історичної правди, в ім'я великого духовного увічнення пам'яті визначного полководця і успадкування його характерних рис, якими пишається світ!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Петро Сагайдачний // Гетьмани України. — К., 1991.
2. Дорошенко Д. І. Нариси історії України. — Львів, 1991.
3. Жулинський М. На чорних хлібах національної історії // Зінаїда Тулуб. Людолови. — К., 1991.
4. Колосова В. П. Віршова література // Історія української літератури. — К., 1967. — Т. 1.
5. Маковей О. Ярошенко // Маковей Осип. Твори. — К., 1990. — Т. 1.
6. Мордовець Д. Сагайдачний. — К., 1966.
7. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — К., 1992.
8. Сакович К. Вірші на погреб Сагайдачного // Хрестоматія давньої української літератури. — К., 1949.
9. Тулуб З. Людолови. — К., 1991. — Т. 1., Сімферополь 1980. — Т. 2.
10. Чайковський А. Сагайдачний. — К., 1990.
11. Яворницький Д. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний // Історичні постаті України. — Одеса., 1993.
12. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 2.

Хотин в історичних романах М.Г.Івасюка

Юрій Мусієнко

(Чернівці)

ОСНОВНОЮ ТЕМОЮ, улюбленою відомого українського письменника Михайла Григоровича Івасюка була Буковина, її люди. Але якщо більшу частину творчого життя він присвятив сучасності, 30 — 40-м рокам ХХ століття, то в останній період основна увага приділяється історії Буковини. Михайло Григорович написав три історичних романи, відповідно присвячених XIV і XVII століттям, часом гострим, важливим і цікавим.

Письменник серйозно вивчав історичні реалії, життя людей, побут, звичаї, події. Він читав документи румунською, польською, німецькою мовами, наукові дослідження, «Хроніки» від Я.Длугоша до М.Костіна і в результаті відтворював яскраві картини минулого.

Можливо було не згадати тут Хотин? Адже стільки подій з ним зв'язано: Хотинська війна Польщі і Туреччини, де вирішальну роль зіграли козаки, пізніше кілька війн Росії з Туреччиною, про одну з яких і взяття фортеці написав оду М.В.Ломоносов. Навіть в наш час Хотин перебуває в історії, хоча б як місце різних кінозйомок.

Чим Буковина бере активну участь в історії не тільки України, але і в історії Польщі, Росії, Молдови, Туреччини? Хотином і його фортецею.

Минуле панує в Хотині і не відпускає його від себе і якщо уявити образно історію Буковини, то ми бачимо, з одного боку, маленький квітучий сад, де багато людей, а, з іншого боку, майже пустелі, де нікого нема.

Художня література має багато творів, присвячених, наприклад, Хотинській війні: «Ярошенко» О.Маковея, «Сагайдачний» А.Чайковського, «Людолови» З.Тулуб, «Сагайдачний» Д.Мордовця, «Михайлик — джура козацький» М.Пригари та ін. [6, с. 520-527].

Коли Михайло Григорович Івасюк вирішив писати історичний роман, то було ясно, що він буде не про Хотин, що є багато «білих плям» в історії нашого краю, що треба входити in terram incognitam. Були обрані XIV і XVII століття, але Хотин і його фортеця теж присутні і роль їх важлива.

Якщо не треба було писати про Хотин, бо всі його згадують, багато вже написано, то неможливо було не написати нічого про Хотин і зовсім не згадати про нього.

Так Хотин починав свої перші кроки на сторінках історичних романів М.Г.Івасюка.

«Турнір королівських блазнів» — останній роман Михайла Григоровича, вперше надрукований в 1993 році, але розповідає він про події, які були раніше ніж в двох інших романах. Хронологією творчості ми вимушені пожертвувати заради хронології історичної, дотримуючись історії Хотина і починати з тих давніх часів, коли наш край називався Шипинською землею. Це було XIV століття.

Шипинська земля входила в склад Галицько-Волинського князівства. Вороги — угорський і польський королі мріють її захопити, як багату, розвинуту землю, з працелюбним людом. Письменник змалював яскраві картини життя і побуту, мирних часів і боротьби шипинчан.

Історичні документи свідчать, що в склад Шипинської землі входили міста Цецин, Хмелів і Хотин [4, с. 46].

В романі Хотин, зрозуміло, грає свою роль [3, с. 25]. Це віддалене місце над Дністром [3, с. 100], як каже один із героїв, «холодна твердиня» і захищає землю від ординців [3, с. 62].

Негативний герой роману Петро, син володаря Шипинської землі Стефа — зрадник. Батько відправив його в Хотин, щоби він боронив рідний край, але Петро із задрощів готує зраду, домовляється з ворогами, з розбійниками. Віддаленість Хотина тільки допомагає йому.

В романі є кілька батальних чудових сцен, одним із джерел яких була «Хроніка» Яна Длугоша. Люди захистили свій рідний край, вороги були знищені, а Хотин шипинчани повернули досить легко.

М.Г.Івасюк як письменник передчував, побачив і нам показав, що в ті давні часи вже Хотин був кордоном, захистом. Його роль подвійна: фортеця належить своїм і тоді вона просто захист, або належить ворогам і тоді це — кордон, рубіж, межа, за яку вороги не переходять, але постійно загрожують.

Історія Шипинської землі досі маловідома і роман Михайла Григоровича — гіпотеза, тим більше, що якраз в ті часи Шипинська земля входить в склад Молдови [5, с. 66-67]. Але наука буде розвиватися, будуть нові дослідження і художня версія завжди залишиться як спроба відповісти на важливі запитання історичної науки, спроба закрити лакуни, тим більше, що живим залишається патріотизм народу і важлива роль Хотина.

Наступний роман М.Г.Івасюка «Балада про вершника на білому коні» насправді був першим історичним романом в його творчості. Він переносить нас в XVII століття, дуже важливий період в історії України, центр багатьох явищ і подій, часи козаччини і Хмельниччини. Михайла Григоровича приваблює Визвольна війна і участь, яку в тих подіях приймала Буковина. Відомо, що кілька разів козаки захопили Хотин [6, с. 516]. Це дуже цікаво, але письменника хвилюють самі буковинці. А що вони? Були байдужі? Неможливо. Як вони реагували на ті грізні події, що захоплювали Україну?

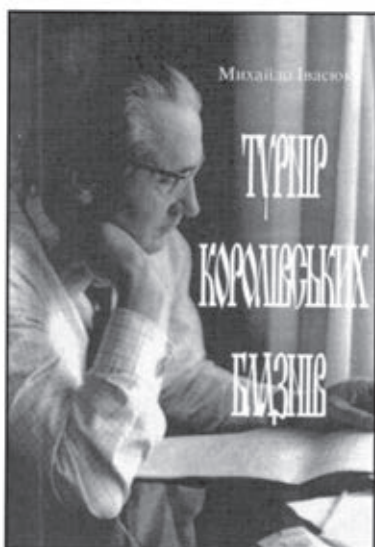
Натхнення викликала маленька згадка румунської «Хроніки» Мирона Костіна про ватажка опришків Мирона Дитинку, який діяв на Буковині.

Можливо центр цього повстання був в Хотинщині [5, с. 99-100]. Важко сказати! Костін писав, що Дитинка «без перешкоди ходив по Хотинському і Чернівецькому повітах і управляв селянами» [цит. по: 4, с. 69]. Вже з цих слів видно важливу роль Хотина. Вона в тому ж вигляді переходить і в роман.

На перших сторінках його читач зустрічається з майбутніми героями в корчмі, яка розташована в півмилі від Хотина.

Буковина в ті часи входила в склад Молдови, а вона в свою чергу була васальною, підвладною державою в складі Турецької імперії і в Хотинській фортеці само собою стояв турецький гарнізон: вона була укріплена.

Цей роман досить поетичний твір і читача вражає, наприклад, історія кохання головного героя Дитинки і мужньої дівчини Артемії, але істо-

ричний смак підказував письменнику, що історичні реалії — це вага на плечах художньої літератури і факти — пан якого треба слухатись. Михайло Григорович знав це і розумів, що яким би хоробрим не був загін Мирона Дитинки, при всьому казковому бажанні, можливостей захопити фортецю в нього не було. Хоча мріяти про це повсталим селянам можна.

В романі є опис ради отаманів про майбутні шляхи боротьби і, між іншим, Мирон пропонує «збільшити загін до кількох тисяч, захопити Хотинську фортецю й перебити все боярство на Буковині» [1, с. 206].

Раніше, перед тим, загін проїжджав біля фортеці. Михайло Григорович Івасюк пише, що Дитинка «милувався Хотинською фортецею, поїдав її очима і мовчав. Інколи зітхав» [1, с. 200].

Біля Хотина відбувалась зустріч опришків і загін господаря Молдавії Василя Лупула під час, як каже письменник «Лупулової трагікомедії», коли господар був розбитий суперником і тікав. Битви з Мироном не відбувалось.

«Хроніка» М.Костіна, дійсно, розповідає про такий епізод і про зустріч господаря з опришками біля Хотина. Письменник ішов за історичними свідченнями.

Роман «Лицарі великої любові» — продовження і закінчення «Балади». Дія тут відбувається вже через 18 років. Загін Мирона Дитинки хо-

дить по селах, в тому числі й Хотинщини, звільняє селян, мстить боярам. «Вся Буковина, — писав Михайло Григорович Івасюк, — ніби стала величезним казаном, у якому закипіла пекельна ненависть кріпацького люду» [2, с. 196].

В Хотині, біля фортеці, був монастир, в якому перкалаб Янко Костін зберігав своє добро, звісно, пограбоване у селян раніше. Та й ченці теж старанно гнобили селян, грабували їх, вбивали. Мирон вирішив помститись. Ватажани в битві захопили монастир, усе добро віддали селянам, а монастир спалили.

Між іншим, письменник каже, що «отаман відчував до Хотина особливу прихильність» [2, с. 131].

Є в романі поетичний епізод, коли згадують Тиміша Хмельницького і легенду, що його, смертельно пораненого, везли через Хотин. Насправді, подібного в історії не було [5, с. 99].

А що Хотин? В ці якраз часи його фортецю захопила Польща [6, с. 516]. В романі М.Г.Івасюк кілька разів підкреслює важливість фортеці і те, що Польща мріє її захопити [2, с. 38, 204].

Новий перкалаб Хотинський Стефан Хаджеу на боці Польщі. Коли в розмові з боярами його попереджають, що опришки Мирона Дитинки мріють захопити Хотин, він каже:

«Що йому моя фортеця? Він має свою. Його фортеця — це всі русини, до яких кожен день прилучаються ще й молдовани» [2, с. 206-207].

Чудові слова! Так фортеця стає символом сили і мужності людей нашого краю, вона набуває вже міфічного значення, як ознака, як суть боротьби буковинців з ворогами.

Пройшовши сторінками історичних романів Михайла Григоровича Івасюка, спробуємо зробити деякі висновки.

Ми бачимо, що Хотин — це поєднання протилежних дій і явищ, кордон протилежного. Можливо, тому з ним і легко, і важко і в історії, і в художній літературі.

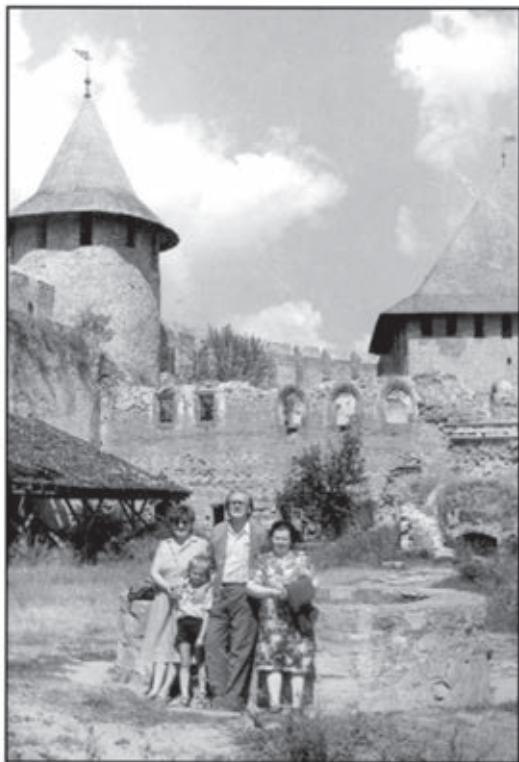
1) Хотин і його фортеця в романах стають символом і міфом, майже живою міфічною істотою, при всіх відмінностях і поетичних рисах, які властиві символу і міфу [7, с. 166-176];

2) Існуючи тепер, Хотин весь у минулому. Минуле манить — заманює. У тих, хто прийшов до фортеці, історичне минуле забирає погляди, забирає думки. Хотин — на межі часів;

3) Хотин — межа історії Буковини і сусідніх країн: не тільки України, а ще Польщі, Росії, Молдови, Туреччини. Хотин — вузол, де кінчається історія Буковини і починається європейська історія, або навпаки, де кінчається європейська і починається історія краю;

4) Хотин і його фортеця — межа, кордон і в прямому розумінні слова він захист краю від ворогів, а якщо ним володіють вороги, то він постійна загроза землям буковинським, хоча вороги і не переходять межу;

5) Хотин — символ нашого краю, твердиня, яка символізує силу народу, його мужність. Їх серця — така ж фортеця, як казав письменник.

Михайло Івасюк з сім'єю в Хотинській фортеці.

І останнє. Якщо вірити німецькому філософу Г.Ріккерт [8], що погляд історика завжди має в основі якусь цінність і вже від неї буде свої думки і настрої, то в історичних романах Михайла Григоровича Івасюка, ми бачимо, такою цінністю була любов до рідного краю, його людей, їх життя, побуту, культури. В кожному рядку ми відчуваємо це і ми, за це вдячні письменникові.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Івасюк М.Г. Балада про вершника на білому коні. — Ужгород, 1980.
2. Івасюк М.Г. Лицарі великої любові. — Ужгород, 1987.
3. Івасюк М.Г. Турнір королівських блазнів. — Чернівці, 1997.
4. Нариси з історії Північної Буковини. — Київ, 1980.
5. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. — Чернівці, 2002.
6. Українське козацтво: мала енциклопедія. — Київ; Запоріжжя, 2002.
7. Лосев А. Проблема символа и реалистическое искусство. — Москва, 1976.
8. Риккерт Г. Философия истории. — СПб., 1908.

Хотинська битва 1621 року у творах майстрів пензля та різця

Авксентій Яківчук

(Чернівці)

ГЕРОІКА ХОТИНСЬКОЇ БИТВИ 1621 року, в якій українське козацьке військо на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним спільно із загонами війська польського здобуло перемогу над переважаючими силами Оттоманської Порти, вже здавна приваблює увагу майстрів пензля і різця. Ще в 1622 році вийшов окремим виданням вірш Касіяна Саковича «На жалосний погреб зацного рыцаря Петра Конашевича Сагайдачного», прикрашений гравюрою невідомого автора із зображенням Сагайдачного верхи на коні, з булавою в руках. Зверху — напис, ліворуч — герб Сагайдачного. Гравюра ця не раз використовувалася для багатьох ілюстрацій і тепер використовується, як зразок мистецтва графіки першої половини XVII століття.

1763 роком датується гравюра Л.Коцоновича «Схема Хотинської битви». В 1900 році в Санкт-Петербурзі побачив світ альбом «3 української старовини», в якому поруч з іншими вміщено розкішний портрет Сагайдачного на повний зріст, з булавою в руках роботи відомого українського художника Сергія Васильківського. Портрет доповнює віньєтка Миколи Самокиша «Одна із перемог над турками під Хотином». Перевиданий в 1991 році у видавництві «Мистецтво», він став доступним усім, хто вивчає героїку козацької слави.

На початку нашого століття і далі, особливо у 20-ті роки, в багатьох популярних виданнях, зокрема в «Історії України-Руси» Миколи Аркаса (1908), в «Ілюстрованій історії України» Михайла Грушевського (1913) та інших використано портрет Сагайдачного роботи невідомих авторів.

Серед ілюстраторів 30-х років на увагу заслуговує портрет Сагайдачного в «Історії України для дітей» Антона Лотоцького, роботи ілюстратора Михайла Фартуха.

Звертався тоді до теми Петра Конашевича-Сагайдачного і народний художник України Антон Манастирський, подарувавши людям цікаве полотно «Гей на горі, там женці жнуть», зобразивши на ньому козацьке військо в поході.

Великих полотен на тему Хотинської битви в минулі роки було не так вже й багато. Серед них на увагу заслуговує хіба що картина Олександра Климка «Битва під Хотиним».

Особливо багато ілюстрованих матеріалів з'явилося вже після Другої світової війни. Г.Зубковський та І.Крислач ілюстрували повість Осипа Маковоя про Хотинську битву «Ярошенко». Тема ця висвітлена і в діалогі Зінаїди Тулуб «Людолови», яку гарно проілюстрував В.Лопата. Цікаво, виразно і переконливо промовляють ліногравюри Софії Караффи-Корбут у повісті Марії Пригери «Михайлик — джура козацький», в якій також йдеться про Хотинську битву і Сагайдачного.

До постаті Петра Конашевича Сагайдачного зверталися художники Іван Динник та Василь Дозорець при оформленні роману Андрія Чайковського «Сагайдачний», Георгій Безніско в ілюструванні книги Георгія Книша «Обітниця», а також Любомир Прийма, ілюструючи книгу Данила Мордовця «Сагайдачний».

Хотинська битва, як і слід було сподіватись, постійно в полі зору буковинських митців. Тема ця віддавна привертає увагу хотинського художника Бориса Курликова. Багато з його полотен, пов'язаних з Хотинською фортецею, яку він зобразив з усіх боків.

Цікаву панораму Хотинської фортеці створив Євген Удін, яка прикрасила розворот обкладинки путівника «Хотин» Бориса Тимощука (Ужгород, «Карпати», 1972).

Хотин і події, які відбувалися біля його стін, вже здавна ваблять художника Ореста Криворучка. На виставці чернівецьких митців ще в 1963 році вигідно виділявся виготовлений ним естамп «Хотинська фортеця». Чітко і виразно зобразивши споруду давноминулих днів, Криворучко у формі міражу високо над мурами і баштами фортеці подав фрагмент бою з турецькими нападниками.

Бурхливу фантазію чернівецьких художників сколихнув ювілей 370-річчя Хотинської битви. І тут виділяється помітна працелюбність Ореста Криворучка. Ще на початку ювілейного року він створив картину «Присвята», яка є, власне, умовно-декоративним зображенням нашого минулого в кольорі. Тут — ціла кавалькада запорожців, які на тлі Хотинської фортеці, верхи на конях мчать до бою. Цікаво, що сама фортеця зображена в gobеленому вирішенні з багатоколірною фактурою.

Криворучко — автор досить привабливої ювілейної медалі, в якій, як правило, аверс вигідно асоціюється з реверсом. З ювілірною чіткістю виконано портрет Сагайдачного, його родинний герб (підкова і хрест) з написом «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний». Вдало закомпоновано і зворотний бік, де автор на тлі Хотинської фортеці подає картуш, на ньому схрещені козацька шабля та турецький ятаган. Тут лаконічно і стисло сказано все: схрещені шабля і ятаган — важкі бої з турками, а українсько-польські написи — спільність бойових дій українсько-польських військ.

60-міліметровий діаметр медалі виготовлено з алюмінію, але нудованого під золото, має не лише привабливий вигляд, але й глибокий художньо-смысловий зміст і є цінною пам'яткою свята козацької слави.

Славному ювілею Криворучко подарував мініатюрний портрет гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, який прикрашено його родовим гербом. Цікаво зазначити, що тут на чорному тлі символічно зображено смертоносну отруйну стрілу, від якої гетьман дістав поранення і невдовзі помер. Характерно, що тло тут асоціюється з елементом українського народного архітектурного стилю у формі зрізаних верхніх кутів одвірка. Відповідно до такого змісту автор підібрав і кольори — золотистожовті відтінки на чорному тлі.

Цікавою є і Криворучкова поштова листівка з портретом Сагайдачного в овалі, яка виконана засобом техніки папір; рапідограф. В овалі напис — «Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний». Над портретом зазначено дати 1621-1991, а з боків нібито зависають дві стрічки, причому на одній — напис українською, а на другій — польською мовами. Внизу — панорамне зображення Хотинської фортеці в крепковій манері виконання.

Орест Криворучко — тонкий майстер графічної мініатюри. Це підтверджують його екслібриси — книжкові знаки з символічними малюнками. Таким знаком в офсетному вирішенні автор нагородив чернівецького журналіста Ігоря Чеховського. Сагайдачний тут зображений в образі Юрія Змієборця. Він верхи з коня списом проколєє змія, з голови якого злетіла чалма. Композицію доповнює родовий герб Сагайдачного, а також стріла і слово «Хотин» у шрифтовому вирішенні. З обох боків цифри 1621-1991.

На замовлення Чернівецького обласного відділення Товариства охорони пам'яток історії і культури України Криворучко виготовив шрифтований штемпель для внескової марки товариства. В простому композиційному вирішенні художник знайшов смысловий зміст, зобразивши символічний знак битви — перехрещені козацька шабля з турецьким ятаганом, а по периметру кола напис — «Хотинська битва — 1621».

Орест Криворучко здійснив також ілюстрації книги чернівецького науковця Олександра Романця «Ой Хотине, граде давній», яку автор написав до 370-річчя Хотинської битви. Використовуючи техніку репідограф, опираючись на дані давньої поштової листівки чернівецького колекціонера Василя Білека, Криворучко на блідо-коричневому тлі документального зображення Хотинської фортеці зобразив рукопашний бій запорожців з турками. Книжечку прикрашають п'ять портретів видатних діячів (Дмитра Байди-Вишневецького, Івана Підкови, Петра Конашевича-Сагайдачного та ін.), виконаних засобами техніки крапкового рапідографу.

Криворучкові належить також «Календар-плакат», який він приурочив 370-річчю смерті Сагайдачного, в техніці гуаш. Його тиражовано офсетним друком. Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в об-

рамленні орнаменту в стилі козацького бароко модернізовано славетним художником Гергієм Нарбутом, який поєднав модерн з козацьким бароко, створивши таким чином особливий український орнамент. Продовжуючи школу Нарбута, Криворучко створив з його елементів композиційне обрамлення портрета з сюжетними вставками («Хотинська фортеця», «За-

*Поштова листівка.
(Художник Орест Криворучко).*

порожці на конях»), прикрасивши кетягами червоної калини. Зацікавившись темою Хотинської битви 1621 року, відомий чернівецький живописець Іван Клец намалював монументальне полотнище «Сагайдачний під Хотином», зобразивши олією на полотні момент, коли запорожці на чолі з Петром Конашевичем-Сагайдачним прибули під Хотинську фортецю, щоб зайняти позиції вирішальної битви. Владною рукою гетьман вказує, де слід краще розташувати оборонний табір. Художникові вдалося зобразити серйозність обстановки і в колористиці, і у вирізі поглядів персонажів, які розуміють своє нелегке завдання, свою відповідальність за долю рідного народу.

Справжнім подарунком 370-річному ювілею Хотинської битви 1621 року, який знаменуватиме століттями, є пам'ятник (вірніше пам'ятний знак) стратегові Хотинської битви Петрові Конашевичу-Сагайдачному ро-

боти чернівецького скульптора Володимира Гамалія. Це в повному розумінні монументальна нестандартна композиція сучасного авангардного стилю, в основі якої багата символіка. Зображення церкви, каплиці, фортеці вигідно асоціюється з величною фігурою гетьмана Сагайдачного і запорожців, а це не що інше, як локалізоване узагальнення монументальності, що

*Пам'ятник гетьману Петру Сагайдачному.
(Скульптор Володимир Гамаль).*

прекрасно взаємодіє з природою. Прямі площини — це вираження сили волі і дусу, які допомогли запорожцям перемогти переважаючі сили нападників.

Характерно, що в композиції немає дрібних, малозначущих деталей, які відвертали б увагу спостерігачів. У постаті Сагайдачного вбачаємо не лише внутрішню готовність воєнного стратега і гетьмана війська запорозького, але в той же час і державного діяча, і вченого мужа, в якій композиційно поєднуються мужність і мудрість. Таке узагальнення дає можливість бачити фігури запорожців (13 чоловік), що неначе виходять зі стіни фортеці з гетьманом на чолі, символізують стійкість і незбориму силу народу.

Композиція завершується хрестом, що є символом українського народу у боротьбі за правду, за віру.

Автор вдало продовжує традиції сучасної української скульптури, започаткованої генієм Олександра Архипенка.

Шкода лише, що місце для установлення його вибрано невдало. Монумент почав сунутися, а «мисливці» за кольоровим металом стали обдирати мідне покриття скульптури.

Сагайдачному присвятив свою плакетку Роман Стратійчук, досить вдало вирізьбивши його портретне зображення, а живописець Іван Балан виготовив книжковий знак.

Пам'ятна Хотинська битва 1621 року і постать стратега цієї події Петра Конашевича Сагайдачного знайшли гідне вирішення у творчості буковинських митців, які із знанням справи підійшли до ознаменування цього славетного ювілею.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Васильківський С. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний, один з найпопулярніших гетьманів запорізького війська.
2. Портрет з віньетки. Віньетка: Самокиш М. Одна з перемог над турками під Хотиним // 3 української старовини. Альбом. — К., 1991. — С. 12.
3. Васильківський С. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний.
4. Портрет з віньетки // 3 української старовини. Альбом. — К., 1991. — С. 13.
5. Гамаль В. Пам'ятник Сагайдачному в Хотині. Фотографія до статті В. Колодія «І ми зостанемось тут» // Літературно-мистецька Буковина. Чернівці, 1998. — №2.
6. Гамаль В. Пам'ятник Сагайдачному в Хотині. Фотографія до статті А. Зборовського «Філософія у скульптурі Володимира Гамалія» // Столиця. — К., 2000. — №87.
7. Гамаль В. Пам'ятник Петрові Конашевичу Сагайдачному в Хотині. Фотографія до статті М. Лазарука «Земний космос Володимира Гамалія». // Буковинський журнал. — Чернівці, 2000. — №1.
8. Григор О. Петро Сагайдачний. Портрет, графіка. // Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1993. — С. 149.
9. Караффа-Корбут С. Малюнки до повісті М. Пригари «Михайлик — джура козацький». Ліногравюра // Пригара М. «Михайлик — джура козацький», — К., 1969. Ілюстрацій — 9, заставок — 20.
10. Караффа-Корбут С. Малюнки до повісті М. Пригари «Михайлик — джура козацький». Ліногравюра // Пригара М. «Михайлик — джура козацький». — К., 1992. Ілюстрацій — 8, заставок — 2.
11. Козак О., Іванов В. П. Сагайдачний, гетьман українського козацтва. Графіка // Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990. — С. 165.
12. Криворучко О. Фрагмент Хотинської битви. Рапідограф // Романець О. Ой, Хотине, граде давній. — Чернівці, 1991. Обкладинка.
13. Криворучко О. Дмитро Вишневецький. Крапковий рапідограф // Романець О. Ой, Хотине, граде давній. — Чернівці, 1991. — С. 10.
14. Криворучко О. Іоан-воде Лютний. Крапковий рапідограф. // Романець О. Ой, Хотине, граде давній. Чернівці, 1991. — С. 14.
15. Криворучко О. Іван Підкова. Крапковий рапідограф // Романець О. Ой, Хотине, граде давній. — Чернівці, 1991. — С. 16.
16. Криворучко О. Михай Вітязу. Крапковий рапідограф. // Романець О. Ой, Хотине, граде давній. — Чернівці, 1991. — С. 17.

17. Криворучко О. Петро Конашевич Сагайдачний. Крапковий рапідграф // Романець О. Ой, Хотине, граде давній. — Чернівці, 1991. — С. 21.
18. Криворучко О. Гетьман (Петро Конашевич Сагайдачний. Естамп. // VII Міжнародна виставка естампа в Канагові. — Канагова, 1992. (Японія). — С. 11.
19. Криворучко О. Хотинська фортеця. Естамп. // 18 Міжнародна виставка естампа в Канагові. — Канагова, 1995. (Японія). — С. 14
20. Криворучко О. Запорозці під Хотинською фортецею. Графіка. Ілюстрація до статті А.Яківчука «З висоти батьківських порогів» // Зелена Буковина. — Чернівці. — 2000, №1-2. — С. 209.
21. Криворучко О. Петро Конашевич Сагайдачний. Крапковий рапідграф. Ілюстрація до статті А.Яківчука «З висоти батьківських порогів» // Зелена Буковина. — Чернівці. — 2000, №1-2. — С. 209.
22. Криворучко О. Гетьман Петро Сагайдачний. Папір. Туш. // Зелена Буковина. — Чернівці. — 2000. — №1-2. Третя сторінка обкладинки.
23. Кошонович Л. Схема Хотинської битви. Гравюра на металі 1763 // 3 української старовини. Альбом. — К., 1991. — С. 178.
24. Лопата В. Сагайдачний на морі. Ліногравюра // Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке низове. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 78.
25. Невідомий художник. Хотин. Фортеця і частина міста. Графіка // Грушевський М. Ілюстративна історія України. — Київ-Львів, 1913. — С. 270.
26. Невідомий художник. Петро Сагайдачний. Графіка // Грушевський М. Ілюстративна історія України. — Київ-1913. — С. 272.
27. Невідомий художник. Сагайдачний на коні. Гравюра 1623 р. Малюнок з «Вірша на жалосний побрег зацного рыцера Петра Сагайдачного...» К.Саковича // Чайковський А. Сагайдачний. — К. 1990, обкладинка.
28. Невідомий художник. Портрет Петра Конашевича Сагайдачного. Графіка // Козацькому роду нема переводу. — Чернівці, 1991. — С. 2: До 370-х роковин Хотинської битви 1621 року.
29. Невідомий художник. Сагайдачний на коні. Гравюра 1623 р. Малюнок з «Вірша на жалосний побрег ... Петра Конашевича-Сагайдачного-го...» // 3 української старовини. Альбом. — К., 1991. — С. 178.
30. Невідомий художник. Герб Війська Запорозького. Гравюра 1622 р. Малюнок з «Вірша на жалосний побрег ... Петра Конашевича-Сагайдачного...» К.Саковича // 3 української старовини. Альбом. — К., 1991. — С. 179: Невідомий художник. Петро Сагайдачний. Графіка // Грушевський.
31. Ілюстративна історія України. — К., 1992. — С. 255: Невідомий художник. Гетьман Петро Сагайдачний. Графіка // Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — К., 1992. — С. 81: Невідомий художник. Сагайдачний здобуває Кафу. Гравюра 1622 р. //
32. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. — К., 1992. — С.85.
33. Прокопенко Б. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Графіка // Дорошенко Д. — Історія України. — К., 1993. — С. 102.
34. Самокиш М. Одна з перемог над турками під Хотиним. Фрагмент з вїньетки // 3 української старовини. Альбом. — К., 1991. — С. 14.
35. Фартух М. Петро Конашевич Сагайдачний. Графіка // Лотоцький А. Історія України для дітей. — Івано-Франківськ, 1993. — С. 111.
36. Яворницький Д. Петро Конашевич Сагайдачний. Історичний нарис // 3 української старовини. Альбом. — К., 1991. — С. 71-75.

Морські походи запорожців: до причин козацьких війн 20–30-х років XVII ст. в Україні

Олег Суворцев

(Чернівці)

Коли згадують про морські походи запорозьких козаків кінця XVII — I половини XVIII ст. в межах татарсько-турецьких володінь, то завжди говорять про героїзм та сміливість козаччини, про морські битви, про значення цього феномену в європейській та українській історії. В цій статті пропонується подивитись на морські козацькі походи як на одну з головних причин козацьких війн 20-30-х рр. XVII ст. в Україні.

Козацький флот діяв на Чорному морі з часів формування перших запорозьких січей. Морські походи запорожці здійснювали як значними, так і невеликими флотиліями. Історики відзначають, що флотилії налічували від 16 до 400 суден, а в окремих випадках на Чорному морі діяло одночасно до 1500 чайок. Відчайдушні козацькі морські походи на Туреччину і Крим вражали всіх в тогочасній Європі.

Нерідко в історичній літературі можна зустріти думку, начебто морські походи запорожців не мали політичних цілей, будь-яких форм організації, мовляв, явище це було стихійне, таке собі морське піратство, не більше.

Джерела свідчать протилежне. Козацькі морські походи були зумовлені внутрішньою чи зовнішньою ситуацією навколо запорожців. Вони мали чіткі принципи військової організації, стратегії і тактики. Особливо винахідливою була тактика маневрування, десанту, атаки. Великого значення надавалося індивідуальній підготовці моряка-козака.

До морського походу запорожці готувались дуже старанно. Його організація охоплювала такі етапи: вибори старшини — похідного атамана, визначення мети походу, розподіл козаків на екіпажі, вибір місця і часу для будови чайок, забезпечення їх необхідним оснащенням та озброєнням.

Кожен учасник морського походу мав шаблю, дві рушниці, 6 фунтів пороху, відповідну кількість куль і пороху. На чайці розміщувався екіпаж від 50 до 70 козаків, 4-6 фальконетів (невеликих судових гармат), один нюрнбеський квадрант [2, с.70-71]. Кожен екіпаж мав необхідний запас провіанту: сухарі, копчене м'ясо, сушену рибу, пшоно, ячмінну муку.

Чайки, з огляду на умови перебування на них, могли виходити тільки в теплу погоду. Випливали переважно в червні або ранньою весною. З походу козаки поверталися звичайно восени.

Бойові можливості чайок дозволяли козакам вести військові дії на великій відстані від Дніпра, в будь-якій частині Чорного і Азовського морів. Чайки піднімалися над водою лише на два фути (2,5 м). При середній хвилі у 0,5 фута вони були майже непомітними для турків [4, с.108]. Це давало змогу козакам першими помічати патрульні кораблі і флотилії. Найефективнішим способом боротьби чайок з турецькими кораблями був абордаж — (фр. *abordage*) — приставати бортом, спосіб ведення морського бою з метою захопити судно противника. Він полягав у зближенні з кораблем противника з одночасним обстрілом його із всіх видів зброї, зіткнення з ним і висадка абордажної команди, яка в рукопашному бою оволодівала судном противника. Найлегшими і найуспішнішими були атаки козаків на багаті приморські турецькі міста, на які вони налітали несподівано вночі або вдосвіта. Шлях від гирла Дніпра до узбережжя Туреччини займав у козаків від 36 до 40 годин [3, с.13].

Характерним тактичним козацьким прийомом було виведення флотилії чайок з Дніпра у море поблизу турецької фортеці — Очакова, яка була розташована недалеко від гирла цієї ріки. Ще складнішим було повернення в Дніпро. Біля Очакова майже завжди чекала їх турецька флотилія. Крім того ріка у цьому місці була перегороджена ланцюгами, які утруднювали вхід в неї козацьким суднам.

У першій половині XVII ст. феномен козацьких морських походів видозмінив умови політики, економіки та щоденного життя в чорноморському басейні. Між Османською імперією з одного боку, Річчю Посполитою і Московщиною з другого, безперервно наростали непорозуміння або конфлікти, хоч традиційно до цього часу Порти та північні її сусіди більше схилилися до мирних стосунків, ніж до ворожнечі. Чорноморський військовий промисел змінив можливості і характер української козаччини, яка знайшла спосіб самостійно діставати ресурси для існування та ще одну площину для набуття військового досвіду, а також отримала додаткову харизматичну рису, яка ще більше притягала в її ряди нових бажаючих. Запорозька козаччина стала могутнім і більш загрозливим явищем не лише для Порти, але й для Варшави.

Особливості політичної та економічної ситуації, географічного положення Запоріжжя сформували тут окрім землеробства, полювання та рибальства ще один промисел, який найбільше імпонував запорозькому козаку. Це були морські походи до турецького узбережжя Чорного і Азовського морів, яке було усяiane багатими поселеннями турків та татар. «Власники чайок» зовсім не тому «робили в Січі погоду», що човни були необхідні для рибальства, так як рибальський човен не був таким цінним та ефективним «засобом заробітку», як бойова морехідна «чайка» [5, с. 481].

Значно активізувавшись в 20 — 30-х рр. XVII ст., морські походи запорізьких козаків у межі султанської Туреччини викликали серйозне занепокоєння серед правлячих кіл Порти та Речі Посполитої.

«Когда окрестніе панство на сия встают, я на обидве уши сплю, а о козаках мушу единым ухом слухати,» — говорив султан [6, с. 38]. Праг-

Козаки лаштуються до походу.

нучи позбавитися загрози козацтва, Порта активізувала турецько-татарські напади на українській землі. Річ Посполита в свою чергу дедалі жорсткіше забороняє здійснювати запорожцям морські походи, оскільки хотіла уникнути загрози війни з турками.

Польсько-турецьким договором 1623 року першим пунктом були зафіксовані зобов'язання Польщі: «Чтоб от короля польского, от его старост, от разбойников-козаков, от находящихся в его подданстве своевольных людей нашим державам, пограничным замкам, селам, местечкам и всем другим моим владениям никоим образом не причиняли никаких беспокорств и ущерб, чтобы на Черном море и слова «козак» слышно не было...» [6, с. 38]. Отже морські походи козаків суперечили польсько-турецьким договорам, інтересам Речі Посполитої і міжнародному праву.

Саме ці заборони і стали однією з причин так званої «козацької проблеми» в Польщі або козацьких війн 20-30-х рр. XVII ст. Це безпосередньо підтверджується двома польськими публіцистичними трактатами 40-х рр. XVII ст., які були знайдені і введені у науковий обіг Ю.А. Мициком [7, с. 122-135]. Анонімний автор одного з двох трактатів основною причиною «козацьких бунтів та потрясінь» в Речі Посполитій називає «заборону поля і моря» для запорозького козацтва [7, с. 125]. «Козаки

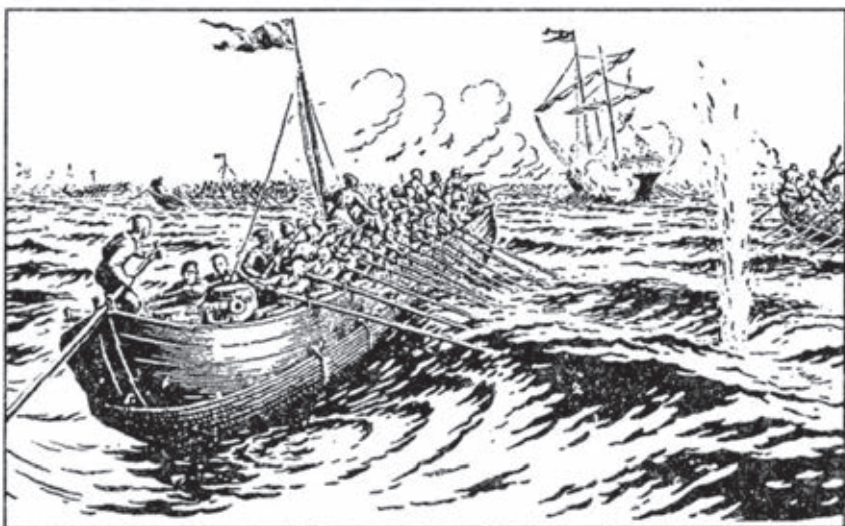
навчилися добувати собі на прожиття за допомогою шаблі, охороняючи поля й моря, ніби колись це їм було звелено самою природою», — каже автор, на думку Ю.Мицика, шляхтич українського походження, ймовірно Адам Кисіль. «Адже не такою є природа Війська Запорізького, щоб жити без поля і моря», — продовжує він, — «а тому воно не могло і не може довго перебувати в такому становищі. Ми, поляки, самі спричинили неприємності з турками і татарами для нас і для вітчизни нашої, заборонивши козакам шукати собі здобич. Тож і шукають її вони у нас вдома...» [7, с. 126]. Отже автор трактату робить висновок, що «причиною козацьких бунтів була заборона давніх козацьких занять й ходіння на море за здобиччю» [7, с. 126]. Автор, який очевидно належав до представників поміркованої течії панівної верхівки Речі Посполитої, висловлює такий погляд на розв'язання української проблеми, що «ліпше мати турецьку війну, ніж громадянську; краще битися за чужу державу, ніж з козаками за їхні серм'яги та свою державу; краще загинути у святій війні, ніж ганебно від руки хлопа» [7, с. 127].

Існували ще й економічні (торгові) причини заборони з боку польської влади морських походів запорожців. Це підтверджує польський хроніст Мартин Бельський, який згадує, що раніше «Белоград (Акерман) був великим портом, із якого возили пшеницю з Поділля до самого Кіпру», але тепер «із Белограда пролягає широка дорога, на якій козаки часто турецьких купців розбивають. Вони (козаки) чинять багато бід татарам і туркам і вже декілька разів руйнували Очаків, Тягінку, Белгород та інші землі» [5, с.482]. Отже, перед нами з'являється чітка причина постійних зіткнень запорозького козацтва з поляками: морські походи козащини позбавляли великі землеволоніння польської шляхти та магнатів найближчого ринку збуту своїх товарів.

Якщо розбирати причини кожної козацької війни 20-30-х рр. XVII ст., то завжди буде фігурувати заборона здійснювати козацькі морські походи проти Османської імперії.

Після Хотинської війни 1621 р. козаки не одержали жаданої реальної винагороди. Тільки дуже мала частина з них, вписана в реєстр, одержувала, причому дуже нерегулярно, платню від польського уряду. Платні не вистачало, отже і реєстровим треба було братись за промисли, що для нереєстрових були єдиним засобом існування. Найефективнішим та найнебезпечнішим промислом були напади на турецькі і татарські землі. З кожним роком морські походи запорізьких козаків досягали дедалі більшого розмаху, збільшувалася кількість учасників, розширювався радіус дій. Навесні 1625 року запорізькі козаки в морі об'єдналися з донськими і взяли курс на турецьку фортецю Трапезунд та оволоділи містом. Найбільш значною подією 1625 року була морська битва запорозьких козаків з турецькою ескадрою поблизу Кара Хармана [8, с.375]. В 1625 році запорожці з'явилися на морі не те що флотиліями, а цілими армадами (біля

300 чайок проти 43 галер), — ні до, ні після цього не зустрічаються у джерелах така велика кількість козацьких чайок на Чорному морі. Це була чи не найбільша битва між козаками та османцями, де перші проявили вершину своєї могутності. Але несподівано розпочалась буря. Турецькі галери рушили проти козацьких чайок, які перевертались на високих хвилях. У ході битви загинуло 800 запорізьких козаків [9, с. 61].

Козацькі чайки в бою сучасна реконструкція.

Отже, виступ козаччини в 1625 році під проводом М.Жмайла і події на Куруківському озері були викликані заборонаю польської влади походів на Туреччину. Морські походи запорожців 1625 р. були проявом непокори і про це красномовно свідчить королівська інструкція на сейм, датована груднем 1625 року: «В этом году легко осмыслившись послушаться строгого запрета е.к.м., они (запорожці — авт.) трижды ходили в море, и хотя понесли значительный урон от турецкого флота, все же причинили много вреда в отдельных местах Турецкой державы» [9, с. 64].

Проте і надалі морські походи запорожців продовжувались. «С тех пор (від морської битви 1625 року)...30, 40 і 50 («чайок») спускаются ежегодно в море и в битвах причиняют столь жестокий вред, что берега всего Черного моря стали совсем необитаемы за исключением некоторых местностей, защищенных крепостями», — зазначав італійський місіонер д'Асколлі, автор «Опису Чорного моря й Татарії», складеному десь 1634 року. [14, с. 139]. Султанські урядовці змушені були щороку виділяти значні військові сили і кошти для захисту фортець і поселень від козаків.

В 1625 році була укладена чергова угода між шляхетською Польщею і Туреччиною. Вона включала зобов'язання султана утримувати ординців

від нападів на українські землі, а польський король обіцяв припинити козацькі морські походи в межі Османської імперії.

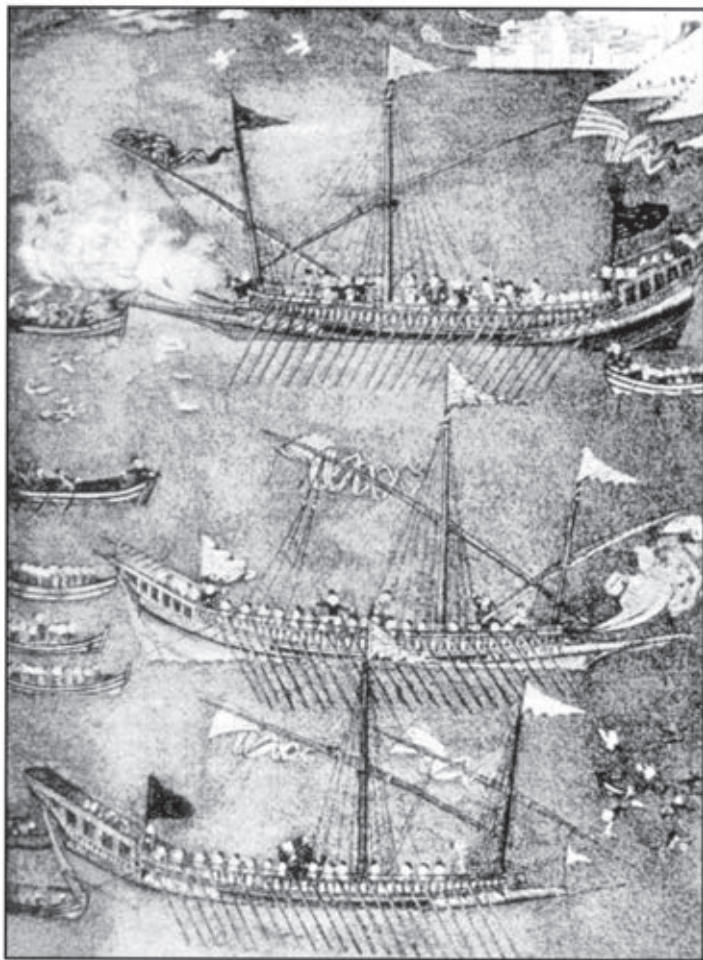
В 1630 році на Україні вибухнула козацька війна проти польських утисків під проводом Тараса Федоровича. Однією з причин виступу козаччини 1630 р. також була заборона поляками морських походів. В березні і в травні 1630 р. запорізькі козаки здійснили походи на північно-західне причорномор'я і оволоділи населеними пунктами поблизу Ізмаїла, Кілії, Варни і Очакова. Польський уряд, невдоволений непослухом виписчиків, в основному за морські походи, збирає коронне військо, яке очолює Коцепопольський та йде війною на козаків.

За сеймовими постановами 1635 року, козацтво під загрозою втрати всіх прав, вольностей і привілеїв ані на морі, ані на суші не повинно було давати найменшої причини до порушення спокою на півдні України. Козакам не дозволялось в староствах, містах готувати і виготовляти дерево на човни, заготовляти їстівні припаси, порох, кулі, ядра, без яких не можуть відбуватися козацькі походи на море. До того ж було заборонено козацьким синам і селянській молоді вступати до Запорозького війська, а також людям шляхетського стану допомагати запорозьким козакам в морських походах. Для приборкання запорізьких козаків також було вирішено збудувати на Дніпрі фортецю з постійним гарнізоном (до 4 тис. найманого війська). Для спорудження фортеці польський сейм виділив із казни 100 тис. злотих [9, с. 145-146]. Замок було побудовано всього за 3 — 4 місяці коло першого (Кодацького) порогу, не далеко від гирла Самари, на високому правому березі Дніпра. Причиною такого незвичайного поспіху були чутки про козацький збір для походу на море. Побудова Кодака в самому серці Запоріжжя стала серйозною перешкодою для морських козацьких походів. Проте жорсткі заходи польської влади не могли повністю припинити давній промисел козаччини. У Львівському літописі вказується, що того ж 1635 року «козаки п'ять разів ходили на море» [5, с. 6]. У серпні 1635 року запорізькі козаки, переважно реєстровці, на чолі із І.Сулимою, які повернулися з Дону, де вони зимували після морського походу на Азов, «експромтом, без попереднього наміру» здобули і зруйнували Кодак, знищили його гарнізон [2, с. 41].

Зруйнування запорожцями Кодака та порушення королівської заборони здійснювати морські походи стали однією з головних причин розв'язання козацької війни 1637-1638 рр.

В 1637 році частина запорізьких козаків разом із донськими брала участь у взятті турецької фортеці Азов і так званому «Азовському сидінні» (1638 — 1642) [11, с. 43-45].

Улітку 1638 року, втративши надію у війні з поляками, 1700 козаків на 153 чайках вийшли в Чорне море. Озлоблений втратою Азова, турецький султан Мурад IV направив проти козаків ескадру капудан-паші Рад-

Битва турків з козаками на Чорному морі.

жаба. Потерпівши невдачу поблизу Багдада і Кафи, частина козаків відійшла до гирла Кубані. Однак там, біля миса Чука, їх оточили морські і сухопутні сили турецьких і татарських військ, що підійшли з Керчі, Очакова і Криму. В нерівній битві, втративши частину свого загону, козаки піднялися вище по річці Кубань. Проте турецькі і татарські загони наздогнали козаків поблизу Адахуни. Частина козаків загинула, 250 чоловік і 50 човнів турецький паша відправив до Стамбула [8, с. 383-384].

Таким чином, чорноморські походи запорізьких козаків в 20-30-х рр. XVII ст. досягли великого розмаху і мали велике історичне значення. Саме морські військові походи до узбережжя Криму і Туреччини, які для запорізького козацтва були надійним і чи не єдиним джерелом існування

та швидкого збагачення та їх заборона Річчю Посполитою стали безпосередньою причиною козацьких війн 20-30-х років XVII ст. в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сокульський А.Л. Морські походи запорожців.— Дніпропетровськ., — 1995.
2. Г.Л. де Боплан. Опис України,— К., 1990.
3. Сергійчук В.І. Морські походи запорожців. — К., 1992.
4. Фоменко В.Г. Про козацькі човни «чайки» та «дуби» // Укр. іст. журн. — 1966 р. — №8.
5. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен.
6. Панашенко В.В. Чорноморські походи запорізьких козаків у I пол. XVII ст. // Історія дослідження: Вітчизняна історія. Зб.наук.пр. — К., 1989. — Вип.15.
7. Мицик Ю.А. Два публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1999. — №6.
8. Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // Marra Mundi. Зб.наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.
9. Воссоединение Украины с Россией. ВЗ-х т. — М., 1954. — Т. 1: (1620-1647).
10. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К. — 1970.
11. Панашенко В.В. Спільна боротьба запорізьких і донських козаків проти кримських та османських феодалів-завойовників (XVI –I пол. XVII ст.) // Укр. іст. журн. — 1979. — №4.
12. Марочкін В.П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в I чверті XVII ст. — К., 1989.
13. Мыцкы Ю.А. Новые данные о черноморских походах запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI — I пол.XVII ст.(на материалах архивохранилищ ПНР) // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1986.
14. Наливайко Д.С. Західноєвропейські автори кін.XVI — поч. XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією // Укр. іст. журн. 1988. — № 5.
15. Рудницький С. Козацько-польська війна 1625 р. // Записки НТШ. — Львів, 1987. — Т.17.
16. Рудницький С. Українські козаки в 1625-1630 рр. // Записки НТШ. — Львів, 1899. — Т.31-32.

Конфесійний фактор у становленні козацтва як суспільного стану (кінець XVI перша половина XVII ст.)

Віктор Демочко

(Чернівці)

У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII століття у релігійно-церковному житті Речі Посполитої з'являється новий чинник. Це — участь козацтва як суспільної верстви, військової корпорації, політичної сили у захисті православної церкви.

Передумови посилення суспільного значення козацтва склалися протягом попереднього століття внаслідок оборони державних кордонів, колонізації нових земель, формування засад власної юрисдикції з елементами республікансько-демократичного устрою, зростання соціального престижу та економічної ваги [4, Т. 7, с. 268-270]. Зростаюча військова та економічна потуга українського козацтва, яке на межі XVI-XVII ст. дедалі частіше вступало в конфронтацію з королівською владою, давало відсіч князівсько-магнатській сваволі в Україні, потребувало свого ідеологічного вираження. Ним могло служити з багатьох причин переслідуване в державі православ'я, головною базою якого ще з часів Брестської унії залишалися східні «креси» Королівства Польського, тобто рідне козакам Придніпров'я.

Щоправда релігійність козаків до кінця XVI ст. прослідковувалась досить слабо. І це не випадково, адже до Люблінської унії 1569 року і в перші роки існування Речі Посполитої віротерпимість була однією з характерних рис суспільного життя України. Навіть традиційний обряд прийняття до козацького товариства, що включав і поняття віри, особливою строгістю не відзначався. Лише походи заporожців проти татар велися під гаслом боротьби з «неприятелем святого Хреста». Обрання королем вихованця єзуїтів Сигізмунда III (1586-1632) — знаменувало кінець конфесійної толерантності уряду Речі Посполитої щодо православ'я. Польська шляхта вважала його нижчого релігіїю, завдавала всіляких утисків та обмежень стосовно побудови церков, культових відправ тощо. Рішенням Брестського собору 1596 р. ліквідувалася православна церковна ієрархія. Уніатство і полонізація швидко охоплювали нові верстви українсько-го населення.

Брестська унія викликала гостру опозиційну реакцію — виступи православних на сеймах та сеймиках. Чіткої антикатолицької спрямованості

набули твори письменників-полемістів. Однак найбільшу небезпеку для властей становила нова впливова сила суспільства — козацтво. Уже в 1596 р. під час повстання на чолі з Северином Наливайко козаки громлять маєтки прихильників унії — луцького старости Олександра Семашка, єпископа Кирила Терлецького. Перші яскраві свідчення про свідому підтримку козаками православної віри та церкви маємо з 1610 р. Намісник уніатського митрополита в Києві Антоній Грекович намагався підпорядкувати київське духовенство. Він притягав православних навіть до суду, що викликало обурення православної громади і козаків. У протесті козацької депутації до київського гродського суду задекларовано рішучість «іменем всього війська козаків запорожських... разом з панятами достойними, рицарством, шляхтою, народом християнським, що при православної старожитній релігії, непорушно стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинулися її», проти тих, хто «гвалт в релігії нашій старожитній православної чинити хоче» [1, с. 59]. Ця декларація була незабаром підтримана листом гетьмана Григорія Тискиневича до київського підвояводи Михайла Холоневського. Грекович іменувався там «розстригою й преступником віри», а козаки готові були «за церкву нашу восточную і за віру грецьку голови... всі положити». Навіть містилася погроза помститися Грековичу за його утиски [1, с. 65]. Це були перші офіційні акти релігійного протесту козаків, хоча виражені у цілком лояльній формі.

Козацька декларація 1610 р., яка була своєрідним проголошенням цілковитої солідарності з українським духовенством в справах релігійної та національної боротьби, надала неабиякого значення фактам участі козаків у церковних справах, які мали місце в 10-х роках XVII ст. Наприклад, з 1612 р. болгарський (софійський) митрополит Неофіт жив у Києво-Печерській Лаврі під охороною козацького війська і виконував єпископські функції, незважаючи на протести уніатських офіціалів. Києво-Печерському архімандритові Єлесею Плетенецькому козаки не раз допомагали у поверненні давніх лаврських маєтків, якими розпоряджалися уніати. За спроби відібрати у православних Михайлівський монастир уніатський намісник А.Грекович у 1618 р. поплатився життям (що трапилось не без допомоги козаків).

На сеймиках Волині, Київщини, Галичини неодноразово порушували питання про свободу православ'я, але на їх резолюції у Варшаві тривалий час не заважали. Лише 1618 р. сеймовою ухвалою декларувалося право на віросповідання людей «релігії грецької» [14, с. 72]. Тут же містилося і зауваження про остаточне вирішення згаданої проблеми на наступному сеймі. Пояснити таке «лояльне» ставлення уряду Речі Посполитої до іновірців можливо, лише з'ясувавши ситуацію, що склалася. Іще 1617 р. королевич Владислав у погоні за російською короною організував експедицію до Москви, але невдовзі сам опинився у скрутному становищі. Сигізмунд III у черговий раз звернувся за допомогою до козаків. Очевидно,

однією з умов здійснення московського походу, що їх поставив гетьман перед королем, було відновлення православ'я в Україні. Експедиція закінчилася підписанням вигідного для Речі Посполитої Деулінського перемир'я 1618 р., але офіційної оцінки участі у ній запорожців на сеймі 1619 р. не прозвучало. Питання про свободу православ'я було відкладено на майбутнє.

Московська експедиція укріпила запорожців у свідомості їх сили і значення, розширила політичні горизонти. Незначна поступка з боку уряду під час підписання Роставицької комісії у 1619 р. — збільшення реєстру з однієї до трьох тисяч чоловік, — безумовно, не задовольнила козацтво. Всупереч суворій забороні запорожці вдалися до нових походів на Крим і Чорне море. Водночас на початку 1620 р. до Москви прибуває козацьке посольство на чолі з Петром Одинцем. Офіційна його мета зводилася до прохання стати на службу до російського царя. Проте, ймовіріше, що уже зверненням до Москви гетьман Петро Сагайдачний намагався вплинути на польський уряд з метою легалізації православ'я в Україні. В усякому разі, ця місія засвідчила вміння Сагайдачного користуватися не лише військовими, а й дипломатичними засобами для досягнення поставленої мети [12, с. 18].

Вирішальним моментом у процесі реального зближення і політичного поєднання православної еліти та провідників козацтва стали події 1620-1621 рр., коли військова потуга козаків переросла в потугу політичну, що дало йому змогу взяти під свій захист відновлену православну ієрархію.

Відновлення ієрархії стало можливим завдяки візитові в Україну в 1620-1621 рр. Єрусалимського патріарха Феофана. Він відвідував Москву з метою збору пожертв на східні церкви і брав участь у хіротонії Московського патріарха Філарета Романова — батька тодішнього московського царя Михаїла.

Феофан мав повноваження від Константинопольського патріарха полагджувати усі негаразди, що існували в церквах, належних до Константинопольського патріархату, й, таким чином, міг висвячувати ієрархів у межах Київської митрополії. Цим візитом Єрусалимського патріарха вирішила скористатися запорізька старшина на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним.

З усіх тодішніх провідників запорізького козацтва Сагайдачний виділявся широким політичним та культурним кругозором. Він навчався в Острозі й був, як на той час, людиною добре освіченою. У 1615 р. вступив разом з усім Кошем Запорізьким до Київського Божоявленського братства, що мало важливе значення для поєднання православного і козацького рухів. Але головний крок у цьому напрямі був зроблений ним під час приїзду патріарха Феофана в Україну. Козацький загін зустрів патріарха в Путивлі і під своєю охороною доставив до Києва. Тут уже зібралися представники чорного та білого духовенства з багатьох українських та біло-

руських єпархій. На спеціальній нараді в присутності патріарха вони висунули думку про висвяту нової єпархії, але патріарх поставився до неї з певним застереженням, не наважуючись піти на цей крок без відома, а тим більше всупереч бажанням державної влади. І тоді ініціативу вже вкотре взяли в свої руки представники козацтва. Вони не тільки гарантували патріархові повну безпеку, але й натиснули на нього. Тогочасне дже-

Посвята козацької хоругви.

рело повідомляє, що козацькі представники звернулися до Феофана з такими словами: «Не будеш патріархом, не будеш добрим пастирем, не будеш намісником Христа і апостолів, якщо не посвятиш народів митрополита і єпископів, коли знайшов нас гнаними і без пастирів, і ми навіть боїмося, щоб за цей спротив не вбив тебе по дорозі який-небудь звір» [10, с. 59]. Погроза справила належний ефект. Грамотою від 13 серпня 1620 р. Єрусалимський патріарх доручив православним обрати кандидатів на посвячення.

У жовтні 1620 р., за участю двох інших східних ієрархів — митрополита Софійського Неофіта і єпископа Страгонського Авраамія, — пат-

ріарх Феофан висвятив ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Йова Борецького на митрополита Київського і Галицького та шістьох ієрархів у сан єпископів. Ця подія мала велике значення для православних. «І те, що не удавалося досягнути заходами публіцистів і богословів,

Єрусалимський патріарх Феофан.

політичних діячів і релігійних агітаторів, ліпших сил духовних і світських сучасної України й Білорусії, — стверджував видатний український історик Михайло Грушевський, — було здобуто завдяки тому, що справу взяло під охорону своєї шаблі «низове рицарство». Козаччина вступила в нову добу свого існування, віддавши незмірно важну услугу релігійному (а з тим і національному) українському життю і включивши від цього часу в свою програму — цілком свідомо — службу національним потребам українським в їх релігійній формі» [40, Т. 7, с. 388-389].

У союзі церкви й козацтва, який набув особливої ваги саме у 20-ті роки, виявилася взаємозацікавленість. Козацтво, стверджуючись як суспільно-політична сила на певних територіях тодішньої Речі Посполитої, було зацікавлене у надбанні спільних інтересів та певних зв'язків з

селянами, міщанами, православною шляхтою. Обороняючи церкву, козацтво прихилило до себе всі верстви, які обстоювали національні і релігійні інтереси православного (що означало на той час — українського) народу, було «певним сполучником», «новим обручем», що зв'язував українську народність [7, с. 110].

В свідомості простих людей вже на початку 20-х років XVII ст. запорізьке козацтво виступало як головна сила, яка єдина була спроможна захистити покривджені поляками права «руського» народу. Про це, зокрема, свідчать документи, що осіли в справах російського військового відомства XVII ст. — Розрядного приказу. У донесеннях воєвод прикордонних з Річчю Посполитою міст містяться численні повідомлення про події в Польсько-Литовській державі. Значна частина цих повідомлень зроблена зі слів українських селян, козаків, міщан, які прибули на російську територію, шукаючи кращого життя. Їх розповіді відображали настрої того середовища з якого вони вийшли. Так, наприклад, намагання польського уряду зменшити чисельність Запорізького Війська спричинило появу переконаності, що за ним стоїть бажання послабити єдиних захисників православної віри — козаків, щоб згодом, уже не натрапляючи на опір, примусити «руський» народ прийняти «ляську віру»: «Тільки, мовляв, король і поляки вкоротять черкас, і в нас, мовляв, віру до кінця зламають» [13, с. 130].

Серйозні підстави для союзу з козацтвом мали й вищі церковні кола, духовенство. Змушені завжди за умов Речі Посполитої шукати собі могутніх спільників для захисту станових прав та відновлення статусу православної церкви, духовні не могли відмовитися від такої допомоги. Визначним маніфестом такого союзу стала відома «Протестація» митрополита Йова Борецького від 28 квітня 1621 р., де він, захищаючи новопоставлену ієрархію від офіційних звинувачень у неканонічності, зрадництва тощо, дуже високо підносить козацтво як вірного захисника православної церкви й народності, як верству суверенну, «рицарську»: «Що до козаків — то при цих рицарських людей знаємо, що вони наш рід, наші браття і правовірні християни. Про них думають, що вони простаки, не мають ані знання, ані розуму, й були намовлені духовними. Але ми як не відводимо їх від належної послухності ані бунтуємо, так і не навчаємо їх розуму у справах і учинках їх. Вони мають природжений дотеп і Богом дарований розум і ревність та любов до віри, побожності і церкви між ними живуть і процвітають, певно, здавна...» [11, с. 134].

Центром цього союзу стають Київ і Трахтемирів із своїм монастирем. Ця столиця реєстрового козацтва служила своєрідним сполучником політичних чисто козацьких інтересів з релігійно-національною справою. Сюди часто навідувалось київське духовенство, сам митрополит, щоб бути присутнім на козацькій раді, впливати на її наради і бути в курсі козаць-

кої політики. До того ж саме на Київщині, під військовою охороною козаків змогла проіснувати у 20-ті роки православна ієрархія: більшість новопоставлених єпископів, не визнані урядом, так і не дісталися своїх єпархій.

У 20-ті роки представники козацтва брали участь у соборній діяльності церкви, впливаючи на внутрішньоцерковні справи, а також виступали з релігійними вимогами на сеймах. Так, вже в листопаді 1620 р. розпочався черговий сейм, на якому гетьман Петро Сагайдачний разом із представником нововисвяченої ієрархії — Володимирським єпископом Ізекілієм Курцевичем, поставили питання про королівське визнання проведених Феофаном хіротоній. Сейм був зацікавлений у приверненні козаків на бік Речі Посполитої, оскільки після Цецорської поразки 1620 р. країні загрожувала нова війна з Туреччиною. Все ж піти на визнання нової православної ієрархії сейм не наважився. Водночас патріарх Феофан направив з Трахтемирівського монастиря в січні 1621 р. особливу грамоту до Війська Запорізького, в якій містилося прохання стати на захист Речі Посполитої у зв'язку з турецькою загрозою. Про необхідність спільного виступу запорожців з коронним військом патріарх говорив і при безпосередніх зустрічах з козацькими полковниками і сотниками, які постійно перебували при ньому.

Невдача православних на сеймі 1620 р. пояснюється відсутністю безпосереднього впливу українського козацтва. І вже на початку березня 1621 р. з'являється документ, в якому козаки висловлюють свою рішучу підтримку православ'я. «Меморандум» було доручено повезти до Варшави посольству, очолюваному Марком Жмайлом, з наказом твердо відстоювати свою позицію у переговорах з королем. Крім визнання нової православної ієрархії козаки вимагали повернення «церковного добра релігії грецької, захопленої уніатами, включаючи Софію Київську [14, с. 74]. «Меморандум» відбивав усвідомлення козацтвом необхідності зміцнення православ'я для українського народу як один із чинників боротьби проти національно-релігійного гноблення.

Розуміння політичної ситуації і значення в ній конфесійного фактора чітко простежується в листі козака Мітли до митрополита Йова Борецького від 12 квітня 1621 р. Мітла оповідає про активізацію католицької церкви перед османською загрозою, що нависла над Європою, про переговори представників Ватикану з польськими властями. Водночас він зазначав, що в ситуації, коли король Речі Посполитої не зможе обійтися без допомоги українського козацтва, уніати продовжують всіляко утискувати православних [14, с. 74].

Аналогічні тенденції простежуються і під час козацької ради в урочищі Суха Діброва влітку 1621 р., де вирішувалося питання участі у війні з Туреччиною. Туди ж прибув митрополит Йов Борецький зі священниками. Митрополит закликав запорожців боронити православ'я від «бусур-

манів». Від імені Війська Запорізького до короля направлялося посольство на чолі з Петром Сагайдачним. Козаки вимагали затвердження королівськими грамотами новопоставлених ієрархів та скасування антиправославних універсалів, виданих останнім часом. За умови виконання цих вимог козаки обіцяли послужити Речі Посполитій [4, Т. 7, с. 465].

За свідченням сучасника Якуба Собеського козацькі послы у Варшаві одержали лише усні обіцянки короля про визнання православ'я [8, с. 58]. Однак, зважаючи на наближення турецької армії до кордонів Речі Посполитої, запорожці не дочекалися результатів посольства і виступили в похід. Нез'ясованість важливого для козацтва питання, очевидно, стала однією з причин самостійних дій гетьмана Якова Бородавки, який протривався з'єднанню з коронним військом.

По успішнім завершенні Хотинської війни козацтво, яке відіграло в ній вирішальну роль, не відступилося від своїх конфесійних вимог. Уже з-під Хотина до Варшави відправилося посольство запорожців. Один із пунктів їх петиції стосувався «заспокоєння віри нашої старинної грецької» [6, с. 251]. Король у відповідь прислав комісарів, які підтвердили право для козацтва відбувати православні обряди. Разом з тим комісари мали завдання провести таємні переговори з Сагайдачним і старшиною та пообіцяли їм королівські дарунки. Такою мізерною була плата за послуги Речі Посполитій.

Після смерті Петра Конашевича-Сагайдачного у квітні 1622 р. вплив козацтва на парламентську боротьбу в релігійній сфері було послаблено. Спроби дипломатичними засобами через сеймові конституції у першій половині 20-х років добитися офіційного визнання православної ієрархії так і не увінчалися успіхом. Цьому безумовно сприяла відсутність великих військових кампаній, під час яких Річ Посполита завжди потребувала допомоги українського козацтва. Проте важливою лишалася роль козацтва у внутрішньоцерковних справах, де воно послідовно підтримувало лінію проти будь-яких компромісів на релігійному ґрунті. Яскравим прикладом цього стала опозиція представників козацтва щодо намірів правлячих кіл Речі Посполитої провести у 1629 р. узгоджувальний православно-уніатський собор. Стійка позиція православних ієрархів, яких підтримувало козацтво, зірвала плани польських властей примирити православних з уніатами.

Конфесійний фактор став однією з причин козацького повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила). Керівник повстання в своїх універсалах закликав народ України визволитися від Польщі й захистити православ'я [9, с. 124]. Послы Йова Борецького син Андрій та ченці Григорій і Йосип — розповідали путівльським воеводам у квітні 1630 р., що вже саме розквартирування коронного війська на території Київського воеводства здійснювалося з конкретною метою: «Чтобы в Киеве веру христианскую нарушить, а учинить римскую веру й на козаков итить» [3, с. 82]. У

свідомості посланців митрополита повстання козацтва однозначно пов'язувалося з боротьбою православ'я проти унії.

Прискоренню вирішення питання про свободу православ'я сприяв прихід на польський трон короля Владислава IV, який прихильно ставився до запорожців. На початку 1633 р. були затверджені «Статті для заспокоєння руського народу», згідно з якими уряд Речі Посполитої легалізував православ'я.

Митрополит Київський і Галицький Петро Могила.

Офіційне визнання православної ієрархії, безумовно, не означало, що засиллю уніатства прийшов кінець. Польська шляхта продовжувала проводити колоніальну політику в Україні, одним з важелів якої залишалася католицька церква. І як наслідок — під час повстання 1637-1638 рр. козацькі ватажки знову висуюють гасло боротьби з унією [2, с. 139]. Зрештою, це стосується і Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Так, влітку 1648 р. у листі до польського короля Владислава IV Богдан Хмельницький наголошував на утисках урядовців православних, які примусили козаків до повстання [5, с. 35].

Загалом у 30-40-і роки XVII ст. роль козацтва як суспільно-політичного чинника поступово зменшується. Послаблюється його вплив і на релігійне життя в загальнодержавному масштабі. Козацтво знесилювалося у виснажливих військових кампаніях (московській, прусській, турецькій та

кримських династичних конфліктах). Послаблювали його конфлікти з урядом та внутрішні зіткнення між різними угрупованнями. Реєстрове ж козацтво, фактично одержавлене, зазнавало урядових утисків. Еволюціонували також і соціально-політична орієнтація церкви, позиція правлячих церковних кіл.

Свої сподівання на піднесення Київської митрополії після 1633 р. ієрархи вже не покладали на громадянську ініціативу і тим більше на соціальну опозицію серед православної спільноти, як це було наприкінці XVI — на початку XVII ст. Визначальним орієнтиром для православної ієрархії на чолі з митрополитом Київським Петром Могилою, легалізованої у 1633 р., стає лояльність до уряду. Крім суто прагматичних міркувань (потреба забезпечити для церкви належні умови існування в державі), лояльність підкріплювалась соціально й матеріально. Далися взнаки і станове походження ієрархів і королівські «привілеї» на єпископські кафедри та на бенефіції при церковних посадах. Тому не випадковим було стриманим ставлення тодішніх православних владик до козацтва з його демократизмом та потенційною опозиційністю.

Стосунки офіційної церковної структури і козацтва поступово позбавлялися рис політичного і станового союзу. Певна відстороненість збереглася і за Могилиного наступника, Сильвестра Косова, який так само дотримувався лояльності щодо варшавського уряду та солідарності з шляхетськими колами Речі Посполитої. Мабуть, це спочатку спричинювало негативне ставлення козацтва до ієрархії під час Хмельниччини. Але незважаючи ні на що тоді вже не прямий і задекларований союз з церквою як інституцією та її ієрархією, а «релігійний мотив», як найбільш популярний, найбільш ідеальний, який найкраще міг служити для оправдання і усвячення повстання в очах своїх і чужих» [4, Т. 8, Ч. 3, с.117], визначив релігійний аспект національно-визвольного руху українського народу в середині XVII ст.

Таким чином, наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., в умовах, коли український народ був позбавлений державності, єдиним національним осердям залишалися влада і моральний вплив православної церкви. Водночас рішення Брестської унії спрямовувалися на її ліквідацію. Гарантом збереження давніх традицій в Україні, в тому числі і «старовинної православної віри», виступило козацтво. Православна віра стала елементом моральної і політичної свідомості запорожців. Вони сприймали харизматичний чар православних ієрархів, зазнавали з їхнього боку ідейного впливу й всіляко підтримували їх як пастирів гнаної у Речі Посполитій церкви.

Боротьба за визнання конфесійних прав православного населення антагоністично відмежовувала козаків від Речі Посполитої і стала тим пунктом політичних аспірацій, який посилював у них чуття спільної ідентичності. Наполегливе відстоювання своїх прав, примат православної віри,

Козацька ікона «Покрова».

впевненість у правильності власних переконань на рівні релігійного фанатизму, різке відмежування від «чужих» — ось ті політичні орієнтації й моральні установки, які, закріпившись в політичній свідомості козацтва, послужили пізніше одним із «детонаторів» Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Завдяки запорожцям вдалося відновити православну ієрархію, а конфесійний фактор став на перешкоді уряду Речі Посполитої перетворити їх на послухне військо. Втручання козацтва у боротьбу проти засилля католицизму і уніатства сприяло усвідомленню ним своєї ролі та утвердженню як нової впливової сили в житті тогочасного суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. — СПб., 1865, — Т. 2.
2. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. — К., 1864. — Т. 4.
3. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. — М., 1953. — Т. 1.
4. Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. — К., 1995. — Т. 7.; Т. 8.
5. Документи Богдана Хмельницького (1648-1654). — К., 1961.
6. Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8.
7. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. — К., 1997.
8. История Хотинского похода Якова Собеского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 2. — С. 40-126.
9. Котляр М., Кульчицкий С. Довідник з історії України. — К., 1996.
10. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн. Кн. 3. Кінець XVI — сер. XIX ст. — К., 1994.
11. Орловский П. Участие запорожских казаков в восстановлении (иерусалимским патриархом Феофаном) православной южно-русской церковной иерархии в 1620 году // Киевская старина. — 1905. — Кн. 1. — С. 133-141.
12. Освальт Ю. Гетман Петр Конашевич-Сагайдачный и восстановление православной иерархии в Киеве в 1620 г. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: У трьох випусках. — К., 1993. — Вип. II. — С. 14-18.
13. Флора Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII ст. // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті: Матеріали Четвертих «Берестейських читань». Львів, Луцьк, Київ, 2-6 жовтня 1995 р. — Львів, 1997. — С. 125-134.
14. Щербак В. Козацтво і Православ'я // Київська старовина. — 1993. №5. — С. 71-77.

Хотинська битва 1673 року

Тадеуш Кшонстек, Єжи Томчик

(Варшава)

До ДРУГОЇ ВЕЛИКОЇ битви під Хотином дійшло у 1673 р. в ситуації, що була такою ж критичною для Речі Посполитої, як і п'ятдесятьма роками раніше.

Війна виникла внаслідок ганебного для Польщі трактату, укладеного в Бучачі. У результаті його підписання, Туреччині практично вдалося збити з Речі Посполитої таку саму державу-васала, як і з підкорених раніше Валахії, Молдавії та кількох десятків інших країн.

Ганьбу упокорення Польщі та поразку її військової сили потрібно було змити кров'ю ворога, поставити його на коліна. Вбачаючи наростаючу загрозу з боку Туреччини, король Михайло Корибут Вишневецький і великий коронний гетьман Ян Собеський внесли пропозиції до Сейму щодо ухвалення нових податків на розбудову армії. Разом з тим розпочато політичні антитурецькі акції і підготовку до військових дій проти неї. План війни проти Туреччини під назвою «Consilium Bellicium» був опрацьований у березні 1673 р. Яном Собеським. Він передбачав цілу низку політичних кроків, зокрема, створення т.зв. «Християнської ліги» проти турків на чолі з Річчю Посполитою і Ватиканом. Собеський домагався того, щоб Сейм затвердив кількісний склад армії до 60 тис. вояків, 30 тис. з яких мала становити піхота і артилерія. Війну передбачалося вести на територіях, зайнятих турецькими військами — у Молдавії і Валахії. Гетьман також розглядав різні варіанти походу проти турецьких сил, що знаходилися на прикордонні з Річчю Посполитою.

Безпосередню підготовку до осінньої кампанії 1673 р. польська сторона розпочала у квітні, коли Сейм Речі Посполитої ухвалив рішення про збільшення чисельності коронного війська до 31300 вояків, а для Литви — до 12 тис. Рекрутські набори «від диму» могли додатково дати для армії ще 13 тис. вояків.

Відповідним приводом до початку збройної боротьби став тиск з боку Туреччини, яка вимагала від Речі Посполитої виконання умов Бучацько-

го договору, тобто виплати контрибуції і передачі Османській імперії фортець на теренах України. Польща, проводячи тонку дипломатичну гру, натомість, готувалася до війни.

Заскочена зненацька такою позицією Польщі, Туреччина почала демонстративно передислоковувати війська на прикордонні, групуючи значну частину армії в районі Хотина, поблизу Кам'янця-Подільського та під Цецорою. Розпочато мобілізацію в азійській частині Турецької імперії.

Район Хотина мав стратегічне значення для обох воюючих сторін. Фортеці у Хотині, Жванці, Жванчику та у Кам'янці-Подільському контролювали шляхи, котрі вели до Молдавії, що створювало вигідні передумови для успішного відбиття наступу польських військ. Зосередивши підрозділи прикордонних військ понад Дністром і Смотричем, султан постановив затримати там польське військо аж до підходу головних сил турецької армії.

Порта спробувала ще раз натиснути на Польщу через волоських і молдавських намісників, які закликали останню звернутися до султана з проханням про зменшення хараджу і в такий спосіб уникнути війни. Проте, обидві сторони добре розуміли, що все це є лише дипломатичною грою, а конфлікт, що наростає, вони розв'яжуть тільки силою на полі бою.

План воєнних дій у загальних рисах був представлений військовій раді у Варшаві 30 червня — 2 липня. Згідно з ним, коронне військо мало зібратися до 8 липня біля Грубешова. Місцем збору литовських військ було визначено Берестечко. У військовому поході також мав взяти участь король.

Наприкінці серпня великий коронний гетьман Ян Собеський, який керував військом, вніс кілька суттєвих змін до плану ведення війни. Зокрема, кінноту, сконцентровану під Грубешовим на чолі із польним гетьманом князем Дмитром Вишневецьким, він перевів під Глиняни. Вона прикривала загопи піхоти і артилерії, що концентрувалися між Яворовом і Львовом. Крім того, значні сили кінноти гетьман Собеський розташував вздовж шляхів, які вели на Поділля через Тернопіль і Підгайці, з метою організації розвідки, а також прикриття концентрації головних збірних пунктів і маршового переходу литовського війська. На пропозицію гетьмана велось також активне спостереження за передислокацією загонів турецької армії на прикордонні, у Молдавії і Валахії.

На думку істориків, дослідників польсько-турецьких війн, король Михайло Вишневецький наприкінці вересня, коли слід було приймати остаточне рішення відносно війни, розглядав й інший варіант плану, прихильниками якого були литовські гетьмани. Дещо ширше на цій проблемі зупинився В. Маєвський. Зокрема, він наступним чином прокоментував головні засади литовського плану: «...Наприкінці вересня ходили чутки, що військо буде поділено на три, чи навіть на чотири групи. Щось у них, напевне, було правдою, оскільки у своєму листі від 18 вересня Собеський

закликав короля, аби не розділяти військо на частини. Можливо, як вважав Гурський, великий гетьман литовський, маючи значний вплив на короля і як його прихильник, намагався схилити Михайла Вишневецького до прийняття проекту, котрий був модифікованим планом Собеського, запропонованим на початку березня. Однак, це був лише досить загальний план, що передбачав велику чисельність польської армії і, відповідно, її перевагу в цьому компоненті над супротивником». Даний проект також передбачав наявність у польського війська сильної облогової артилерії (1-ої 140-фунтової мортири, 4-х 60-фунтових, 2-ох гаубиць 30 фунтових, 14 24-фунтових гармат). З цієї точки зору, план спрямовувався, перш за все, на «повернення» до Польщі Поділля, на облогу Кам'янця, що повинна була прикривати група, вислана до Молдавії. Однак, схвалені Сеймом і сеймиками фінансові асигнування на війну, — виявилися значно меншими, ніж передбачалося, — а також невдачі у мобілізації армії не дозволили зібрати передбачувану кількість війська а, передусім, виставити потужну облогову артилерію, що підривало сутність всього попереднього плану.

Новий вересневий проект Паца замість здобуття Кам'янця передбачав відвоювання козацької частини України. Слабша фортифікація її міст дозволяла сподіватися на успіх навіть при застосуванні лише важкої польової артилерії. Можливо, вважалося, що вдасться захопити менші подільські фортеці (тільки тут «зокрема литовське військо... з його милістю» королем на чолі могло «розраховувати на успіх»). На такий задум міг вказувати і планований марш литовського війська в напрямку на Глиняни, де воно мало з'єднатися з коронною армією і рухатися далі на схід від неї, на Володимир, Берестечко. Такий наступ мала прикрити, як і в попередньому плані, «одна найважливіша частина» війська під командуванням Собеського (Д. Вишневецького?), котра б зайняла Молдавію. Третя, а можливо, і четверта група повинні були залишитися «у Подністров'ї поблизу Могилева для підсилення» діючих корпусів, що відразу активно включилися у ведення бойових дій.

Насправді ж, захоплення України замість взяття Кам'янця докорінно змінювало увесь план. Такий поворот означав, по суті, поділ війська на дві армії, котрі діяли б задля досягнення різних цілей на значній відстані одна від одної. Березневий же проект передбачав ведення військових дій 3-ма групами, які б воювали на відносно невеликій віддалі, майже на одній лінії наступу. Навіть невеликий відступ будь-якої з них моментально поєднував би всі польські сили. Така принципова відмінність обох проектів викликала драматичний протест з боку Собеського — творця березневого плану: «Військо, заради Бога! Не поділяти надвое, бо так швидше загинемо» (лист від 18 вересня). Кінець-кінців перемогла концепція Собеського. Коронне військо на початку жовтня рушило у бік Дністра. 8-го жовтня до коронного табору, розбитого під Скважавою, прибув король

Михайло Корбут Вишневецький. 9 жовтня відбулася військова рада, під час якої король і гетьмани вирішили розпочати військові дії проти загонів Гусейна-паші над Дністром поблизу Хотина. 15 жовтня керівництво військом перебрав на себе гетьман Собеський, а хворий король повернувся до Львова. За даними військової енциклопедії Оттона Лясковського, коронна армія вирушила 11 жовтня 1673 р. на Нараїв, Бережани, Підгайці до Добровод, де повинна була з'єднатися з литовським військом, котре йшло від Берестечка і Шемрівців на Бучач. Для прикриття маршу Собеський виставив охоронні підрозділи у складі 15 хоругв легкої кінноти під командою каштеляна Сільницького. А децю пізніше вислав у напрямку Кам'янця і Бара коронного хорунжого Сенявського з 20-ма польськими хоругвами і 12-ма драгунами.

Не чекаючи на прибуття литовських загонів, Собеський вирушив до села Луки, де полковник Мотовило з саперами повинен був навести міст через Дністер. Під час наступної військової наради з литовськими гетьманами ледве не дійшло до зірвання плану кампанії. Литовці спочатку відмовлялися продовжувати марш, аргументуючи таку позицію втомленістю людей і коней.

30 жовтня Собеський пішов на Снятин, а литовські загони рухалися вздовж Дністра до Городенки. Коронні і литовські війська з'єдналися під Боянами. Далі вони продовжували похід під зливами по розмоклих і важких дорогах Буковини. 9 листопада Собеський з військом став під Хотином.

Хотинська фортеця разом із зовнішньою системою допоміжних фортифікаційних укріплень, спеціально призначених для її оборони, була добре відомою Янові Собеському та іншим польським воєначальникам. Собеський добре знав оповідання батька та його опис Хотинської війни 1621 р. Він розумів, що фортецю неможливо здобути без залучення важкої облогової артилерії, тому шукав розв'язання цієї проблеми.

У Хотині знаходилися головні сили турків під керівництвом Гусейна-паші. Там перебувало близько 35 тис. турецьких і молдавських воєнків. Кам'янець обороняв Халіф-паша разом з 10 тис. залогів. А від Цецори під Хотин поспішав Каплан-паша з Алеппо. У його розпорядженні було 20 тис. солдатів, в тому числі декілька тисяч кіннотників. Гусейн-паша, готуючись до оборони фортеці, наказав виконати цілу низку інженерних робіт на підходах до неї. Турки насипали потужні земляні вали, а саму фортецю оточили ровом, в який напустили води з Дністра. Панівні висоти довкола фортеці становили прекрасні позиції для турецької артилерії, котра нараховувала 70 одиниць. Вали на ділянках, через які вели дороги до брам твердині, були зайняті загонами яничарів загальною чисельністю до 8 тис. осіб. Як сама фортеця, так і її залогів були набагато краще підготовлені до утримання кругової оборони, аніж в 1621 р. Гусейн-паша міг також сподіватися на зовнішню

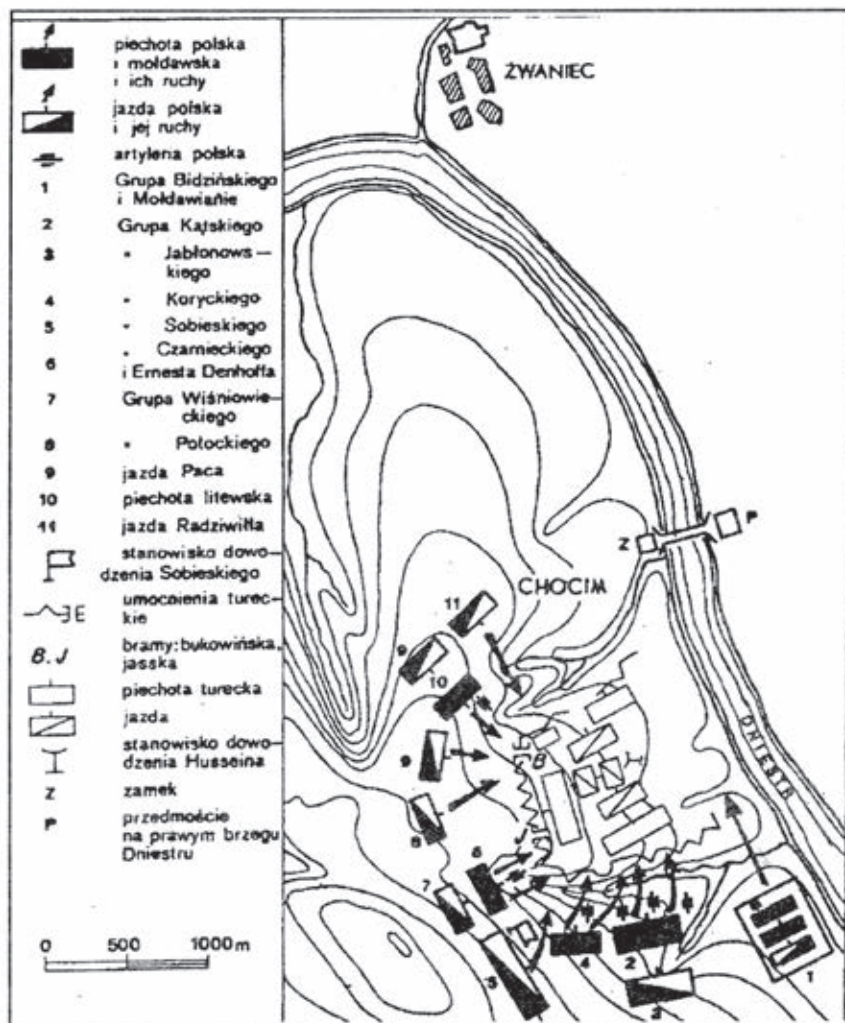

Схема Хотинської битви 1673 р.

допомогу у вигляді ударів по тилах польсько-литовських військ з'єднань Каплана-паші. Обставинами, які сприяли польсько-литовським військам, було те, що татарів у Криму затримали своїми нападами козаки, а також прихильна позиція українського гетьмана Петра Дорошенка.

*Битва під Хотиним.
(Фрагмент картини Анжея Стеха і Фердинанда Кесселя).*

Співставивши розташування фортеці та систему її зовнішніх укріплень, Собеський вирішив прокласти шлях важкій кінноті всередину турецького табору, висунувши вперед артилерію, піхоту і драгунів. Успіх у битві всередині табору знову мала принести гусарська кіннота.

Турецький табір з усіх боків був оточений польсько-литовськими військами. Останні зайняли наступні позиції: на правому фланзі розміщувався полк коронного стражника Стефана Бідзінського — між Дністром і дорогою до Хотина; при дорозі зайняв позицію генерал Марцін Контський з частиною коронної артилерії і піхоти; позаду за позиціями Контського шикувалися хоругви кінноти воеводи руського Станіслава Яблоновського; на дорозі до Чернівців став полк гусарів Собеського, підсилений загонами піхоти, батареями артилерії і хоругвами драгунів; з лівого боку від гетьманської хоругви розміщено кінноту Дмитра Вишневецького і полк Андрія Потоцького, воеводи Сірадзького. Південно-східну ділянку фрон-

ту посідали литовські загони. На правому фланзі литовських військ розміщено хоругви великого гетьмана литовського Міхала Казимежа Паца і польного гетьмана Кшиштофа Миколая Радзівілла.

Битва розпочалася артпідготовкою. 10 листопада турецькі позиції почала обстрілювати артилерія генерала Контського. Штурм полком

«Битва під Хотиніом». На передньому плані — гетьман Ян Собеський. (Фрагмент картини Анжея Стеха і Фердинанда Кесселя).

Бідзінського і найманої піхоти генерала Денемарка, разом з полком козаків полковника Мотовила, не приніс бажаних наслідків. Однак, він виявив деякі слабкі сторони турецької оборони. Вирішальний наступ Собеський розпочав вранці 11 листопада, коли після цілоночних атак і сутичок турецька піхота почала сходити з валів. Момент для наступу був обраний вдало. Переведені ближче до валів артилерейські батареї почали прицільним вогнем змитати яничарів. Коли ж перевага вогню польської артилерії та піхоти визначилися досить яскраво, Собеський спрямував по обидвох дорогах, що вели до фортеці, хоругви драгунів. Піхота тим часом вдерлася на вали. Вдалим виявився також штурм валів з південного боку, організований литовськими гетьманами.

Частина загонів піхоти і сапери приступили до прориву через вали до Чернівецької (міської) дороги, котрою гетьман Собеський хотів спрямувати хоругви гусарів. Цей фрагмент Хотинської битви був наступним чином описаний: «Найзатятіший опір чинили яничари, котрі намагалися виби-

ти з табору польські загопи, що до нього вдиралися. Вздовж всієї лінії фортифікаційних споруд табору билася піхота, але, коли турки кинули до бою частину своєї кінноти, лінія польської піхоти почала ламатися. Собеський, для того, щоб ввести до бою польську кінноту, наказав зруйнувати у визначеному місці вали і засипати рів. Однак, у той момент через південну браму вилетіла турецька кіннота і, розбиваючи по дорозі польську піхоту, накинулася на польські позиції. Зауваживши це, коронний стражник Відзінський вдарив кількома хоругвами по турках і на деякий час затримав розвиток їх атаки. Дану затримку використав воевода Яблоновський і ввів до битви гусарів. Удар важкої польської кінноти був таким сильним, що розірвав і змішав турецькі бойові порядки. Розбиті турки почали втікати і тією ж самою брамою, через котру почали атаку, повернулися до свого табору. За ними послідували гусари, а згодом і вся кіннота Собеського. Яничари оборонялися затято, однак, так і не змогли стримати натиску польської кінноти...».

Організована синхронно з іншого боку, — вздовж Дністра до південної брами, — атака хоругви гетьмана Радзівілла загрожувала туркам відрізати їм шлях до відступу через міст на Дністрі.

Перед загрозою атаки гусарів Яблоновського і Собеського Гусейн-паша зі своєю кіннотою рушив до мосту. Проте, під вагою маси кінноти дерев'яний міст заламався. Тільки декілька сотень турків разом з Гусейн-пашою зуміли дістатися іншого берега Дністра. Через лави хоругв князя Вишневецького на допомогу оборонцям фортеці не зумів пробитися Сулейман-паша, котрий на чолі кількох тисяч кіннотників наніс удар вздовж дороги, що вела до Цецори. Відкинутий гусарами назад, він повернув до табору і пішов в наступ на полк гетьмана Собеського з його гвардією. Ситуацію врятував гетьман, який кинув до бою чотири резервних хоругв гусарів. У турецькому таборі на невеликій території билосся кілька тисяч кіннотників і піхотинців. Вирішальну роль відіграли польські гусари, які переважали турецьку важкоозброєну кінноту.

Битва під Хотином закінчилася тріумфом зброї Речі Посполитої обох народів. Армія Гусейн-паші протягом кількох годин припинила своє існування. Регулярні турецькі війська та їхні допоміжні підрозділи зазнали відчутних втрат. Підраховано, що у битві турків загинуло близько 20 тис., в тому числі чимало воєначальників. Для прикладу, загинули: паша Боснії (Сулейман), паша Салоніків і Софії (Саїд-огли), охридський бей, Заграджи-паша, Ала-бей (керівник сипахів). Військо Собеського захопило 20 гармат, велику кількість турецьких штандартів і бунчуків, породистих скакунів, багатств, награбованих турками.

Турки, які тікали в паніці, добралися до замків в Жванці та Кам'янці. Їх переслідувала польська, литовська, молдавська, валаська легка кіннота.

Днем пізніше артилерія генералів Денгоффа, Корицького і Контського почала обстрілювати фортецю. Залога, чия воля була паралізована пораз-

кою турецьких військ під мурами твердині, здалася Собеському 13 листопада і на почесних правах залишила фортецю. Згодом Собеський здобув Жванець і зруйнував систему прикордонних укріплень Османської імперії.

Після цього гетьман пішов цецорським шляхом для того, щоб розбити турецькі загоны, які йшли на допомогу туркам, що воювали.

Однак, цьому перешкодили несприятливі обставини. Так, гетьманові Пацові забракло грошей на виплату воякам. Тому литовські загоны збунтувалися і відмовилися продовжувати військові дії. Литовці відійшли, залишивши напризволяще коронну армію. До того ж, коли Собеський дійшов до Пруту, він отримав звістку про те, що помер король Михайло Корибут Вишневецький. У такій ситуації він вирішив припинити похід. Собеський змінив залоги прикордонних замків і повернувся вглиб країни.

Овіяний славою переможця під Хотином великий коронний гетьман у травні 1674 р. був обраний королем Речі Посполитої.

Обидві битви під Хотином є славними сторінками в історії польської зброї. Вони відображені в історіографії завдяки видатним історикам військового мистецтва, літераторам. Подив викликають прекрасні картини баталістів, котрі зображають Я.К. Ходкевича під Хотином і Я.Собеського на тлі гарцюючих гусарів.

У 1991 р. незалежна Україна святкувала річницю битви 1621 р. На жаль, було забуто, що у 1673 р. під Хотином відбулася ще одна велика битва, у котрій разом з поляками, литовцями, молдаванами, валахами, німцями билися і козаки, — союзники Речі Посполитої, які прислужилися їй не менше, ніж у 1621 р.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Majewski W. Wojny polsko-tureckie 1672-1699 // Polskie tradycje wojskowe / Pod red. J. Sikorskiego. — Warszawa, 1990.
2. Nowak T. M., Wimmer J. Historia oręża polskiego 963 — 1795. — Warszawa, 1981.
3. Sadzewicz M. Pod Chocimiem. 1673. — Warszawa, 1969.
4. Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej polowie XVII w. — Warszawa, 1965.

Чи була друга Хотинська війна?

Олександр Масан

(Чернівці)

«ПРО ТОЙ РІК у літописях та реєстрових козацьких записках не віднайшлося нічого більше, тільки два слова — Хотинська війна» — так Самійло Величко розпочав у своєму «Літописі» висвітлення подій в Україні року ... 1673-го [1, с.166]. З цього зауваження літописця можна було б зробити висновок, що в XVII ст. відбулося дві Хотинських війни: перша в 1621 р., а друга — в 1673 р.

Звичайно, всесвітній історії відомі серії війн, починаючи від I і II Пунічних між Римом та Карфагеном і закінчуючи Першою і Другою світовими. Так що з цієї точки зору, тобто за аналогією, цілком припустимо вести мову про дві, а може, й три Хотинських війни. Проте послуговування методом аналогії — справа хитка і недостатня для конструювання далекосяжних висновків. Лише порівняння сукупності конкретно-історичної інформації стосовно зовнішньо схожих подій дозволить дійти висновку про їхню рівнозначність чи, навпаки, відмінність. Та якщо про Хотинську війну 1621 р. написано вже чимало, то події, що мали місце в 1673 р., майже не висвітлювалися у вітчизняній історіографії [8]. Це ж стосується першої бойової зустрічі польсько-козацьких загонів з турецько-молдавськими під Хотином в 1572 р. Тому доцільно бодай у стислому викладі висвітлити перебіг польсько-турецьких конфліктів, які відбулися з інтервалом в 101 рік, і відтак визначити справжні масштаби та значення цих подій у порівнянні з Хотинською війною 1621 р.

Територія нинішньої Чернівецької області протягом другої половини XVI-XVII ст. неодноразово ставала ареною бойових дій між польсько-козацькими і турецькими військами, які найчастіше відбувалися безпосередньо в Хотині. Розташований тут міцний кам'яний замок та споруджені на підступах до нього земляні укріплення дозволяли вести ефективну оборону, а також здійснювати під прикриттям його артилерії переправу через Дністер значної кількості військ. Тому в час конфліктів супротивники прагнули використати стратегічні переваги, які надавав Хотинський замок, насамперед в обороні.

Перше за часом зіткнення польсько-козацького війська з турками під Хотином, як зазначалось, відбулося влітку 1572 р. у зв'язку з боротьбою

молдавського князя Богдана IV Лепушняну, який займав престол з 1568 р. і користувався підтримкою Польщі, та Іоном (Івонею) Лютим, якого султан призначив на посаду господаря Молдавії замість Богдана [7, с. 102]. До речі, в час правління останнього у Хотині стояла польська залога на чолі з офіцером Мартином Добросоловським, добре забезпечена артилерією.

Навесні 1572 р. на допомогу Богдану IV прибув польсько-козацький загін чисельністю 2 тис. чоловік на чолі з гетьманом М. Мелецьким, який, пройшовши через ліс Буковину (przez Bukowinę), зупинився на березі Пруту. Офіцер Білавський привіз із Хотина 12 гармат малого та одну середнього калібру. Після цього Мелецький продовжив похід у напрямку на Ясси [5, с. 1212]. Зіткнувшись за Степанівцями (Штефанештами) з переважаючими силами турків і прибічників Іона Лютого, поляки та козаки, відстрілюючись з гармат і рушниць, відступили до Хотина. Загін Мелецького ще не встиг спорудити табір поблизу замку, як його атакували турки. Поляки та козаки відбили напад і кинулися в контратаку на ворогів, «яких наші, — пише тогочасний польський хроніст, — б'ючи, по лісі ганяли» [5, с. 1216-1217]. Відігнавши противника, вони спорудили табір і почали готуватися до переправи на лівий берег Дністра.

Незабаром гетьман М. Мелецький вступив у переговори з турками і домовився про перемир'я та взаємний відвід військ. Через нестачу порохів поляки і козаки переправлялися на подільський бік протягом п'яти днів, втративши чимало коней. Коли більша частина війська вже була за Дністром, молдавські загони Іона Лютого спробували захопити решту вояків і коней, які ще не встигли переправитися. Проте польсько-козацька піхота, залишена для прикриття переправи, та замкова залога відбили наскок вогнем з гармат і рушниць.

Після відходу М. Мелецького молдавани і турки впродовж кількох тижнів штурмували Хотинський замок, але безуспішно. Польська залога декілька разів здійснювала сміливі вилазки, завдаючи противнику чималих втрат. Зрештою, Іон Лютий запропонував польському уряду компроміс, який полягав у тому, що молдавський господар і боярська рада погоджувалися скласти вассальну присягу королю Польщі, а той повинен був повернути Хотинський замок господареві. Так і сталося, після чого М. Добросоловський вивів залогу з Хотина, передавши його представникам молдавського князя [5, с. 1219].

Таким чином, бойові дії навесні 1572 р. мали локальний характер і закінчилися серією двосторонніх компромісів, які призвели до політичного зближення турецького ставленика Іона Лютого та Польщі. Згодом, використовуючи підтримку з боку поляків і козаків, цей діяч повернув зброю проти Туреччини, але зазнав поразки в 1574 р. через зраду молдавських бояр.

Зовсім по-іншому протікали події польсько-турецького конфлікту 1673 р., коли коронний гетьман Ян Собеський спланував удар по угрупованню турків, яке розташовувалось у Хотині як резерв, призначений для прикриття Поділля та можливого наступу на Галичину. Адже в серпні-вересні 1672 р. турецький султан захопив Кам'янець і ряд інших подільських міст та фортець [3, с. 113-114; 4, с. 242, 259]. Одна з причин цих невдач Речі Посполитої полягала в тому, що тепер вона не могла використати всю силу українського козацтва, як це було в 1621 р., крім тієї частини козаків, які підтримували отамана Запорозької Січі, відтак — гетьмана Правобережної України Михайла Ханенка.

Аби повернути втрачені землі і замки, польському війську потрібно було відрізати турецькі залоги на Поділлі від їхніх баз постачання в Молдавії, а для цього — розгромити насамперед хотинське угруповання противника. Похід на Хотин розглядався польським командуванням як перший етап довготривалої воєнної кампанії, покликаної не лише відновити на Поділлі *status quo ante* 1672 р., але й встановити військово-політичний контроль над всією Правобережною Україною і Молдавським князівством, серед боярської верхівки якого в цей час посилюлися пропольські настрої.

У вересні 1673 р. Я. Собеський сформував 14-тисячний корпус, який мав з'єднатися у Теребовлі з 12-тисячним литовським корпусом на чолі з великим литовським гетьманом М. Пацом. Обидва корпуси склалися по половині з кінноти і піхоти. Крім того, поляки мали кілька десятків польових гармат новітніх зразків [10, с. 118, 130].

Щоби відволікти увагу турецького командування, Я. Собеський направив частину кінноти на чолі з М. Сенявським на Поділля. Той з ходу здобув Меджибіж, проїхав околицями Кам'янця і відбив у турків Зінків та Сатанів [10, с. 132].

У подальшому Я. Собеський змінив маршрут походу. 20-24 жовтня польський корпус переправився через Дністер поблизу с. Лука, де козаки на чолі з полковником Мотовидлом (Мотовилом), яких Собеському надав гетьман М. Ханенко, заздалегідь навели наплавний міст і заготували декілька поромів [10, с. 135-136]. Наприкінці жовтня розвідка донесла, що до Цецори прибуло турецьке військо під командуванням Каплана-паші. Собеський прискорив рух війська, прагнучи прибути до Хотина швидше за Каплана-пашу. Вже 1 листопада поляки і козаки перейшли річку Турецьку під Снятином і попрямували до Жучки під Чернівцями. Через сильні дощі порозмокали дороги, тому пересування гармат і возів з боеприпасами відбувалося повільно. Вони прибули до Жучки лише на четвертий день. Тим часом Собеський став табором у Боянах, чекаючи на артилерію та литовців, які переправилися через Дністер поблизу Городенки і прямували до польсько-козацького табору. На чолі з'єданого війська Собеський 9 листопада підійшов до Хотина і розташувався в укріпленнях, збудованих турками в 1621 р. [10, с. 145-146].

Хотинське угруповання турків нараховувало майже 40 тис. вояків, у тому числі 8 тис. яничар, на чолі з чотирма пашами [2, № 1; 10, с. 147]. Ними командував сераскер Гусейн-паша. Захистом для турків слугували вали і рови козацького та польського таборів з часу війни 1621 р. На вимогу турецького командування в Хотин прибули зі своїми загонами

Битва під Хотиним. (Гравюра XVII ст.).

валаський господар Г. Дука та молдавський господар Ш. Петричейку. Проте останній, підтримуючи таємні зв'язки з Я. Собеським, утік з турецького табору в ніч з 26 на 27 жовтня [6, с. 289; 10, с. 141].

10 листопада генерал М. Контський розставив артилерію і розпочав обстріл турецьких позицій. Поляки, козаки та німецька піхота розташувались півколом, починаючи від урвища над Дністром фронтом на схід. Литовські підрозділи розмістились теж півколом з північно-західного боку, так що їхній лівий фланг сягав берега Дністра навпроти Жванця.

Поки артилерія вела вогонь, Я. Собеський вивчав обстановку, намагаючись розгадати наміри противника. Він припускав, що Гусейн-паша може кинути своє військо в атаку. Проте цього не сталося, навпаки, несподівано козаки на чолі з полковником Мотовидлом та німецька піхота генерала Денемарка пішли в наступ, закидали рів фашинами, видерлися на вал і прорвалися всередину турецького табору. Скидається на те, що це була розвідка боєм. Очевидно, Собеський не сподівався такої спритності і стрімкості з боку козаків і німців, тому не встиг сконцентрувати на напрямку удару потрібні сили. Туркам вдалося відсікти атакуючих і знищити сміливців. Геройською смертю полягли полковник Мотовидло, генерал Денемарк та ротмістр Яроцький [10, с. 157-158].

Під покровом ночі генерал Контський почав підтягувати артилерію ближче до турецького табору, не припиняючи вогонь по його валах. У цей час валаський господар Г. Дука перевів у розташування поляків декілька тисяч своїх людей і тих молдаван, які не встигли втекти з Ш. Петричейку. Це справило певний вплив на моральний стан війська Гусейна-паші.

Вдосвіта Собеський звернувся до драгунів з коротким палким закликом, сповненим переконаності в тому, що перемога над «поганами» буде блискавичною. Він скочив з коня і особисто повів спішених драгунів до валу, який сильно зсунувся під ударами гарматних ядер. Разом з драгунами в атаку пішла й частина артилеристів. Поляки швидко захопили ділянку валу, дорубали яничарів і ввірвалися в табір ворога. Вони захопили південну браму і настелили поміст через рів, давши можливість вступити в бій гусарській кінноті.

Гусейн-паша кинув у контратаку спахів. У ході зустрічного бою велику роль відіграла гусарія Яблоновського, а відтак і Радзівілла. Спахи не витримали її удару і почали відступати. Серед решти турецьких військ виникла паніка, вони почали безладно тікати вниз до Дністра. Гусейн-паша зі штабом швидко перебрався по мосту на подільський берег ріки.

Щоправда, за цих критичних умов не втратив витримки Соліман-паша Боснії, який спрямував свою кінноту в іншу браму, так звану «Цецорську», і зумів вирватися з табору. Босняки підскачили майже впритул до ставки Собеського, проте їм перерізали шлях чотири гусарських і панцерних хоругви поляків. Зрештою, ворог був оточений і знищений [10, с. 162-166].

Розгром турків довершила легка кіннота, яка переслідувала їх на березі Дністра. Міст, по якому ворог втівав на подільський бік, не витримав маси людей і зламався, внаслідок чого чимало турків знайшли свій кінець у холодних хвилях ріки [6, с. 290]. Козацький літописець Самовидець відзначив, що з Хотина «ледво увойшло тисяч на десять через Дністр до Кам'янця, и то голо — такая оним поряжка была» [3, с. 115-116]. Незабаром частина легкої кінноти, в тому числі козаки, а слідом за ними й валахи на чолі з Г. Дукою, зуміли переплисти через Дністер й організували переслідування ворога, який втівав до Кам'янця.

Туди прибуло близько 4 тис. турецьких вояків, але командир кам'янецької залози Галіл-паша дозволив впустити в місто лише Гусейна-пашу з його штабом. Решта турків розбрелася по околицях, де була винищена козаками, селянськими загонами й опришками, які перейшли на Поділля з Буковини [10, с. 167]. Лише одному загону «хотинських недобитків» вдалося дійти до Бендер.

12 листопада залога Хотинського замку здала твердиню Собеському. Переможцям дісталася 120 гармат та багато іншого військового майна. Як зазначав Самовидець, у замку Хотинському «великіє скарби турецькіє узяли гетманове...» [3, с. 116].

Хотинська перемога 11 листопада 1673 р. з точки зору військового мистецтва була зразком вдалої взаємодії артилерії та піхоти на зовнішніх лініях оборони противника з наступним блискавичним вирішенням завдання шляхом концентрованого удару важкої кінноти по головних силах ворога. Внаслідок цього турки зазнали нищівних втрат, які становили близько третини особового складу. Ще майже третина потрапила в полон.

Битва під Хотиним, 1673 р. (Художник Францішек Смуґлевич).

Втрати поляків і литовців були значно меншими, але, як зазначав із жалем Я. Собеський, у бою «загинуло немало добрих наших юнаків» [10, с. 169]. До речі, серед полеглих був і молодий шляхтич з Опшмянського повіту (Литва) — Степан Орлик, батько Пилипа, якому тоді виповнилося лише рік та один місяць [9, с. 57]. Про запеклість бою свідчить також той факт, що більша частина довгих списів, які були на озброєнні важкої кінноти, виявились зламаними.

Після перемоги під Хотиним Я. Собеський продовжив похід, але спрямував його не на Кам'янець, а в Молдавське князівство, де зайняв Сучаву, Нямц і Ясси. До речі, литовські гетьмани відмовилися від подальшої участі в поході, мотивуючи це наближенням зими, і попрямували з-під Хотина на батьківщину. Незабаром і Собеський поспішно покинув Молдавію, дізнавшись про смерть короля Польщі. В Хотині залишився великий гарнізон, який складався з німецької піхоти та численної артилерії [3, с. 116].

Порівнюючи події 1572, 1621 і 1673 рр., неважко переконатися в тому, що їх єднає тільки місце, де вони відбувалися, — Хотин, а також до деякої міри склад учасників. Але за причинами, ходом, масштабами і наслідками це були події далеко не аналогічні і не рівнозначні.

Воєнні дії 1572 р. були спричинені не прямим військово-політичним протистоянням Польщі і Туреччини, а змаганням двох держав за контроль над владними структурами Молдавського князівства. Тому події нагадували характерну для доби середньовіччя усобицю, пов'язану з внутрішньою боротьбою за престол, у яку ситуативно втрутилися військові контингенти сусідніх зацікавлених держав. Конфлікт протікав у вигляді короткотривалих сутичок, у яких брали участь відносно незначні сили. З огляду на зазначені особливості неможливо вважати ці сутички та облогу Хотинського замку не лише повномасштабною війною, але й навіть битвою.

В 1621 р. йшлося про повномасштабний міждержавний воєнний конфлікт, у якому були задіяні всі збройні сили супротивників, хоча Річ Посполита спочатку встигла виставити війська, так би мовити, лише першого ешелону. Проте уряд оголосив по всій державі загальне посполите і рушення, завдяки чому досить швидко було створено військо другого ешелону. Воно висувалося з внутрішніх воеводств Польщі в Галичину і, якби воєнні дії під Хотином продовжувалися й у жовтні, то в бій вступили б чималі свіжі сили на чолі з королем Сигізмундом III. Очевидно, така перспектива вплинула на турецьке командування, яке, дізнавшись, «же и крел самъ з великим войскомъ уже до Лвова пришел и идетъ противъ турков» [4, с. 225], стривожилося і поспішило укласти «вічний» мир на прийнятних умовах.

Нарешті, самі бойові дії під Хотином відбувалися як серія великих битв за участю десятків тисяч вояків і сотень гармат. Водночас проводилися різноманітні допоміжні операції, які планувалися наперед (нічні напади козаків на турецький табір, татарський рейд на Поділля, розташування частини турецької артилерії на лівому березі Дністра). Отже, конфлікт між Річчю Посполитою і Туреччиною в 1621 р. мав усі ознаки повномасштабної війни. Через те, що вирішальне збройне зіткнення відбулося під Хотином, то ця війна по-праву названа Хотинською.

В 1673 р. між Польщею і Туреччиною формально теж існував стан війни, тому що польський сейм відмовився ратифікувати Бучацький мир 1672 р. Проте, на відміну від 1621 р., уряд Польщі зволікав з початком повномасштабних воєнних дій, обмежуючись локальними операціями. Похід Я. Собеського під Хотин планувався від самого початку як тактичний захід, спрямований на виконання часткового завдання. Воно було блискуче виконано блискавичним розгромом хотинського угруповання турків у ході однієї швидкоплинної битви. Та одного лише полководницького хисту Я. Собеського було замало для успішного завершення всієї кампанії, яка вимагала проведення повномасштабних військово-політичних заходів на урядовому рівні. Через те, що такі заходи не були здійснені, Хотинська битва 1673 р. залишилася лише славним епізодом у ряду перемог, здобутих Собеським, і не зняла з порядку денного загрози, яка нависла над Річчю Посполитою у зв'язку із загарбанням Поділля Туреччиною.

Отже, С. Величко припустився явного перебільшення, назвавши битву 1673 р. Хотинською війною. Не відповідає дійсності також його тверд-

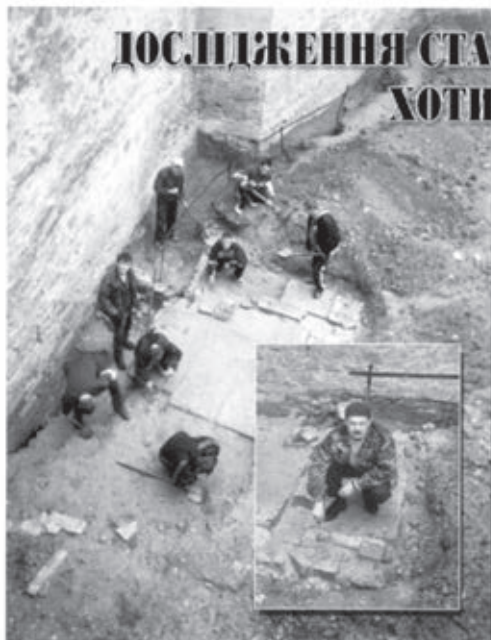
ження, ніби всі літописці тільки й писали про неї. Це далеко не так, тому що, наприклад, сучасник події Феодосій Софонович у своїй «Кройніці» взагалі не згадав зазначеної битви. Зате в описі подій 1621 р. він звернув належну увагу на Хотинську війну, як і інші українські літописці XVII ст. Нарешті, С. Величко дещо перебільшив роль козаків у битві 1673 р., зазначивши, що «при поразці турків від Собеского під Хотином хоч і небагато було козацького, Ханенкового, війська, як явилось з розповіді старих козаків, що там були, однак вірною своєю службою полякам та лицарським серцем виявили вони Короні Польській значну вислугу і при перемозі турків були їм найголовнішими супротивниками» [1, с. 167]. Насправді козаки відігравали в цій події другорядну роль і через малу чисельність (один полк), і загибель полковника Мотовидла ще до початку генеральної битви. Зате в 1621 р. запорожці на чолі з гетьманом П.К. Сагайдачним безсумнівно стали «найголовнішими супротивниками» турецько-татарського війська, прийнявши на себе його головні удари і своїм героїзмом вирішивши результати всієї кампанії.

Таким чином, на відміну від двох Пувічних, двох Шмалькальденських та інших «серійних» війн, Хотинською була лише одна війна, яка відбулася 1621 року і навіки залишилася у пам'яті українського народу як героїчна сторінка вітчизняної історії.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2.
2. Исторические связи народов СССР и Румынии: Документы материалы: В 3 т. — М., 1970. — Т. 3.
3. Літопис Самовидця / Вид. підготував Я.Л. Дзира. — К., 1971.
4. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992.
5. Kronika Marcina Bielskiego / Wydanie K.J. Turowskiego. — Sanok, 1856. — Т. II. — S.701-1222.
6. Neculce I. Letopisețul Țării moldovei de la Dabija-voda până la a două domnie a lui Constantin Mavrocordat (1661-1743) // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării moldovei ...: Cronici / Ingr. textelor, glosar și indici de T. Celac. — Chișinău, 1990. — P. 280-472.
7. Ureche G. Letopisețul Țării Moldovei... de la Dragoș-voda până la Aron-voda (1359-1595) // Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisețul Țării moldovei ...: Cronici / Ingr. textelor, glosar și indici de T. Celac. — Chișinău, 1990. — P. 23-117.
8. Масан О.М., Яценюк Т.С. Хотинська битва 1673 року та її історичне значення // Українсько-Польський симпозиум «Проблеми трансформації в гуманітарній, соціально-економічній та науково-освітній сферах»: Збірник тез. — Тернопіль, 1997. — С.39-40.
9. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початкуXVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. — К., 1994.
10. Sadzewicz M. Pod Chocimiem. 1673. — Warszawa, 1969.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ХОТИНА У 2002 РОЦІ

Сергій Пивоваров

(Чернівці)

З 9 ПО 19 ВЕРЕСНЯ 2002 року в Хотині працювала експедиція Буковинського центру археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю. Федьковича, яка за домовленістю з Державним історико-архітектурним заповідником «Хотинська фортеця» займалася впорядкуванням території цитаделі, розчисткою порушених культурних нашарувань, проведенням розвідкових досліджень на периферії укріплень в рамках робіт по відзначенню «Тисячоліття Хотина».

Дослідження експедицією проводилися у внутрішньому подвір'ї фортеці, між палацом коменданта (старости) та північною баштою, біля західної фортечної стіни в межах розкопу попередніх років і на березі Дністра, нижче за течією ріки, де перевідкладені культурні нашарування розмиваються водою.

Основні роботи проводилися на внутрішньому подвір'ї фортеці поблизу від північної башти. Тут попередніми землевпорядкувальними роботами був порушений культурний шар на глибину від 0,4 до 1,5 м. Під час розборки культурного шару знайдено рештки фундаментів споруд та зафіксовано знахідки фрагментів кераміки, глиняних люльок, свинцеві кулі діаметром 2 см., кам'яні ядра діаметром 10,8-9,2 см, уламки чавунних гранат, кістки тварин. Виявлені матеріали відносяться до XVII-XVIII ст. [4, с. 103-105; 5, с. 126-129; 6, с. 29-39].

Дослідження також проводилися на території між палацом старости та північно-західною стіною фортечного подвір'я, де були розкриті кам'яні фундаменти товщиною 60-35 см, які належали решткам будівлі дов-

жиною 5,2 та шириною 3,85 м. Споруда складалася з двох приміщень, розділених фундаментом із кам'яних блоків та цегли. В більшому приміщенні підлога була викладена із трьох пласких кам'яних плит розмірами 1,32x0,78 — 1,08x0,75 м. нахилених до центру, де знаходився кам'яний жолоб з повздовжніми отворами. Під ними на глибині 0,5-0,6 м трапилися повздовжні та поперечні канали розмірами 53x60,5 см викладені з каменю на вапняному розчині, які йшли вздовж фортечної стіни та під плитами приміщення. Очевидно, ці канали слід пов'язати із каналізацією, яка виводила нечистоти за межі фортеці. А виявлене приміщення можливо є рештками «турецької» лазні XVIII ст. Про ймовірність цього припущення свідчить також значна кількість фрагментів глиняних гончарних глеків для підігріву води. Варто відзначити, що серед кам'яних плит, які лежали в приміщенні, трапилася одна із слідами прокресленого орнаменту у вигляді кіл, овалів кривих ліній тощо.

Поряд із приміщенням розчищалася смуга землі вздовж фортечної стіни в напрямі до північної башти, де культурний шар був порушений перекопами та залізними конструкціями громовідводу західної башти. В цьому місці, у перевідкладеному ґрунті, знайдено значну кількість уламків чавунних та скляних гранат діаметром 6-8 см, товщина стінок 2-1 см, в багатьох із них залишилися сліди чорної речовини, очевидно, пороху. Разом із однією з гранат трапився обгорілий запал, у вигляді пустотілого дерев'яного стержня заповненого порохом (?). З інших знахідок увагу привертають свинцеві кулі діаметром 2,5 см, фрагменти гончарного посуду відкритого темнокоричневою поливою, залізний наконечник стріли, виробі із скла та бронзи, фрагменти штукатурки з червоним і чорним розписом, кістки тварин. Ці знахідки добре датуються XVII- XVIII ст. [1, 129; 3, с. 254-255; 6, с. 30-31, рис. 3].

Розчистка старого розкопу перед палацом старости, який свого часу був закладений реставраторами, показала, що це нижня частина підвалу, очевидно XVII ст. Про це свідчать знайдені тут кераміка, вкрита жовтою та темно-жовтою поливою, залізні цвяхи тощо. Поряд із підвалом виявлена викладена із підквадратної цегли площадка з рештками печі (?). Знайдений на поверхні матеріал дозволяє датувати цей комплекс XVIII — початком XIX ст. Можливо, що це була споруда для приготування їжі гарнізону фортеці.

Найбільшу кількість знахідок було виявлено в розмивах культурного шару, нижче фортеці, на березі Дністра. На цю ділянку берега звернув нашу увагу архітектор фортеці Сандуляк В.О. Він також передав для вивчення знайдений ним тут наконечник втульчатої ромбовидної арбалетної стріли (загальна довжина 6,5 см, ширина ребра 1 см), який за аналогіями датується XIV ст. [7, с.35, рис. 20]. Проте обстеження берега ріки не дало більше матеріалів XIV ст., а дозволило виявити значну кількість знахідок XVII — початку XIX ст.

Це велика кількість фрагментів гончарної кераміки, частина якої вкрита жовтою та зеленою поливами; уламки і цілі екземпляри орнаментованих різноколірною поливою та рельєфними наліпами пічних кахлів; глиняні

люльки різних типів; свинцеві кулі від вогнепальної зброї діаметром 1,4-1 см, окремі з яких зберегли так звані літки «ливарні хвости», що залишилися після відливання в спеціальних кулелійках; срібний гудзик; деталі зброї, порохівниць; ювелірні прикраси; предмети побуту; вироби із скла; численні залізні цвяхи та будівельні деталі тощо.

Серед виявлених матеріалів у різних частинах фортеці та поблизу неї на незаперечну увагу та більш детальний опис заслуговують знахідки глиняних люльок та монет, які дозволяють отримати важливу інформацію з хронології досліджуваних культурних шарів Хотина.

Під час дослідження фортеці та її периферії знайдено понад два десятки фрагментів та декілька відносно цілих екземплярів глиняних люльок. Вони різні за кольором глини, орнаментацією та деталями форми. Спостереження за їх знахідками в культурних шарах дозволили визначити час побутування люльок певних варіантів, тим більше що значна їх кількість трапилася із нумізматичними матеріалами.

Найдавніші люльки, знайдені у фортеці, відносяться до XVII ст. Вони трапилися біля східної стіни внутрішнього подвір'я цитаделі. Люльки цього часу мають загальну довжину 4,5-5 см, діаметр чашечки — 2,5-3 см, діаметр чубука — 1,7-2,2 см, загальна їх висота не перевищує 2 см. Всі люльки червоного кольору, окремі із них носять сліди лощення. Їх орнаментация представлена вертикальними реберцями, секторами-пелюстками, скісними нарізами, горизонтальними лініями, повздовжніми канелюрами, штампуванням із вдвлених ромбів трикутників, крапок тощо. Такі люльки по праву можна називати «козацькими» [3, с. 185-187], позаяк вони використовувалися в період, коли в Хотинській фортеці неодноразово перебували козацькі загони. Хоча зрозуміло, що ця назва носить чисто умовний характер.

Дещо відрізняються від них люльки XVIII — початку XIX ст. Більшість із них знайдено на березі Дністра разом із монетами в розмивах культурного шару. Для них характерним є збільшення розмірів, так, загальна довжина люльок зростає до 6-7 см, діаметр чашечки — до 3 см, діаметр чубука до 2, 6 см, а загальна висота до 4 см. На багатьох люльках збереглися круглі та овальні клейма з арабськими літерами, а на одній — у вигляді птаха. Значно багатшим стає орнамент люльок. З'являються різноманітні композиції із рослинних та геометричних орнаментів, покращується якість лощення, випалу, а окремі екземпляри навіть носять сліди позолоти. Змінюється колір люльок, вони набирають темно-коричневих та темно-червоних відтінків. Присутність на багатьох із них клейм, розшифровка яких ще попереду, дозволяє пов'язувати ці люльки з «турецькими» виробами. Не виключено, що виробництво таких люльок здійснювалося в самому Хотині, де знаходився турецький гарнізон та були відповідні фахівці. Датовати такого типу люльки, очевидно, слід XVIII-XIX ст. [1, с. 78-81, рис. 42-44]

Дослідження люльок показує, що вони виготовлялися майстрами-гончарами з добре відмуленої глини у формочках, переважно дерев'яних, із

двох половинок. На останніх було вирізане негативне зображення орнаменту. Таким чином формувався об'ємний виріб. Потім спеціальними інструментами видалялася зайва глина і робилися внутрішні порожнини. Орнаментування люльок доповнювалося штампуванням, нанесенням візерунків при допомозі зубчатого коліщатка тощо. Люльки також покривалися різними ангобами чи поливами. Після випалу до готового виробу припасовувався довгий дерев'яний чубук із загостреним кінцем.

Глиняні люльки.

Інший тип знахідок репрезентують нумізматичні матеріали, які трапилися під час вивчення перевідкладених культурних шарів на березі Дністра (5 монет) та території фортеці (1 монета). Це коризована мідна монета з цитаделі, фрагмент (половинка) левендальдера республіки Нідерландів, мідний солід (боратинка) Речі Посполитої 1665 р., бронзова монета пара=3 деньги відкарбована на Садогурській монетарні в 1772 р., 2 російські копійки 1811 р., рахунковий пфенніг (жетон) із зображенням корабля та небесних світил, які були виявлені при обстеженні берегу ріки нижче фортеці.

Із території фортеці (розчистка старого розкопу) походить мідний сильно пошкоджений окислами грошовий знак, який погано піддається ідентифікації. Монета має діаметр 1,8 см. Зображення ледве проглядаються на одній із її сторін, де видно нижню частину гербового орла з специфічно закрученими пір'їнами хвоста та лапами. Такого типу геральдичне зобра-

ження орла — герба Польського королівства було притаманне литовським напівгрошам, які випускалися за правління королів: Сигізмунда I Старого (1506-1545 рр.) та Сигізмунда II Августа (1545-1572 рр.).

На відміну від знайденої монети, литовські напівгроші виготовлялися із срібла. Тому виявлений грошовий знак є тогочасним фальшуванням. В той період напівгроші литовського (переважна більшість) та польського карбування були основною обіговою монетою на землях краю. Про це красномовно свідчать, як скарби, так і поодинокі знахідки таких монет в регіоні.

Литовські напівгроші були бажаною монетою на території Молдавського князівства, про що говорять, не тільки тезаврації з великою кількістю монет, а й спроби виготовлення фальшивих напівгрошів. Наприклад, відомо, що за молдавського господаря Штефана IV Молодого (1517-1527 рр.) в князівстві було налагоджено випуск підроблених (фальшивих) напівгрошів Сигізмунда I. Це привело до конфлікту між державами і спонукало уряд Польщі до закриття на деякий час кордонів із князівством [2, с. 120].

Особливий інтерес з-поміж монет, знайдених під час обстеження берегів Дністра, викликає половинка (монета зламана навпіл) левендальдера (левка, левогого талера — з українських писемних джерел) республіки Нідерландів. Такі монети талерного типу з'явилися в період визвольної боротьби Нідерландів із Іспанією, їх карбування розпочинається з 1575 р.

Левендальдери були досить розповсюдженою монетою на європейських землях, а також на Близькому Сході (Левант). Наприклад, на Україні вони зустрічаються у великих кількостях серед скарбового матеріалу. Ці монети отримали назву «лев», «левок» і з часом стали синонімом великої срібної монети. Так само, вони стали позначенням різних талерів та великих срібних монет «leu, leuazi» на території Молдови та Волощини. За своєю вартістю левендальдери поступалися повноцінним талерним монетам і оцінювалися в 81 польський гріш, тоді як талери мали вартість у 90 грошей, згодом 105-112 грошей.

На уламку левендальдера, знайденого в Хотині чітко простежуються наступні зображення та написи. Так, на аверсі збереглося зображення частини постаті рицаря в шоломі, навколо напис : MO ARG FRO...RIDTE. На реверсі грошового знаку вціліло зображення передньої частини крокуючого вліво лева та напис: ... DNONONMOVETUR... Вага уламку — 16,22 г, початковий діаметр монети становив 4 см. Збережені написи мають деякі відмінності від відомих на левендальдерах, зокрема на аверсі, замість букви «P» (у скороченні «PRO» — слова провінція) знаходиться «F», слова монетної легенди не розділені крапками. За своєю вагою уламок монети значно перевищує допустиму вагу половини левендальдера, яка мала б бути близько 13-13,8 г. Має монета й інші відмінності від оригінальних левків. Огляд монети показав, що її серцевина (ядро) виготовлена із міді, а з обох сторін та гурта вона вкрита шаром срібла, нанесеним шляхом плакірування. Все це вказує на те, що перед нами тогочасна фальшива монета. Але хто, коли і де її підробляв?

Ознайомлення із нумізматичною літературою дозволило встановити, що дійсно в другій половині XVII ст. активно діяв монетний двір, який

випускав фальшиві левендальдери. Знаходився він у графстві Рітберг на території Вестфалії, а випускалися там монети з датою 1660 р. в період правління Іоанна IV (1640-1660 рр.). Виготовлялися левендальдери з міді, а зверху вкривалися шаром срібла. Така монета була законним платіжним засобом у графстві. На думку фахівців, на цих монетах, які повністю наслідували оригіналам, спеціально перекручувалися монетні легенди

Нумізматичні знахідки: фрагмент (половинка) левендальдера республіки Нідерландів... мідний солід (боратинка) Речі Посполитої 1665 р., бронзова монета пара=3 деньги, відкарбована на Садогурській монетарні в 1772 р.

лицевої сторони. Фактично це була суміш із початкових букв легенди стандартних левків. Враховуючи рівень майстерності монетників у передачі (копіюванні) зображень аверсу, реверсу та вірне відтворення легенди останнього, така «помилковість» напису здається загадковою. У історіографії вважається, що це було зроблено спеціально. Помилки дозволили внести в оформлення монетних легенд відмінності і застрахувати їх емітентів від прямого звинувачення у звичайній підробці (фальшуванні) обігової монети іншої держави.

До Хотина левендальдер графства Рітберг, очевидно потрапив разом із масою однотипних монет у другій половині XVII ст. чи початку XVIII ст. Але тут був розпізнаний, як неповноцінний грошовий знак та вилучений з обігу. Рахуємо це сталося не випадково з огляду на значення міста в міжнародній торгівлі.

Про важливість Хотина в європейській торгівлі свідчить ще одна знайдена там же нумізматична пам'ятка. Це латунний монетовидний знак із розмірами 1,7x1,9 см, вагою 0,75 г. На його аверсі, в центрі знаходиться зображення трьохмачтового вітрильника, який пливе вліво. Зверху по колу затертий напис: FLUS ...IK(?)A, внизу під обрізом букви: I E. На реверсі в центральному колі розміщуються зображення сонця з променями, нижче — п'яти зірок, ще нижче — місяця, відрогами донизу. Навколо напис, від якого збереглися букви легенди: ...PFEN U K : PR : FABRIO. Поле монети відділяється від країв обідком із з'єднаних крапок.

Аналіз зображень та технології виготовлення знахідки дозволив пов'язати її з колом так званих рахункових пфеннігів чи рахункових жетонів. Такі монетовидні жетони (нім. — Rechenpfennig, Raitpfennig; франц. gectoir, jeton; англ. counter; ісп. contador; голанд. legpenning) широко використовувалися в період середньовіччя для підрахунків сум грошей при допомозі абаки. Виготовленням рахункових пфеннігів займалися майстри-спеціалісти у західноєвропейських державах. На цих виробках часто знаходилися різноманітні зображення пов'язані з політичними, історичними та релігійними подіями, символи щастя, торгівлі, персоніфікації тощо. Найбільшого поширення в XVI-XIX ст. отримали рахункові пфенніги, які випускалися з латуні та міді у м. Нюрнбергу.

Рахункові пфенніги використовувалися для самих різних підрахунків (товарів, грошових сум, мір) при допомозі абаки (рахункового пристосування). Вона мала вигляд дошки з нанесеними паралельними лініями, які відповідали одиницям, десяткам, сотням, тисячам, десяткам тисяч і т.д. Рахункові пфенніги розкладалися на лініях чи між ними (у проміжках ліній пфенніг означав половину числа, якому прирівнювалася лінія, що проходила над ним).

Знайдений в Хотині рахунковий пфенніг, який трапився з матеріалами XVII-XVIII ст., ще раз засвідчує присутність великого торгового капіталу в місті та використання для обрахунків, передових, як на той час, рахункових пристроїв.

Інша із знайдених монет виявилася, після очистки, польським солідом (боратинкою) відкарбованою у 1665 р. Аналогічні знахідки не рідкість для земель краю. Зокрема, під час археологічних обстежень пам'яток регіону ці монети трапилися на поселеннях у Романківцях та Онуті. Їх присутність також зафіксована в скарбовому матеріалі [2, с. 142-146].

На аверсі монети, в центрі зображено увінчану лавровим вінком голову короля, навколо напис: IOAN. — CAS. REX. (Ян Казимир король), внизу монети, під обрізом портрету букви T.L.B. — ініціали управляючого монетними дворами Тіта Лівія Боратіні (1617-1681 рр.). На реверсі грошового знаку в центрі зображено герб Польського королівства — одноголовий орел, із «снопом» символом династії Вазів на грудях. Навколо напис: SOLID. REG POLO 1665. Під гербом зображення пташки з кільцем в клюві. Це так званий «Сліповрон» — герб коронного підскарбія Яна-Казимира Красинського (1659-1668 рр.). Монета має діаметр 1,5 см, важить 1,25 г.

Стиль оформлення монет, характерний для боратинок, дослідники називають пізньоренесансним: на аверсі — портрет короля в перуці, оточений написом, на реверсі — герб королівства Польського чи Великого князівства Литовського.

Знайдена в Хотині монета, судячи з типології зображень та написів, належить до випусків монетного двору в Уяздові під Варшавою. Поява цих монет на Буковині може пов'язуватися не тільки з торгово-економіч-

ною діяльністю місцевого населення, а й з військово-політичними подіями. В 1673 р. на територію регіону вступило польське військо, яке захопило Хотин. Землі краю фактично опинилися під польською владою до 1675 р. Пізніше польські частини перебували на Буковині в 1683, 1685, 1686 рр. У 1687 р. польський король Ян Собеський навіть створив Черні-

Експедиційні знахідки.

вецьке староство. Останнє, в складі Речі Посполитої, проіснувало до 1699 р. В зв'язку з цим польські грошові знаки, в тому числі й мідні соліди, являлися офіційними номіналами в регіоні.

Наступну нумізматичну знахідку з пам'ятки представляє садогурська монета пара=3 деньги. На її аверсі: під князівською короною знаходяться овальні щити з гербами Молдови та Волощини, над ними напис: «МОН. МОЛД. И ВАЛАК», внизу під обрізом — дата 1772. На реверсі монети у прямокутній рамці з витого шнура проставлений номінал ПАРА /3/ ДЕНГИ. Діаметр монети становить 2,8 г, її вага — 11,78 г. Гурт монети прикрашений орнаментом із дубових листків.

Це перша добре задокументована знахідка садогурської монети на території Буковини. Аналогічні монети відомі лише з малодостовірного скарбу в Садгорі та випадкової знахідки в с.Тарасівці [2, с. 211-213]. Монети цього типу добре знані вітчизняними нумізматами. Вже давно встановле-

но, що вони карбувалися з металу турецьких гармат на Садогурській монетарні під Чернівцями в роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр. і використовувалися в грошовому обігу Молдови та Волощини, на території яких перебували російські війська [2, с. 154-184]. Знахідка садогурського парника саме у Хотині є досить показовою. Справа в тому, що більшість цих монет була відкарбована з бронзових і мідних гармат захоплених російськими військами у Хотинській фортеці.

Остання із монет, яка непогано збереглася, мідні російські загальнодержавні 2 копійки, випущені на початку XIX ст. На аверсі монети зображений увінчаний царською короною двоголовий орел — герб Російської імперії, під ним букви Н.М. (Николай Мундт) ініціали мінцмайстера, нижче дата — 1811. На реверсі у вінку із лаврових та дубових листків, під короною в три ряди розміщений номінал монети *2 /копѣй/ки. Нижче обріз і знаходиться аббревіатура Е.М. (Екатеринобургская монета). Це означає, що монета була виготовлена із уральської міді в сучасному м. Свердловську. Діаметр монети 2,9 см, вага 11,8 г. Гурт монети гладкий. Грошові знаки такого типу карбували в царській Росії по монетній стопі 24 рублі з пуда міді в 1810-1830 рр. Знайдена монета типова для грошового обігу Російської імперії, де курсувала в роки правління Олександра I (1801-1825 рр.) та на початках царювання Миколи I (1825-1855 рр.). Час її появи в Хотині, очевидно, слід відносити до періоду після 1812 р., коли за Бухарестським мирним договором землі колишньої Хотинської рай відійшли до Російської держави.

Огляд археологічних та нумізматичних матеріалів знайдених під час вивчення фортеці та її периферії дає змогу отримати нову інформацію про життя та побут гарнізону фортеці в XVII — початку XIX ст. та дозволяє привідкрити невідомі сторінки з історії Буковини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Телегін Д.Я., Винокур І.С., Титова О.М., Свєшников І.К. Археологія доби українського козацтва XVI — XVIII ст. — К., 1997.
2. Пивоваров С. Нумізматичні пам'ятки Буковини. — Чернівці, 2002.
3. Свєшні ов І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993.
4. Тимошук Б.О. З минулого Хотинської фортеці // Укр. іст. журн — 1963. — №3. — С. 103-105.
5. Тимошук Б.О. Буковина — земля слов'янська. — Ужгород, 1969.
6. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. — 1977. — Вип. 22. — С. 29-39.
7. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. — К., 1982.

ДОКУМЕНТИ
РОСІЙСЬКИХ АРХІВІВ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Том I

Документи до історії
запорозького козацтва
1613-1620 рр.

Документи російських архівів про запорізьке козацтво

ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст. посідає особливе місце в історії України. Цей період характеризується піднесенням визвольного руху, в якому з різним ступенем активності брали участь українська шляхта, православне духовенство, міщани, а провідною силою стало козацтво. Козацтво як носій української державності синтезувало традиційні політичні цінності з новими, що активно утверджувалися в Європі. Першим кроком, який окреслив перетворення народно-визвольного руху в значну політичну силу Речі Посполитої, було відродження православної ієрархії у 1620 р., а його кульмінаційним моментом стала Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького.

Те, що відбувалося в першій половині XVII ст., залишило помітний слід у самосвідомості та історичній традиції українського народу. Ось чому велика зацікавленість дослідників вітчизняної історії до цієї епохи, їх прагнення якнайдетальніше з'ясувати ті історичні умови, в яких цей рух розвивався. При розв'язанні даного завдання науковці зустрілися з величезними труднощами, що були пов'язані з незначною кількістю потрібних для його вирішення джерел з місцевого українського середовища. Великий масив польських джерел подає опис подій крізь призму сприйняття представників політичної еліти Речі Посполитої, відбиваючи перш за все коло доступних їм відомостей і їхнє розуміння мотивів дій протилежної сторони. Все це сприяло тому, що науковці вели пошуки джерел іншого походження, котрі б не базувались на офіційних поглядах, пануючих в Речі Посполитій. Цілком закономірно, що не могли не звернути на себе увагу архіви Росії, яка була безпосереднім сусідом тих територій, де розвивався український національний рух.

Величезна робота, яку провели історики Канадського інституту українських студій, Центру українських історичних досліджень ім.Петра Яцика, Національної академії наук України, Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича, Російської академії наук та Інституту слов'янознавства і балканістики, лягла в основу фундаментального видання (Документи російських архівів з історії України. Том I. Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. — Львів, 1998. — 444 с.). В книзі поміщено 198

документів, що подають відомості з історії України, зокрема історії запорозького козацтва 1613-1620 рр., віднайдених у фондах Російського державного архіву давніх актів. Вибір нижньої хронологічної межі упорядники першого тому пояснюють тим, що архіви російських державних установ за роки Смутного часу майже не збереглися і лише з часу обрання на царство в 1613 р. Михайла Федоровича Романова вони стали нормально функціонувати і розпочав нагромаджуватися відповідний матеріал. 1620 р., як верхня межа публікації, обраний тому, що з 1621 р., коли наступає остаточна стабілізація мирних відносин між Росією і Річчю Посполитою, помітно змінюється характер джерел.

Серед документів, що ввійшли до книги, переважають матеріали про різні форми зовнішньополітичної активності представників українського суспільства в особі запорозьких козаків. Перш за все, слід виділити великий комплекс повідомлень про участь запорожців у війні Речі Посполитої з Росією. Найраніші відомості на цю тему дають допити полонених козаків про те, як у 1612 р. запорозькі загоны прийшли на російську територію з гетьманом Я.Ходкевичем, а потім, не отримавши платні, відокремились від армії Речі Посполитої, здобуваючи собі прожиток на російських землях на власний страх і ризик.

Великий комплекс матеріалів різноманітного змісту розповідає про похід у Росію в другій половині 1618 р. Запорозького війська, яке очолював гетьман Петро Сагайдачний. Серед них — матеріали листування між урядом в Москві і воеводою Г.Волконським, який перебував у Коломні. Документи містять інформацію про пересування запорожців по території Рязанщини до річки Оки, про ті заходи, що вживалися російським урядом, аби не допустити просування козаків, про військові сутички, які передували переправі через ріку. Інша частина документів — донесення «під'їзників», які висилалися з Москви у близькі до столиці повіти для збирання відомостей про противника. Подаються документи й про військові дії на півночі Росії, куди вирушив один із запорозьких полків.

Цікавими є й документи, що містять інформацію про те, як проходив відступ Запорозького війська з Росії. Це, зокрема, автентична грамота польських комісарів до П.Сагайдачного і всього війська з повідомленням про укладення перемир'я. В збірнику поміщено список полонених запорожців, ув'язнених у московських тюрмах на початку 1619 р. У ньому вказано, з якої місцевості походить той чи інший полонений козак, що дає змогу оцінити межі території, з якої збиралося військо для участі в поході П.Сагайдачного.

Комплекс опублікованих матеріалів характеризує також відносини України і Криму. Це повідомлення про татарські напади на українські землі. Російські дипломати, що перебували в Криму, часто записували в своїх щоденниках час виходу татарського війська в похід, називаючи при цьому досить часто імена керівників, також намагалися зібрати відомості про те, яку територію охопив напад і на скільки вдалим він був для татар.

Інформацію російських посольств доповнюють грамоти кримських ханів, адресованих російському царю, а також записи «промов» кримських послів, які наносили візит у Москву.

Важливими для істориків є повідомлення про військові сутички запорожців з ордою, коли та поверталася зі здобиччю та полоненими. Окремо можна виділити документи, що стосуються морських і сухопутних походів запорожців на територію Кримського ханства. Вони подають цікаві відомості про чисельність козацьких загонів і тактику військових дій.

Повідомлення російських послів з Криму та Туреччини містять дані про напади запорозьких козаків на турецькі володіння, про сутички з турецьким флотом на Чорному морі. Частина документів відображає спільні походи на море запорожців і донців, розповідає про запорозьких козаків, які жили на Доні, про відносини між Запорозьким і Донським військом.

Російські архівні джерела дали змогу з'ясувати, що початок зв'язків між Запорожжям і російським урядом було започатковано не посольством П.Сагайдачного в 1620 р. Запорозьке посольство побувало в Москві ще в 1616 р., воно привезло на Січ грамоту з пропозицією разом з донцями взяти участь у поході на Ногайську орду. У відповідь двотисячний загін козаків прийшов на Дон.

Книга містить коментарі до кожного з поміщених у ній документів, перелік всіх архівних матеріалів (трьома мовами), покажчик географічних назв та імен, згаданих у документах.

Разом з тим, поміщені в рецензовачій книзі документи не дозволяють говорити про існування в середовищі козацтва в 1613-1620 рр. прибічників «проросійської» орієнтації. На цьому також наголошують і автори вступної частини книги та її упорядники.

Водночас при ознайомленні з матеріалами видання помітно, що деяку інформацію про становище в Україні, запорозьких козаків російські дипломати отримували з других і третіх рук, часто доволі загального характеру, інколи досить необ'єктивну. Ряд повідомлень були викладом чуток, що поширювались у тому середовищі, з яким мали справу інформатори, відображаючи його уявлення і настрої. Все ж варто було б помістити й документи, що стосуються участі козаків у освоєнні земель в районі українсько-російського кордону, прикордонних конфліктів, життя запорожців-емігрантів у Росії тощо. Невиправдано мала кількість текстів присвячена розповідям простих людей про події в Україні, а саме вони дали б змогу оцінити рівень суспільної свідомості українського суспільства у 1613-1620 рр. Ряд матеріалів подається фрагментарно, що не дає можливості повністю зрозуміти динаміку окремих подій.

Підсумовуючи, слід сказати, що документи, які ввійшли до даного збірника, є вагомим внеском у відображення українсько-російських стосунків першої половини XVII ст., історії запорозького козацтва та й вітчизняної історії взагалі.

Анатолій КОЦУР,
доктор історичних наук.

Дослідження, повернуте із забуття

КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ другої половини 30-х років XVII ст. належать до перлику тем, що досі залишаються недостатньо дослідженими у вітчизняній історіографії. Тому кожне нове дослідження з цієї проблематики є свого роду подією в науковому житті України. Особливе зацікавлення викликають праці українських науковців, які в силу суб'єктивних обставин не змогли своєчасно побачити світ. До таких праць належить й кандидатська дисертація Івана Овсійовича Іванцова «Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635-1638 рр.», що була написана ще у 30-і роки XX ст. та через трагічну загибель автора в роки війни не була захищена. Але «попри деякі догматичні положення і вимушені компроміси автора, який творив в умовах жорстокої політичної цензури, — як відзначили в короткій анотації видавці, — дисертація зберегла наукове значення і сьогодні. Її характеризує ґрунтовне опрацювання широких архівних джерел — українських, російських, польських» [с. 2].

Дисертаційне дослідження І.О. Іванцова у вигляді книги випустив у світ «Видавничий дім «Академперіодика» за сприяння та фінансової підтримки «Державного фонду фундаментальних досліджень» в першій половині 2002 року. Як зазначив упорядник видання доктор історичних наук, професор о. Юрій Мицик, «дана книга друкується у дещо скороченому вигляді. Насамперед слід сказати, що дві сторінки не збереглися в оригіналі рукопису і відновити їх не було жодної можливості... Усі скорочення та зміни, внесені нами, є досить незначними, думка автора донесе-на до читача цілком адекватно» [с. 8].

Книга складається з передмови, чотирьох розділів та висновків, у кінці подається список праць, що становлять наукову спадщину І.О. Іванцова та матеріали про його життєвий шлях і наукову діяльність. Цінні біографічні відомості про автора помістила його дочка Галина Іванівна Іванцова-Костенко в статті «Іван Овсійович Іванцов» [с. 312-315]. Саме завдяки зусиллям дружини історика Ольги Антонівни та Галини Іванівни вдалося зберегти машинописний варіант дисертації, який декілька років тому

було передано на розгляд до одного з відділів Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, який рекомендував її до друку.

В передмові, обгрунтовуючи актуальність теми дисертаційного дослідження, автор відзначив, що «в історії визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі чільне місце посідають повстання 1637-38 рр., з якими тісно пов'язаний виступ виписчиків на чолі з І. Сулимою у 1635 р. Ці повстання були прелюдією визвольної боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі в 1648-54 рр., що закінчилась звільненням України з-під влади польських панів... Ці повстання відзначаються напруженістю і довготривалістю боротьби, величезним героїзмом і самопожертвою українських селян і козаків...» [с. 10]. В боротьбі проводиться глибокий і всебічний аналіз наукових праць польських (М. Грабовський, В. Яблоновський, К. Шайноха, Фр. Равіта-Гавронський, М. Бобжинський, В. Томкевич), українських (М. Костомаров, П. Куліш, М. Грушевський) та російських (С. Соловйов, В. Ключевський, М. Покровський) істориків, які писали з даної проблематики. Також «за винятком кількох невеликих популярних статей, ці повстання не знайшли достатнього висвітлення і в радянській історіографії, на що вони, безперечно, заслуговують», — писав дослідник. Щоб «заповнити існуючу прогалину в... історичній науці» науковець під час дослідження опрацював ряд «опублікованих і вже використаних джерел, а також... нових архівних матеріалів» [с. 12-13]. Вперше для аналізу козацьких війн 1635-1638 рр. було залучено низку матеріалів із фондів Державного архіву феодально-кріпосницької епохи в Москві (нині Російський державний архів давніх актів — А.Ф.), які було знайдено під час роботи в ньому. В цій роботі І.О. Іванцов використав «також архівні документи зі збірок рукописів бібліотек Оссолінських, Чарторийських та Замойських, взяті з рукописних копій професора І.П. Крип'якевича, які він люб'язно надав авторові», за що «він висловив йому велику подяку» [с. 13]. Ці та інші документи дали можливість автору доповнити ті фактичні дані, що «існували досі про ці повстання».

Перший розділ, «Посилення польсько-шляхетського гніту на Україні в першій третині XVII століття», розкриває становище українських земель під владою Речі Посполитої з другої половини XVI ст. Висвітлюється економічний розвиток магнатських господарств, подаються таблиці зі статистичними підрахунками. Особливу увагу автор звертає на соціальне становище українських селян та міщан, постійно наголошуючи на «експлуаторську політику» щодо них з боку властей. Окремо приділено місце питанням, які стосуються зростання національно-релігійного гніту і способів боротьби проти нього з боку нижчих верств українського суспільства. Усі ці негативні прояви у політиці польських властей, на думку автора, стимулювали розгортання визвольної боротьби українського народу.

У наступному розділі — «Виступ козаків-виписників на чолі з Іваном Сулимою проти польських панів у 1635 році» — висвітлюються події, пов'язані з руйнуванням запорожцями Кодацького замку, що стало «початком другого туру боротьби українського народу проти польського панування на Україні в 30-х рр. XVII ст. після великого повстання 1630 р. на чолі з Тарасом Федоровичем». Автор вважає, що «безпосереднім приводом до виступу стало спорудження польським урядом замку Кодак на Дніпрі, а причини діяли ті ж самі, що й раніше: посилення кріпосництва, польсько-католицького національно-релігійного гніту на Україні, просування цього гніту і кріпосництва все далі й далі на Південно-східну Україну» [с. 61]. На думку дослідника, виступ виписників на чолі з І. Сулимою було придушено реєстровим козацтвом, старшина якого була підкуплена поляками за посередництвом Адама Киселя, «який, як православний і дуже хитрий, вмів впливати на реєстрових» [с. 75]. Сулиму та ще трьох його товаришів було схоплено і за ухвалою сейму від 12 грудня 1635 р. четвертовано. Проте «боротьба українських селян та козаків проти польського гніту на Україні не припинялась. Рух розгортається все більше і вливається у великі повстання українського народу проти шляхетської Польщі в 1637-38 рр.», — писав дослідник у висновку до розділу.

Третій та четвертий розділи, які називаються «Повстання 1637 року» і «Повстання 1638 року», присвячені подіям збройної боротьби в Наддніпрянській Україні під керівництвом Павла Михновича Бута (Павлюка), Якова Острянина (Остряниці) та Дмитра Гуні. Автор в першу чергу намагався з'ясувати масштаби розгортання визвольної збройної боротьби, які соціальні верстви українського народу відіграли в ній провідну роль. Чимало місця при цьому приділено проблемі взаємостосунків козацтва з селянством та міщанством. Окрема увага звертається на політику козацької, реєстрової старшини щодо урядових кіл Речі Посполитої [с. 97-99]. Цікаві відомості подаються про атмосферу взаємостосунків в середині козацького війська та їх вплив на хід воєнних дій. Серед важливих аспектів дослідження був ґрунтований аналіз статей «Ординації 1638 р.» і визначення їх наслідків для тогочасного українського суспільства.

Значна увага в цих розділах приділена дослідженню військового аспекту даної проблематики. Перед читачем постають ретельно проаналізовані, панорамні реконструкції битв під Кумейками [с. 141-162], Голтвою [с. 225-227], поблизу Любен [с. 228-229, 230-232], Жовнина [с. 233-248]. Детально відтворено перебіг оборонних боїв козаків та покозачених селян під Боровицею [с. 157-159] та урочищі Старець [с. 249-265]. При цьому автор, користуючись спеціальними методологічними підходами до критики фактичних, особливо цифрових, даних з джерел різних видів, встановив чисельність військ, які брали участь в бойових зіткненнях з обох боків. Ґрунтуючись на архівних відомостях він висвітлив внутрішню організаційну структуру козацьких та польських військових сил (поділ на роди

військ, системи їх комплектування, розквартирування, постачання та ін.), з'ясував стан озброєння і пояснив стратегічні й тактичні помилки, допущені ними в ході кампаній.

У висновках до роботи в загальному підсумовуються результати дослідження. Зокрема, автор підкреслив, «що повстання 1635-38 рр. порівняно з повстаннями 1591-96 рр. є вищим етапом в історії визвольної боротьби українського народу. У цих повстаннях уже виявились ті організаційні і програмні моменти, які розвинув пізніше Б. Хмельницький... Усі ці моменти свідчать про величезне значення повстань 1635-38 рр. як прелюдії визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі в 1648 р., яка завершилась звільненням України з-під влади польських панів...» [с. 310].

Загалом нова книга має значне практичне значення і буде цікава не тільки науковцям, аспірантам, студентам історичних факультетів, але й усім тим, хто цікавиться героїчним минулим нашої Вітчизни.

Борис БІЛЕЦЬКИЙ,
доцент кафедри історії України ЧНУ,
кандидат історичних наук.

Андрій ФЕДУРУК,
асистент кафедри історії України ЧНУ,
кандидат історичних наук.

Хотинщина на перехресті тисячоліть

Як відомо історія кожної країни складається з історії її окремих регіонів, міст, сіл. Саме в таку історію завжди можна вписати й події та життя окремих людей, тих, що є творцями історії регіонів. Напевно саме інтерес до одного з регіонів Чернівецької області — Хотинщини, історія якої неоднозначно яскрава, пробудив прагнення авторів книги створити працю, яка б розповіла про минуле і сьогодення цієї частини краю. (Добжанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. — Чернівці: Молодий Буковинець, 2002). До того ж, можливо, певну роль у виборі теми дослідження зіграло й те, що двоє авторів життєво пов'язані з Хотинщиною.

Ймовірно, що останнє відіграло не останню роль у прагненні авторів висвітлити історію Хотинщини (сучасних Хотинського, Новоселицького, Кельменецького та Сокирянського районів Чернівецької області) всебічно. В цьому авторам допомогло й те, що ними було вдало подано матеріал, що стосується географічного розташування Хотинщини та давньої епохи в історії Хотинщини. Варто відзначити майстерність авторів, які зуміли, у чомусь поетично, описати події тих далеких тисячоліть, створивши цілісну картину минулого. Вдало використано авторами і матеріал з досліджень трипільських поселень, які вивчалися у Ленківцях та Берновому. Докладно розкрито і період бронзового віку.

Слід вказати, що досить глибоко висвітлено питання перебування стародавніх слов'ян у Подністров'ї та переддержавний період в історії слов'янства.

Подajući «Княжу добу», автори дослідження відзначають, що дана територія потрапила у сферу впливу Київської держави, хоча лише на рубежі X-XI ст. територія сучасної Хотинщини увійшла до складу Київського князівства. З цими проблемами автори пов'язують і заснування самого Хотина, виділяючи такі моменти в ранній історії міста як заснування його поруч переправи, наявність поселення та побудову фортеці на рубежі X-XI ст. Автори вважають, що вже «від самого початку існування замок і

місто мали назву Хотин (Хотинъ)» (с.55). Особливе місце відведено періоду перебування Хотинщини у складі Теребовльського князівства, а пізніше — Галицько-Волинського князівства. Цікавою є розповідь про перебування на Хотинщині Данила Романовича, як подають автори. Проаналізовано авторами і монгольський період в історії Середнього Подністров'я. Базуючись на археологічних матеріалах, автори доводять, що у 2-й половині XIII ст. територія Хотинщини перебувала під владою галицьких князів.

Своєрідним в історії Хотинщини був і період її перебування у складі Молдовського князівства. Хотинська волость з кінця XIV ст. була однією із трьох північних волостей Молдовського князівства, а Хотин був об'єктом, який знаходився у центрі подій прикордонних конфліктів, що у XV ст. мали місце між Молдовою та Польщею. Вдало вміщено у цьому розділі повідомлення про перші згадки назв і сіл Хотинської волості. Немалу роль в історії Хотинщини зіграли не лише польсько-молдавські конфлікти, але й напади турків. Важливим є те, що автори розкрили в цьому розділі соціальну структуру населення Хотинщини, давши пояснення тим категоріям населення, які були характерні для Молдовського князівства XVI ст.

Наступний розділ «А та слава козацька повік не поляже» охоплює події, пов'язані з «військовим минулим» Хотинщини, з тим минулим, яке зв'язало з Хотинщиною Д. Вишневецького, В. Могилу, І. Підкову, М. Хмельницького та Б. Хмельницького. Яскраво, і досить повно (наскільки дозволяє обсяг книги), проаналізовано події Хотинської війни 1621 р. Авторі вказують на вирішальну роль українських козаків у битві під Хотином та відзначають, що стійкість козаків та поляків, а також значні втрати в турецькому війську змусили Османа II відступити [с. 96]. Відповідне відображення в розділі знайшла і доба Хмельниччини, зокрема похід корпусу А. Ждановича (1657 р.) через Молдовське князівство у Річ Посполиту. Стисло й інформативно подано події, пов'язані з перебування козаків на Хотинщині в 1672-1673 рр. Згадано і про події 1676 р., коли за миром між поляками та турками, підписаному в Журавні, Хотинська фортеця передавалася Польщі. А у 80-х роках XVII ст. Хотин відіграв важливу роль у бойових діях поляків проти турків та татар на території Молдовського князівства. Лише у 1699 р., з підписанням Карловицького миру, польський гарнізон залишив фортецю, яку поляки передали Молдавському князівству. Аналізуючи події початку XVIII ст. автори наголошують, що перебування на Хотинщині залишків шведської армії та загонів Ю. Потоцького привели до запустіння краю, позаяк населення втікало на Поділля, де і оселялося.

Зацікавить читача і розділ «У володінні падишаха», адже в ньому розкрито становище Хотинщини в час її перебування у складі Османської імперії. З 1713 р. військову адміністрацію Хотинщини очолював Абді-Паша, а з 1715 р. турецька адміністрація повністю перебрала владу на Хотинщині. Завдяки авторам можемо простежити за економічними захо-

дами турецької адміністрації, яка тимчасовою відміною податків намагалася відродити спустошений край. Та й податки, запроваджені турками, були нижчими від тих, що вже існували тут. До цього слід додати і фактичне скасування кріпацтва та кріпацьких повинностей [с. 113]. Органічно вплітається до розділу розповідь про перебування на Хотинщині П. Орлика, події російсько-турецьких воєн 1735-1739 (в 1739 р. після переможної Ставчанської битви впав Хотин), 1768-1774 рр. Окремо висвітлені спроби австрійського уряду по захопленню Хотинщини та включення її до складу Австрійської держави. Із зацікавленням сприймаються рядки, присвячені подіям російсько-турецької війни 1806-1812 рр. Подаючи ряд прикладів, автори переконливо доводять, що турецьке панування на Хотинщині не було таким жахливим і нестерпним, як намагалися довести російська, а відтак і радянська пропаганда, яка мала на меті будь-що виправдати загарбницьку політику російського царизму, зображаючи її як «визвольну» місію щодо православного «руського» чи «славянського» населення [с. 130]. Автори доводять, що Хотинщина, під будь-яким завойовником залишалася «часткою слов'янської України-Руси» [с. 131].

Наступне століття (1812-1914 рр.) в історії Хотинщини відображене у розділі «У кігтях царського орла», висвітлено авторами з багатьох позицій. Тут знайшов відображення адміністративний устрій краю, який був запроваджений без врахування місцевих історичних та національних особливостей, служив «важливим знаряддям русифікаторської політики» [с. 135]. Яскраво описано розвиток міста Хотина в XIX ст. — початку XX ст., а також містечок та сіл повіту. Зважено подано авторами й етнічну карту Хотинщини в XIX — на поч. XX ст., проаналізовано соціальні стани, представники яких мешкали у повіті. Подано авторами й матеріал стосовно розвитку промисловості сільського господарства, торгівлі і шляхів сполучення в краї. Доцільними є дані про стан освіти та культури, а також і суспільно-політичне життя у повіті.

Так сталося, що Перша світова війна стали переможним етапом в історії багатьох держав, не оминувши в цьому і маленьку Хотинщину. Ця земля опинилася в прифронтовій полосі, а ряд сіл — Ржавинці, Рухотин, Грозинці, Рашків, Новоселиця — зазнали руйнування. Після Лютневої революції в Петрограді на Хотинщині відбулися зміни в адміністрації. Центральну владу став представляти повітовий комісар Тимчасового уряду. Значно розширилися і права земств. У радах робітничих та селянських депутатів переважали есери, а також мали представництво соціал-демократи (меншовики). В 1917 р. хоча й існували органи, які відповідали за врегулювання аграрних проблем (повітовий, волосні земельні комітети), все ж селяни стихійно вирішували наболілі аграрні питання.

На цьому фоні зростала анархія в повіті, в чому «сприяли» і солдати частин VIII російської армії. Як не зовсім рішучі подано спроби Центральної Ради в справі українізації частин Південно-Західного та Румунсь-

кого фронтів. Автори відзначають перемогу більшовиків в армії та наростання в повіті кризових явищ. З цими кризовими явищами було пов'язане не лише загострення соціального становища, але й боротьба за Хотинщину. Так, Центральна Рада заявляла про своє бажання об'єднати всі українські землі, до числа яких належала і Хотинщина. Більшовики, в свою чергу, таку позицію визнавали за націоналістичну, закликаючи до боротьби проти неї. «Третью силою, що претендувала на Хотинщину, названо в роботі «Сфатул Церій», яка проголосила про поширення своєї влади на територію всієї Бессарабії, яку 21 січня 1918 р. проголосила Молдавською Народною республікою. Однак і після цього українська влада не залишала поза увагою українське населення та й самі хотинчани висловлювалися відверто про прагнення бути у складі України [с. 190]. Протест Центральної Ради викликало рішення «Сфатул Церій» про прилучення Бессарабії до Румунії. Проте у лютому 1918 р., згідно з домовленостями у Бресті, Хотинщину зайняли австрійські окупаційні війська, з якими у населення повіту виникли конфлікти. Автори справедливо стверджують, що ні Центральної Раді, ні уряду Гетьмана всієї України не виявили достатньо активності в справі захисту хотинчан.

Осінь 1918 р. принесла новий етап в історію Хотинщини, а розділ, йому присвячений, носить назву «Румунська окупація». Описуючи події осені 1918 р., автори справедливо зазначають, що повітовий староста Ізбицький оголосив про приєднання Хотинщини до Української Держави по відході австрійських військ, але інакше уявила собі долю повіту земська управа, яка меншістю присутніх (26 із 68 гласних) проголосила рішення про воз'єднання з Росією. Не усунулася від участі у вирішенні долі Хотинщини і королівська Румунія. 7 листопада 1918 р. румунські війська отримали наказ наступати і 10 листопада 1918 р. Хотин було зайнято румунськими військами. Командир кавалерійської бригади Давідоглу оголосив, що на підставі рішення «Сфатул Церію» Хотинщина оголошується включеною до складу королівської Румунії. Протест Ізбицького не зіграв ніякої ролі та й його самого румунське командування змусило під охороною (конвоєм?) залишити Хотин. «Об'єднувачі» не відзначалися високою культурою спілкування з населенням, але й не завдавали чим собі клопоту, поводячись з хотинчанами, як з населенням дійсно окупованої території. Саме така поведінка, разом із загадкою про недовге австрійське панування, змусили хотинчан, та й бессарабців загалом, створювати організації, які мали на меті звільнення краю. Таким був і створений у грудні 1918 р. Бессарабський національний союз, якого очолив І. Дунгер. Зі складу союзу було створено постійний Комітет-Директорію, вона мала підготувати та очолити повстання проти румунів. 5 (18) січня 1919 р.

Проте історія Хотинського повстання виглядає значно інакше, ніж її планували члени Директорії. Докладно свою роль у повстанні зіграв загін, сформований і очолений І. Маєвським, але цей виступ не було узгоджено

із Бессарабським національним союзом, а сам І. Маєвський так і не підпорядковувався Директорії. Без прикрас подано авторами події, пов'язані з Хотинським повстанням 22/23 січня — 2 лютого 1919 р., а також належним чином висвітлено участь населення Поділля (яке залишалось багато в чому нейтральне). Напевне, вперше у даній роботі дано аналіз політичної при належності членів Директорії. Автори залишаються вірними собі, зазначивши, що недостатньо вивченим залишається питання політичної справедливості повстання. Та це ніяк не був більшовицький виступ, як це намагалися зобразити румунські урядовці. Однак до думки останніх прислухалися на Паризькій конференції. Деяко мало місця відведено авторами аналізу Бессарабського питання, але це можна пояснити тим, що радянська сторона порушувала питання про Бессарабію загалом, а не Хотинщини чи Аккерманського повіту окремо.

В розповіді про «Румунське правління» автори виклали особливості адміністративного управління Хотинщиною в 20-30-і роки ХХ ст., проаналізували господарське становище та соціальні відносини у повіті. Загалом румунський період в історії краю оцінено авторами як «один із найважчих», а над жителями повіту постійно висіла загроза приниження [с. 225]. Тиск на населення краю мав місце і у перший період радянського володарювання на Хотинщині і не послаблювалося в роки Другої світової війни. Проте звільнення Хотинщини від окупантів принесло полегшення хотинцям. «Всюди відчувалося піднесення і радість переможців» [с. 239].

У розділі «У складі Радянської України» розкрито події від часу звільнення Хотина, що дозволяє читачу простежити хроніку подій, пов'язаних не лише з відродженням економіки, але і репресіями проти місцевих мешканців, боротьбою проти загонів УПА. Без прикрас, але й без надмірної критики, представлено період 60-80-х років ХХ ст. Автори проаналізували не лише економічне становище Хотинщини, яка в той час вже була поділена на кілька районів, але і стан освіти та культури в цій частині Чернівецької області.

Розділ «В Незалежній Україні» виглядає досить насиченим фактами та подіями, проте в даному випадку це має свою доцільність, адже Хотинщина стала молодшою, незважаючи на свій солідний бік. У чомусь висвітлення подій сучасності подано у формі своєрідного репортажу, але саме такий показ є доцільним і дозволяє відтворити події, наближені до 2001 р.

Власне автори праці об'єктивно висвітлили історичні події, що мали місце на Хотинщині, не відкидаючи нічого з минулого і не протиставляючи представників різних національностей, які мешкають на території краю. І якщо відповідати на своєрідне запитання авторів «Чи вдалося їм висвітлити найповішу історію краю?», то, напевно, багато з тих, хто читатиме цю книгу, дасть ствердну відповідь.

Ігор ПІДДУБНИЙ,
кандидат історичних наук.

Історико-краєзнавче видання про визначні місця Буковини

БУКОВИНА здавна вабила до себе зручним геополітичним становищем та сприятливими кліматичними умовами. Цей багатий на чудові краєвиди та історичні пам'ятки край і тепер міг би стати справжнім місцем паломництва для вітчизняних та іноземних туристів й інвесторів. Та на перешкоді продовжує стояти слабка поінформованість широкого загалу про цей мальовничий куточок української землі.

Тому неабияким зрушенням у справі розвитку туризму слід вважати вихід у світ ілюстрованого історико-краєзнавчого видання «**Буковина: по неповторних місцях**» (Чернівці: Золоті литаври, 2002). Як зазначено у передньому слові генерал-майора СБУ П.Житаря, авторський колектив книги намагався не лише познайомити читача з історією та краєвидами буковинського краю, але й пробудити любов до рідної землі, до свого народу, а також викликати відчуття поваги до всіх етносів, для яких Буковина стала спільною домівкою.

Ідея видання подібних путівників сама по собі не нова. Перші спроби видань, покликаних познайомити широкий загал з визначними місцями Буковини, сягають ще середини XIX ст. Зокрема, у 1857 р. вийшов «Тексткоментар до «Ілюстрованої Буковини» Ф.К. Кнаппа», написаний німецькою мовою Е.Р. Нойбауером і перекладений румунською Й. Міткевичем. У 1899 р. Г. Купчанко видав у Відні ілюстрований «Руський путівник по Відню та Австро-Угорщині», у якому, між іншим, подав окремі відомості про головне місто буковинського краю — Чернівці. Пізніше, у 1907 р. в Чернівцях побачив світ ще один ілюстрований путівник — «Ласкаво просимо на Буковину!» У другій половині XX ст. з'явилися праці Д.Гобермана «По Гуцульщині» (1979р.) та «По Північній Буковині» (1983р.), метою яких було ознайомлення широкого кола читачів з архітектурно-мистецькими пам'ятками краю.

Намагаючись продовжити добру традицію публікації довідкових видань у середині XIX-XX ст., зокрема, спираючись на приклад видання у

1899 р. особовим складом крайової жандармерії ювілейної узагальнюючої праці «Буковина. Загальне краєзнавство», офіцери обласного управління СБУ згуртували значний за обсягом матеріал про географічно-кліматичні умови, рослинний і тваринний світ, археологічні пам'ятки, історію, архітектуру, населення та економіко-господарський комплекс Чернівецької області. Розпочинається книга зі знайомства з адміністративним центром Буковини — Чернівцями, яким присвячено окремий розділ. У цій чи найбільшій за обсягом частині книги з'ясовуються обставини виникнення міста, його топографічне розміщення та темпи розвитку протягом XIII–XX ст. Досить докладним є опис найвизначніших культових та громадських споруд Чернівців, музейних установ, місць відпочинку. Певне місце в книзі відведено постатям видатних чернівчан, що прислужилися своєму народові на громадській та культурно-освітній ниві. Завершується розділ про Чернівці знайомством читачів з мережею кафе, ресторанів та готелів, Калинівським ринком, а також підприємствами легкої і важкої промисловості.

У другому розділі, який має назву «Прутсько-Дністровське межиріччя», автори знайомлять читачів з природними умовами, археологічними, історичними та архітектурними пам'ятками, печерними комплексами рівнинної частини краю. Значне місце відведено історії Хотина та Хотинської фортеці. Варта уваги згадка про народні мистецькі промисли Кіцманщини, Заставнівщини, Хотинщини, Кельменеччини та Сокирянщини. Окремо автори зупинилися на найбільших підприємствах регіону, серед яких Дністровська ГЕС. Тут подаються також відомості про санаторії та цілющі джерела мінеральних вод. Завершується розділ про Прутсько-Дністровське межиріччя знайомством із визначними митцями, освітянами та політичними діячами, що тут народилися та жили.

Третя частина книги «Передгірська та гірська Буковина», знайомить читача з ландшафтом, історією, архітектурою, економікою та культурними традиціями Глибоцького, Герцаївського, Сторожинецького, Вижницького та Путильського районів Чернівецької області. Розповідаючи про культові пам'ятки Білої Криниці, автори приділили окрему увагу опису такої своєрідної етноконфесійної групи росіян-старообрядців як липовани. У гірських районах області вони виділяють специфічні риси матеріальної і духовної культури буковинських гуцулів. Зокрема, змальовують давнє гуцульське свято вигону худоби на високогірні пасовища — положини.

У книзі досить вдало використані чисельні народні перекази про пам'ятки природи та історії. Праця містить багато кольорових ілюстрацій і, що дуже важливо для іноземних гостей, тут вперше вміщено паралельний текст англійською мовою.

Однак, разом із позитивними моментами, варто звернути увагу і на слабкі місця видання. Насамперед це друкарські огріхи. Вимагають уточ-

нення і деякі назви, факти та прізвища. Зустрічається певна плутанина у назвах культових споруд. Довільно подаються авторами й окремі історичні факти. Варто звернути увагу авторів на певні неточності в підписах під ілюстраціями. Більшої системності вимагає маршрут знайомства з пам'ятками Чернівців. Його бажано було б розпочати від вокзалу до центру.

В цілому, висловлені зауваження та побажання анітрохи не применшують значення цього історико-краєзнавчого путівника, що є першим і єдиним у своєму роді ілюстрованим виданням, що окрім української, має ще й англійську версію тексту. Згромаджений у ньому матеріал засвідчує про неабияку ерудицію особового складу обласного СБУ і досить повно та доступно знайомить широкий загал з природою, історією та економікою Чернівецької області і сподіваємось, належним чином прислужиться справі розвитку туризму в нашому краї.

Михайло ЧУЧКО,
асистент кафедри етнології,
античної та середньовічної історії ЧНУ,
кандидат історичних наук

Нові краєзнавчі видання «Зеленої Буковини»

R.F. Kaindl. Unser Heimatland Bukowina=Р.Ф.Кайдль. Наш рідний край Буковина.- 72 с.

Спеціальний випуск журналу «Зелена Буковина» пропонує читачам німецькомовний оригінал і переклад українською мовою праці відомого історика Р.Ф.Кайндля, написаної 1914 року для учнів народних шкіл з німецькою мовою викладання. У книжці подано низку легенд про визначні пом'ятки краю, історичні відомості про події і діячів доби середньовіччя, розвиток Буковини у XIX ст. У формі ескурсії автор розповів про географічні особливості краю, проілюстрував матеріал цікавими світлинами.

Die Bukowina.Eine allgemeine Heimatkunde = Буковина. Загальне краєзнавство / Переклад з нім. Ф.С.Андрійця, А.Т.Квасецького. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — 488 с. — (Історична бібліотека «Зеленої Буковини»).

Книга була підготовлена офіцерами крайової жандармерії з нагоди 50-річного ювілею правління цісаря Франца Йосифа I і побачила світ у Чернівцях 1899 року. Вона заслужено стала однією з кращих історико-краєзнавчих праць кінця XIX — початку XX століття. Пропоноване видання містить оригінальний німецький текст і переклад українською мовою чотирьох основних розділів книги — «Населення Буковини», «Топографічний опис населених пунктів», «Історія Буковини» та «Культурний стан Буковини».

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал «Зелена Буковина» друкує наукові і науково-популярні матеріали.

Для наукового розділу статті, короткі повідомлення з усіх галузей історії, природознавства і краєзнавства Буковини та прилеглих областей (серії «Історія та краєзнавство» та «Екологія та краєзнавство») подаються українською мовою на стандартному папері (296x210) у 2-х примірниках через два інтервали та стандартними полями: зліва і зверху - 3 см, справа - 1 см, знизу - 2 см. Максимальний обсяг - до 18 сторінок машинопису, оптимальний - до 10 сторінок, включаючи ілюстративні матеріали (графіка, таблиці, чорно-білі фотографії прийнятої якості). При рівнозначних умовах перевага надаватиметься матеріалам, вміщеним на дискетах (текстові редактори «Твір», «Лексикон», «World»; графіка та ілюстрації - формат CDR, TIFF), до яких додаються роздруковані на принтері 2 примірники цього ж тексту. Дискети негайно повертаються авторам.

Вимоги до оформлення. Зліва зверху розміщується шифр УДК. Нижче через два інтервали посередині аркуша друкуються ініціали та прізвища авторів(а). Через три інтервали - назва організації чи установи, яку репрезентує чи від якої виступає автор. Ще нижче через три інтервали подається прописними літерами назва публікації. Основний текст друкується в 4-х інтервалах нижче, абзац починати від 5-го удару клавіші.

Перед початком тексту автор одним абзацом обґрунтовує актуальність і оригінальність поданої роботи.

Список літератури, на яку в тексті посилається автор, друкується відповідно до загальноприйнятих вимог (ГОСТ 7.1-84 «Бібліографічний список документа. Загальні вимоги і правила упорядкування»).

Після основного тексту подаються домашня і службова адреса авторів, телефонний номер. У випадку колективної публікації зазначаються координати одного з авторів.

До основного матеріалу додається резюме українською і англійською мовами. Ілюстрації подаються у 2-х примірниках, придатних для репродукції. Всі підписи до ілюстрацій друкуються на окремих аркушах також у 2-х примірниках. Місце розміщення ілюстрацій і графіки в тексті вказується олівцем на полях. Другий примірник поданих матеріалів підписується авторами в кінці тексту.

Цифрові матеріали повинні супроводжуватися необхідною статистичною інформацією. Літературні джерела в тексті цитуються шляхом наведення прізвища автора та року виходу у світ видання, якщо вони не включені до списку бібліографії.

Редакція залишає за собою право скорочувати та виправляти тексти чи пропонувати те саме робити самим авторам, а також відхиляти матеріали, написані на низькому науковому і стилістичному рівні. У разі необхідності редакція, не ображаючи автора, може просити супроводити статтю рецензіями провідних фахівців.

Відповідальність за точність викладених фактів несуть автори статей. Редакція може не поділяти думки автора, але завжди вітатиме оригінальність ідеї і неординарність форми викладення матеріалів.

ЗЕЛЕНА БУКОВИНА

Виходить двічі на рік.

Свідоцтво про державну реєстрацію -
ЧЦ №104 від 9 червня 1994 р.

В і д а в ц і:

**Науково-дослідний центр Буковинознавства при Чернівецькому національному університеті,
Чернівецька обласна Рада**

**Державне управління екології та природних ресурсів
у Чернівецькій області**

Засновник і головний редактор

А.Т.Квасецький

Передплатний індекс — 74214

Адреса редакції:

для відвідувачів - м.Чернівці,
Некрасова, 27 (к.14);

для листування: 58012 м.Чернівці,
вул. Коцюбинського, 2. Тел. 58-48-59.

E-mail: zelbuk@cv.ukrtel.net

Формат 64x90/16. Ум. друк. арк.16.9.

Наклад - 1000 пр.

Замовлення 05-17

Підписано до друку 28.07.2005 р.

Друк видавництва редакції журналу "Зелена Буковина",
58012 м. Чернівці, вул. Некрасова, 27.

Битва під Хотиним 1673 р.
Фрагмент картини Є.Коссака